NEM MINDENNAPI TÖRTÉNELEM

VÁLOGATÁS A NAPI TÖRTÉNELMI FORRÁS SZERZŐINEK ÍRÁSAIBÓL

Szerkesztette
Balogh-Ebner Márton – György Sándor – Hajnáczky Tamás

Gondolat Kiadó
Budapest, 2017

A kötet megjelenését a Károli Gáspár Református Egyetem támogatta.

A kiadó könyvei nagy kedvezménnyel az interneten is megrendelhetők.

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat
www.ntf.hu
facebook.com/napitortenelmiforras

A kiadásért felel: Bácskai István
Szöveggondozó: Gál Mihály
Tördelő: Ágner Zsolt
Borítóterv: Kmety Tamás

ISBN 978 963 693 753 9

TARTALOM

SPORTÉLET ÉS CELEBRITÁSOK

FORRADALOM, MEGTORLÁS ÉS ÚJRAKEZDÉS

SAJTÓ, PROPAGANDA ÉS REPREZENTÁCIÓ

MŰVÉSZET LÖVÉSZÁROKBAN ÉS FLASZTEREN

ELŐSZÓ

Történelem; sokak számára csak a régmúlt ködébe vesző alakok, csaták és évszámok rengetege, amelyek jó néhány kellemetlen órát okoztak a középiskolában. Pedig a történelem jóval több, mint személynevek és dátumok halmaza, vagy mint talán azt sokan elképzelik: poros levéltári iratok gyűjteménye. Arról pedig végképp nincs szó, hogy lezárult volna.

Hogy is „készül" a történelem? A mindennapok – legyenek mozgalmasak vagy „eseménytelenek" – szép lassan történelemmé alakulnak, esetenként a távlatból más vagy új megvilágítást nyernek. Így lesz történelem a nagyapáink által véres valóságként megélt isonzói vagy Don-parti lövészárkokból, pont úgy, ahogy a mezei szórakozásnak indult ifiparkos koncertekből. A történelem minden szereplője, vagyis mindenki nyomot hagy; van, aki győztes világháborúval, van, aki egy fényképpel – amelyről talán nem is sejtette, hogy egyszer „történelmi értéke" lesz –, és van, aki egy őszinte lelkesedésében vagy kétségbeesésében készített „Márciusban Újra Kezdjük" felirattal. A jól ismert, de nem kizárólagos kronologikus felépítés és a vissza-visszatérő folyamatok mellett a történelem olyan, mint egy mozaik, amelynek legalább egy oldala tetszés szerint bővíthető, és a korábban letett darabkák közé is beilleszthetőek újabbak – amennyiben új forrás bukkanna fel egy témában.

A 2015 januárjában alapított Napi Történelmi Forrás fiatal szerzői (történészek, szociológusok, nyelvészek és könyvtárosok) épp ezért vállalkoznak arra, hogy egyes korszakokat, személyeket forrásokon keresztül mutassanak be. A 2015 nyarától naponta frissülő bloggal, 2016. október 23-tól pedig saját honlappal is rendelkező folyóiratként működő műhely szerkesztőinek-szerzőinek célja, hogy a kevésbé ismert események, történelmi szereplők bemutatása mellett kiegészítsék vagy részben új nézőpontból mutassák be az ismertebb alakokat és folyamatokat. Egy adott korszak legjobban az akkor keletkezett forrásokon – legyenek azok írottak vagy képiek, vagy akár szobrok, tárgyak és újabban a filmek is – keresztül ismerhető, ismertethető meg. Emiatt választottuk tudományos-ismeretterjesztő műhelyünk neveként a Napi Történelmi Forrást, ami egyrészt utal a forrásközpontúságra, másrészt a „történelmi napilap" formátumra is. Szándékunk, hogy a történelemkönyvekből, dokumentumfilmekből ismerős nevek és arcok mellett írásainkban nagyobb arányban szerepelje-

nek kevésbé ismert, vagy épp teljesen ismeretlen személyek, események, legyen szó a kalandos életű, de mára szinte teljesen elfeledett Nagy Emilről, a balsorsú Miksa császár magyar huszárjairól, vagy a két világháborúban harcoló több millió „szürke senkiről". Mindezek mellett fontosnak tartjuk, hogy a tudományos alaposság ne menjen az olvasmányosság és közérthetőség rovására, és a szakmai közönség mellett a lehető legtöbb, a történelem iránt (akár kicsit is) érdeklődő olvasó is találjon számára érdekes, hasznos írásokat. A szöveg mellett nagy hangsúlyt kapnak az illusztrációk; a képek és a (nemegyszer saját készítésű) térképek mellett ahol lehet, filmrészletekkel, animációkkal tesszük színesebbé bejegyzéseinket. A forrásközpontúság mellett nagy szerepet kap a forráskritika is, különösen olyan esetekben, mint a Tito partizánjaihoz „önkéntesen" csatlakozott magyarok története, vagy a félrefordítás miatt „lóvá tett" Szerémség kérdése.

Ennek a közel kétéves munkának a legújabb, és a szó szoros értelmében véve is kézzel fogható eredménye a Napi Történelmi Forrás első válogatáskötete. Úgy gondoltuk, érdemes nyomtatott formában is megjelentetni a honlapon már részben olvasható tanulmányok bővített változatát. Messze nem arról van szó, hogy „kinyomtatjuk az internetet" – az itt szereplő, korábban már megjelent tanulmányokat szerzőik új forrásokkal, további érdekességekkel egészítették ki, és a kötetben több, még nem publikált írás is helyet kapott, legyen szó a Vitézi Rend nemzetvédelmi tevékenységéről, vagy a Kínában ténykedett hun Xia dinasztiáról. Az írások többsége a 20. századi magyar történelemmel foglalkozik, de a kötetben (ahogy a honlapon is) helyet kapnak más korszakok és különféle témájú tanulmányok is. A könyvformátum sajátosságaihoz ugyan alkalmazkodnunk kellett, ugyanakkor a forrásközpontúságból és a könnyedebb, olvasmányos stílusból szerencsére nem kellett engednünk, így egy olyan kötetet tudtunk létrehozni, ahol békében „megfér egymás mellett" a szocialista cigánypolitika, Pomáz 1956-os forradalmárai és nemzetőrei, és Muráti Lili kedvenc sportautója.

Bízunk benne, hogy sikerült jó néhány – egészen pontosan 18 – újabb mozaikdarabot hozzátennünk a folyamatosan készülő „nagy egészhez", és a széles palettáról mindenki talál magának legalább egy, az érdeklődési körének megfelelő írást.

A szerkesztők

RÉGES-RÉGI TÖRTÉNETEK

Balogh Mátyás

XIA, EGY VÁROSÉPÍTŐ HUN DINASZTIA ÉSZAK-KÍNÁBAN

A belső-ázsiai nomád népek, és azon belül is a hunok történetének kutatása a magyar keletkutatás egyik legnépszerűbb irányvonala. Az utóbbi bő évtizedben a magyar őstörténet és annak belső-ázsiai vonatkozásai iránt érdeklődők körében felkapott téma lett egy ázsiai hun (*xiongnu* 匈奴)[1] uralkodó, Helian Bobo (赫連勃勃) személye, az általa alapított Xia-dinasztia (másként „Nagy Xia", Da Xia 大夏 407–431) és annak fővárosa, Tongwancheng (統萬城; Shaanxi 陕西, Jingbian 靖边, Baichengzi 白城子).[2] A mindössze 24 évig fennálló, kérészéletű állam magyarországi népszerűségét Obrusánszky Borbálának köszönheti. A magyar nyelvű internetes oldalakon, a Xia-dinasztiával kapcsolatban fellelhető (nem tudományos igényű) írások az ő úti beszámolóin alapulnak.[3]

[1] A kínai szavak átírására a pinyin rendszert használom, és az első előfordulásuknál megadom a kínai írásjegyeket is. A népek neveinél azonban kivételt tettem, és a már többé-kevésbé meghonosodott, magyarosított formában használom őket. Az első előfordulásoknál, zárójelben adom meg azok pinyinben írt változatait és kínai írásjegyeit. Amennyiben egy kínai szó első előfordulása lábjegyzetben található, úgy ott is, és főszövegben lévő első előfordulásnál is megadom az említett alakokat. Jelen tanulmányban az egyszerűség kedvéért xiongnukra az ázsiai hun, majd a továbbiakban egyszerűen csak a hun megjelölést használom. Ez azonban nem jelent a Kárpát-medencei hunok és a belső-ázsiai xiongnuk közti egyenlőségtételt. A xiongnu–hun azonosság, azonosíthatóság kérdéséréről lásd Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*, Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 59. (megj. Vásáry a xiongnut, hiungnu formában magyarosítja)

[2] A Helian Bobo életével és a Xia-dinasztia történetével kapcsolatos adatok forrása a *Jin shu* (晉書) [A Jin-dinasztia története] 130. tekercse és Lin a Xia-dinasztiáról szóló összeoglalása: Lin, Gan (林幹): *Xiongnu shi* (匈奴史) [A hunok története], Neimenggu Renmin Chubanshe, Huhehaote, 2007. 213–228.

[3] Néhány a Xia-dinasztiával és Tongwanchenggel kapcsolatos magyar nyelvű, internetes megjelenések közül: http://www.ng.hu/Civilizacio/2005/07/Magyarok_a_hunok_fovarosaban (2016. november 10.), https://hu.wikipedia.org/wiki/Tungvancseng (2016. november 10.),http://magyarmegmaradasert.hu/kiletunk/rokonaink/item/3956-a-d%C3%A9li-hunok-kultur%C3%A1lis%C3%B6r%C3%B6ks%C3%A9ge (2016. november 10.), https://www.youtube.com/watch?v=tzB6OdUE7qk (2016. november 10.), http://444.hu/2013/06/17/osi-hun-kozpontba-zarandokolnank-kinaba/ (2016. november 10.), http://alfahir.hu/node/124500 (2016. november 10.), http://alfahir.hu/hunok_eszak_kina_elen (2016. november 10.) http://mult-kor.hu/cikk.php?id=39030 (2016. november 10.), http://

A Xia-dinasztia története az ázsiai hunok történetének kései szakaszához, a kínai történetírásban az „öt barbár tizenhat királysága"-ként (*wuhu shiliuguo* 五胡十六國) emlegetett korszakhoz (304–439), annak is az utolsó harmadához tartozik. Ebben az időben a Kína északi felén élő „barbár" népek (nem feltétlenül öt) számos (nem csak tizenhat), rövid ideig fennálló dinasztiát alapítottak.[4] Tekintettel a Xia-dinasztiával kapcsolatos, magyar nyelven könnyen hozzáférhető nagy mennyiségű, viszont megkérdőjelezhető minőségű adatra, szükségesnek érzem tisztázni azt a történeti kontextust, ami nélkül a Xia-dinasztia történetének értelmezése és értékelése lehetetlen. Elengedhetetlennek gondolom, hogy a Xia-dinasztiával megismerkedő olvasó tisztában legyen a történeti előzményekkel, azaz a hunok történetének legmeghatározóbb eseményeivel és a Xia-dinasztia említett korszakban betöltött szerepével. Mindenekelőtt fontos elkerülnünk azt a feltételezést, miszerint a Xia és Tongwancheng a hunok kínaiak felett aratott győzelmének az eredménye lett volna. Ugyanúgy tévedés lenne azt gondolni, hogy a Xia a déli (azaz Kínába költözött) hunok állama, Tongwancheng pedig a fővárosa volt.[5] Tudnunk kell, hogy a Xia csak egy volt az ebben az időben Észak-Kína területén osztozó, közel húsz barbár dinasztia közül, és hunnak sem volt az egyetlen.

richpoi.com/cikkek/tudomany/a-deli-hunok-fovarosanak-1600-evvel-ezelotti-alapitasara-emlekeznek-kinaban.html (2016. november 10.).

[4] A kínai források ebben az értelemben külön népként kezelik a csiét (jie 羯), ami tulajdonképpen egy. a hunok közé asszimilálódott feltehetően közép-ázsiai eredetű csoport volt. A közülük való Shi Le, aki a Kései Zhao államot alapította. Egy másik népcsoport, a vuhuanok (wuhuan 烏桓), mivel nem alapítottak saját államot, nem kerültek be az öt barbár nép sorába. Corradini összesen 41 észak-kínai állam létezését mutatta ki ebből az időszakból, igaz, a legkisebb területre kiterjedő, legrövidebb ideig fennálló, valójában csak „állam-csírák"-nak nevezhető önállósodási kísérleteket is számba vette. Ő ezek közül huszonegynek közli tömör, történeti áttekintését: Piero Corradini: The Barbarian States in North China, *Central Asiatic Journal,* 2006/2., 163–232.

[5] A *Múlt-Kor* 2013. júniusi száma (http://mult-kor.hu/cikk.php?id=39030 (2016.november 10.) a déli hunok fővárosaként, a *National Geographic* 2004. áprilisi, magyar nyelvű száma – http://www.ng.hu/Civilizacio/2004/04/Vilagorokseg_lesz_a_hunok_fovarosa_Kinaban_a_magyarokat_tartjak_az_utodoknak (2016. november 10.) – pedig a hunok fővárosaként említi Tongwanchenget. Tongwancheng valójában a déli hun származású (anyai ágon egyébként szerbi, xianbei 鮮卑) Helian Bobo által alapított Xia-dinasztia fővárosa volt. Mint ahogyan azt az alábbiakban látni fogjuk, egyrészt nem ez volt az egyetlen, déli hunok által alapított dinasztia, másrészt nem állíthatjuk, hogy a Xia az ebben az időben Kína területén élő hunokat uralma alatt egyesítette volna. Sok hun élt még más kortárs, akár hun, akár más vezető rétegű dinasztia uralma alatt. A Xia lakossága is soknemzetiségű volt, vezető elitje tartozott csak a hunok tiefu törzsébe.

ELŐZMÉNYEK: HUNOK ÉS EGYÉB ÉSZAKI BARBÁROK KÍNA HATÁRAINÁL

Az első államalkotó nomád nép, amely több évszázadon keresztül, ugyan több-kevesebb, de töretlen sikerrel zsákmányolta ki Kínát, a hun volt.[6] A hunok sorozatos fosztogató-hadjáratai és könyörtelen terrorja újabb és újabb engedményekre, egyre nagyobb mennyiségű javak „ajándék" formájában történő megfizetésére kényszerítették a kínai Han-dinasztiát (Han chao 漢朝 i. e. 206–i. sz. 220). A dinasztia nagy uralkodója, Wu császár (Han Wudi 漢武帝 i. e. 140–80) i. e. 128–119 közötti nagy hadjáratsorozatában több jelentős vereséget mért a hunokra, és egy jó időre elűzte őket a kínai határvidékről, de birodalmukat (amennyiben törzsszövetségüket annak nevezhetjük)[7] elpusztítani ő sem volt képes. Az i. e. 1. század derekán, egy öröklésért folytatott viszály zúzta szét a hunok egységét, amely két rivális fivér, Huhanye (呼韓邪) és Zhizhi (郅支) szakításához vezetett. Huhanye hosszabb vacillálás után úgy döntött, hogy Kína főségét elfogadva, és védelmét élvezve annak határain belülre költözik népével. Ezzel a Hun Birodalom két, egy Huhanye által vezetett – Kínai-vazallus – déli és egy Zhizhi főségét elfogadó északi törzsszövetségre bomlott. Ez utóbbit i.e. 36-ban a Han-dinasztia Huhanye és más, a hunokkal ellenséges viszonyban álló népek segédletével elpusztította. Huhanye ezután nem sokkal egy hercegnőt kapott feleségül a Han-udvarból. Ettől kezdve a kínaiak és a hunok közt egy jó ideig béke honolt. I. sz. 9-ben, a kínai történetírásban „trónbitorlóként" emlegetett Wang Mang egy saját dinasztia, a Xin (新, i. sz. 9–23) alapítására tett kísérletet. Ekkor, Wang Mang hunokkal szembeni szigorú és kedvezőtlen politikájának eredményeként, a hunok megtagadták Kínához való lojalitásukat, és visszatértek a határokon kívülre. A kínaiak és hunok kapcsolata visszatért a kezdetekhez, és a 23-ban restaurált, még gyenge lábakon álló Han-dinasztia (Keleti vagy Kései Han 23–220) tehetetlen volt az újabb fosztogató hadjáratokkal szemben. A 40-es évek közepén egy újabb öröklési vita szakította ismét két részre a Hun Birodalmat. A déliek Bi (比) *shanyu*[8] (單于) vezetésével 48–50 között visszaköltöztek a kínai határokon belülre, míg a rivális Punu (蒲奴) *shanyu* népe északon a mongol

[6] A hun–kínai kapcsolatokról bővebben: Thomas J. Barfield: *The Perilous Frontier, Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757,* Blackwell, Cambridge & Oxford, 1992. 45–60. (A továbbiakban: Barfield); Nicola Di Cosmo: *China and its Ancient Enemies, The Rise of Nomadic Power in East Asian History,* Cambridge University Press, Cambridge, 2004. 161–255; Sechin Jagchid: Patterns of Trade and Conflict Between China and the Nomads of Mongolia, *Zentralasiatische Studien,* 1977/11. 177–204.

[7] A kérdésről lásd Thomas J. Barfield: The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier. In Susan Alcock (ed.): *Empires.* (Edition 1.)Cambridge University Press, Cambridge, 2001. 10–41; Walter Scheidel: The Xiongnu and the Comparative Study of Empire. In Ursula Broasseder - Bryan K. Miller (eds.): *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia.* Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, Bonn, 2011. 111-120.

[8] Hun uralkodói cím. Egyéb, elterjedt olvasatai: chanyu, danhu

pusztákat uralta még 91-ig. Az északi hunok birodalmát, a Han-dinasztia és szövetségesei, elsősorban a déli hunok és egy keleti, korábban a hunoknak alávetett nomád nép, a szerbik[9] (*xianbei* 鮮卑) sorozatos hadjáratai verték végül szét. Az utolsó, 91-es szerbi támadást követően, az északi *shanyu* népének egy részével nyugatra menekül. A hunok többi része csatlakozik a déli hunokhoz, illetve a szerbikhez. A Kései Han alatt több alkalommal és más-más irányból is költöztek barbár népek[10] Kína határain belülre. Északkeletről, Mandzsúria déli részéből a proto-mongol vuhuanok (*wuhuan* 烏桓) és szerbik, északnyugatról, a Tibeti-fennsík vidékéről pedig a proto-tibeti csiangok (*qiang* 羌) és tik (*di* 氐).[11]

220-ban a Han-dinasztiának vége lett, és egy új korszak kezdődött Kína történetében, a „három királyság" (*san guo* 三國) korszaka. A Han egykori területein az ezt követő hatvan évben délkeleten a Wu (吳 223–280), délnyugaton a Shu-Han (蜀漢 221–263), és északon a Wei, más néven Cao-Wei 曹魏 (220–265) dinasztiák osztoztak, majd 265-től egy újabb dinasztia, a Jin (晉 265–420) egyesítette egész Kínát egy rövid időre (280–304-ig).

A Cao-Wei és a Jin dinasztiák alatt, Észak-Kínában a különböző barbár népek elterjedése a következőképpen alakult:

Északkeleten, a Liao-folyó vidékén, és a mai Pekingtől (Beijing 北京) északra találjuk a szerbik három, egymással rivalizáló keleti törzsét, a *murong*ot (慕容), a *duan*t (段) és a *yuwen*t (宇文). Ettől nyugatra, a mai Belső-Mongólia fővárosának, Höhhotnak (Huhehaote 呼和浩特) környékén éltek a tabgacsok (másként topák, kínaiul *tuoba* 拓跋), a szerbik egy másik fontos törzse. Nagyjából a 3.század közepén, a távoli északnyugaton, a mai Lanzhou környékén, és a Gansu-folyosóban, az akkori Liang tartomány területén is megjelentek kisebb-nagyobb szerbi törzsek. Ezek közül a *qifu*t (乞伏) és a tabgacsokból kivált *tufá*t (禿髮) érdemes megemlítenünk.

[9] A szerbi a nép nevének xianbei alakban történt kínai lejegyzéséből rekonstruált *särbi magyaros átírása. Lásd Edwin G. Pulleyblank: The Chinese and their Neighbours in Prehistoric and Early Historic Times. In David N. Keightley (ed.): *The Origins of Chinese Civilization.* University of California Press, Berkeley–London, 1983. 411–466, 453. A szerbik történetéről lásd Charles Holocombe: The Xianbei in Chinese History. *Early Medieval China* 2013/19. 1–38. és Gerhard Schreiber: Das Volk der Hsien-pi 鮮卑 Zur Han-Zeit. *Monumenta Serica* XII. (1947) 145–203.

[10] A Kínától északra és nyugatra élő, nem kínai népekre a barbár megjelölést pusztán a származás jelölésére használom, mindenféle negatív konnotáció nélkül. A nem kínai kifejezést, különösen ha az gyakran előfordul, körülményesnek érzem. A nomádok, nomád népek kifejezések használatától pedig azért zárkózom el, mert a szóban forgó népekkel, különösen a tárgyalt 4–5. század Észak-Kínában letelepült népeivel kapcsolatban ez sok esetben nem állja meg a helyét.

[11] A proto-tibeti népek és Kína kapcsolatáról lásd Rafe de Crespigny: The Ch'iang Barbarians and the Empire of Han. A Study in Frontier Policy. Part I: The Establishment of Chinese Authority. *Papers on Far Eastern History* 1977/16. 1–25. Part II: Frontier Wars and the Great Rebellions 50–150 A. D. *Papers on Far Eastern History* 1978/18. 193–245.

A hunok zöme ezekben az időkben a Sárga-folyó (Huanghe 黃河) nagy kanyarulatától keletre, a Fen-folyó (汾) völgyében élt, a még a Cao-Wei dinasztia által létrehozott öt hun körzet területén.[12] Ezenkívül találunk még hun törzseket a Sárga-folyó nagy kanyarulata által kerített területen, azaz az Ordoszban (*tiefu* 鐵弗), illetve attól nyugatra, a Gansu-folyosóban (*juqu* 且渠) is.

A csiangok és tik eredeti szállásterülete a Gansu-folyosótól délre fekvő Tibeti-fennsík, ám már a Kései Han-dinasztia alatt sokuk Kína nyugati határain belülre, az akkori főváros, Chang'an (長安) környékére, illetve az Ordoszba települt.[13]

Kína határain kívül, két jelentősebb nomád államot, északon, a mongol pusztákon a zsuanzsuanokét[14] (*rouran* 柔然) nyugaton, a Tibeti-fennsík északi részén pedig a szerbi eredetű tujühunokét[15] (*tuyuhun* 吐谷渾) találjuk.

AZ ÖT BARBÁR TIZENHAT KIRÁLYSÁGA

A Jin-diansztiában (fővárosa Luoyang) 290-től a gyengeelméjű Hui császár (Jin Huidi 晉惠帝, ur. 290–307) trónra lépésével mély válság és polgárháború bontakozott ki. Az uralkodó Sima-család (司馬) tagjai barbár népekből toborzott csapatokra támaszkodva vívták hosszan elhúzódó hatalmi harcaikat. 304-ben az addig az egyik hadurat, Sima Yinget (司馬穎) támogató hun hadvezér, Liu Yuan[16] (劉元) függetlenítette magát, és a Fen-folyó vidékén létrehozta saját államát, a Hant (漢), amelyet később egyik utódja Zhaóra (趙) „keresztelt" át. A történetírás ezt Han-Zhao (漢趙), illetve Korai Zhao (Qian Zhao 前趙, 304–329) neveken említi. Nagyjából ugyanebben az időben, a Szecsuáni-medencében egy ti törzsfő is államot alapított, szintén Han néven (Cheng-Han 成漢, 304–346), majd a következő évtizedekben sorra jöttek létre a Han-Zhaóhoz és a Cheng-Hanhoz hasonló rövid életű, és Észak-Kínának csak egy-egy részére kiterjedő államocskák.

A tabgacsok vezetője, 310-ben részt vett az omladozó Jin-dinasztia Han-Zhao elleni harcában, amiért megkapta a Dai helyőrség hercege (*Dai gong* 代公) címet. 315-ben a tabgacs vezér függetlenítette magát a Jintől, és felvette a Dai fejedelme (*Dai wang* 代王) címet létrehozva ezzel egy újabb államot a Dait (315–376).

311-ben a Han-Zhao elfoglalta a Jin fővárost, Luoyangot (洛陽), majd 316-ban az új fővárost, Changant is. Ekkor a Jin uralkodó elit délre menekült, Jiankangba (

[12] David B. Honey: The Rise of the Medieval Hsiung-nu: The Biography of Liu-Yüan. In Yuri Bregel (ed.): *Papers on Inner Asia* (Subseries: Ancient Inner Asia) 15. (1990) 3. és Barfield 96.

[13] A csiang betelepülések történetéről részletesen lásd de Crespigny: i. m.

[14] Vásáry 21–23.

[15] A tujühonokkal kapcsolatban lásd Molé Gabriella: *The T'u-yü-hun from the Northern Wei to the Time of the Five Dynasties.* IIMEO, Roma, 1970 és Thomas D. Carroll: *Account of the T'u-yü-hun in the History of the Chin Dynasty.* University of California Press, Berkeley–Los Angeles, 1953.

[16] Liu Yuan életéről lásd Honey: i. m.

建康; Nanjing 南京), ahol még 420-ig fenntartotta uralmát, de már csak Dél-Kína felett. Észak-Kína elvesztése után, a Gansu-folyosóban létrejött a Korai Liang állam (Qian Liang 前涼, 320–376).

Északkeleten a szerbik *murong* törzse befogadta a központi területeken zajló harcok és azt azt kísérő éhínségek elől menekülő kínai földműveseket, és ennek köszönhetően megerősödött. A 330-as években így a *murong* bekebelezte riválisait, a *duan*t és *yuwen*t, majd Korai Yan néven (Qian Yan 前燕, 337–370) államot alapított.[17]

A Han-Zhao egyik hadvezére, Shi Le (石勒) függetlenítette magát, és 319-ben létrehozta a Kései Zhaót (Hou Zhao 後趙, 319–350); ebből a Kései Zhaóból vált ki később a ti Korai Qin (Qian Qin 前秦, 351–394). A Korai Qin 370-re legyőzte és bekebelezte a Korai Yant, majd 376-ra a *tabgacs*ok Dai államának és a Korai Liangnak elpusztításával uralma alá hajtotta egész Észak-Kínát. Az uralkodó, Fu Jian (苻堅), hogy egész Kínát magáénak tudhassa, 383-ban a Jin ellen indított nagy támadást, ám a Fei-folyó menti csatában megalázó vereséget szenvedett. Ezzel nemcsak Kína Fu Jian általi egyesítésének reményei szálltak el, de az észak-kínai egység is bomladozni kezdett. A korábban leigázott népek függetleníteni kezdték magukat, és a 380-as évek közepétől a *murong*ok több kisebb Yan-államot is létrehoztak, a Gansu-folyosóban. Megjelent a Kései, majd az Északi, Déli és Nyugati Liang,[18] Lanzhou környékén a *qifu* törzs Nyugati Qin (Xi Qin 西秦, 385–439) állama, attól valamivel keletebbre pedig a csiang alapítású Kései Qin (Hou Qin 後秦, 384–416). Höhhot környékén Shengle (盛樂) központtal a tabgacsok is restaurálták államukat, amelyet Dairól átneveznek Wei-re. Ez az Északi Wei (Bei Wei 北魏, 386–534) illetve Topa-Wei neveken vonult be a történelembe.[19] Ekkor, a Korai Qin vereségét követő újabb széttagoltság időszakában lép színre Liu Bobo (劉勃勃), az ordoszi hunok *tiefu* törzsének szülötte.

A TIEFUK ÉS A LIU-CSALÁD A HUNOKNÁL

A források szerint mind a *tiefu*k, mind pedig a *tabgacs*ok törzse szerbik és hunok keveredéséből jött létre. A Wei-dinasztia története, a Wei Shu (魏書) szerint a hun apától és szerbi anyától született utód neve volt eredetileg a *tiefu*, míg a szerbi apa és hun anya gyermekét *tuobá*nak *(tabgacs)* nevezték.[20] Ennek az állításnak helytál-

[17] A Korai Yan történetének egyedülálló feldolgozását lásd Gerhard Schreiber: The History of the Former Yen Dynasty. Part I. *Monumenta Serica* XIV. (1955) 374–480, Part II. XV. (1956) 1–141.

[18] Kései Liang (Hou Liang 後涼, 386–403), Északi Liang (Bei Liang 北涼, 398–439), Déli Liang (Nan Liang 南涼, 397–414), Nyugati Liang (Xi Liang 西涼, 400–421).

[19] Az Északi Weiről lásd Wolfram Eberhard: *Das Topa-Reich Nord Chinas, Eine soziologische Untersuchung.* E. J. Brill, Leiden, 1949.

[20] Lin 213.

lósága természetesen megkérdőjelezhető, annyi azonban bizonyos, hogy a *tiefu*k és *tabgacs*ok sokban hasonlítottak egymásra. Mindkét csoport a hagyományos értelemben vett Kína északi határai mentén, néha azokon kívül élt, északabbra a többi barbár nép államaitól. Liu Bobo ugyanabból a családból származott, mint a Korai Zhaót alapító Liu Yuan.[21] 271-ben Liu Meng (劉猛) – Liu Yuan apjának, Liu Baónak (劉豹) rokona és riválisa – fellázadt a Jin-dinasztia ellen, ám lázadását hamar leverték, Liu Menget pedig kivégezték. A dinasztia által támogatott rivális, Liu Bao fia, Liu Yuan a Jin udvarban nevelkedett, ahol széleskörű kínai műveltségre és fontos személyes kapcsolatokra tett szert. Később – ahogy azt fentebb láttuk – a 4. század elején, ezen kapcsolatainak köszönhetően hozta létre Észak-Kína egyik első sinizálódott barbár államát. 310-ben (Liu Yuan halálának évében) a majd negyven évvel azelőtt kivégzett lázadó, Liu Meng unokaöccse, Liu Hu (劉虎) a Korai Zhao oldalán harcolt, a még a Jin-dinasztia birtokában lévő Xinxing (新興; Shanxi 山西, Xinzhou 忻州) város ostrománál, ahol nagy vereséget szenvedett a dinasztia és a *tabgacs*ok egyesült csapataitól. A vereség után Liu Hu nyugat felé átkelt a Sárga-folyón, és az Ordosz északi részén, Shuofangban (朔方) telepedett le. Azt, hogy a *tabgacs*okkal való keveredés, pontosan mikor és milyen körülmények között ment végbe, nem tudjuk, azt azonban igen, hogy Liu Meng egyik fia, még a 271-es lázadás leverése után a *tabgacsok*nál keresett embereivel menedéket.[22] Ők lettek a *tiefu*k. Liu Hu nem sokkal később ennek a csoportnak lesz a vezetője, de azt, hogy miként válik a *tabgacs*ok ellenségévé, nem tudjuk.

Liu Hu unokája, Liu Weichen (劉衛臣) a 4. század közepén, körülbelül 1000 hun család, mintegy 6000 ember felett rendelkezett a kínai határon túli szállásterületein, és jó kapcsolatot ápolt a Korai Qin uralkodójával, Fu Jiannel. A *tiefu*k ezekben az időkben főként nomád nagyállattartással foglalkoztak, de a földművelés sem volt már idegen számukra. Weichen engedélyt kért Fu Jiantől, hogy a tavasztól őszig terjedő időszakban a Korai Qin határain belül földet művelhessenek. Fu Jian megadja az engedélyt, aminek köszönhetően Weichen népe hamarosan megerősödik. 365-ben azonban Weichen és egy másik hun vezető seregeiket egyesítve megtámadták a Korai Qin egyik városát, Xingchenget (杏城; Shaanxi 陕西 Huanglu 黄陵).[23] Fu Jian megverte a hunokat, de a két lázadót nem bántotta, mivel számított katonai támogatásukra későbbi hadjáratainál. Ezért tisztségeket adott nekik, és engedte, hogy törzseik felett továbbra is gyakorolják hatalmukat.

[21] A részletes családfát lásd Peter A. Boodberg: Two Notes on the History of the Chinese Frontier. *Harvard Journal of Asiatic Studies* 1936/3–4. 283–307, 298.

[22] Lin 213.

[23] Lin 215.

LIU BOBO FELEMELKEDÉSE ÉS TONGWANCHENG

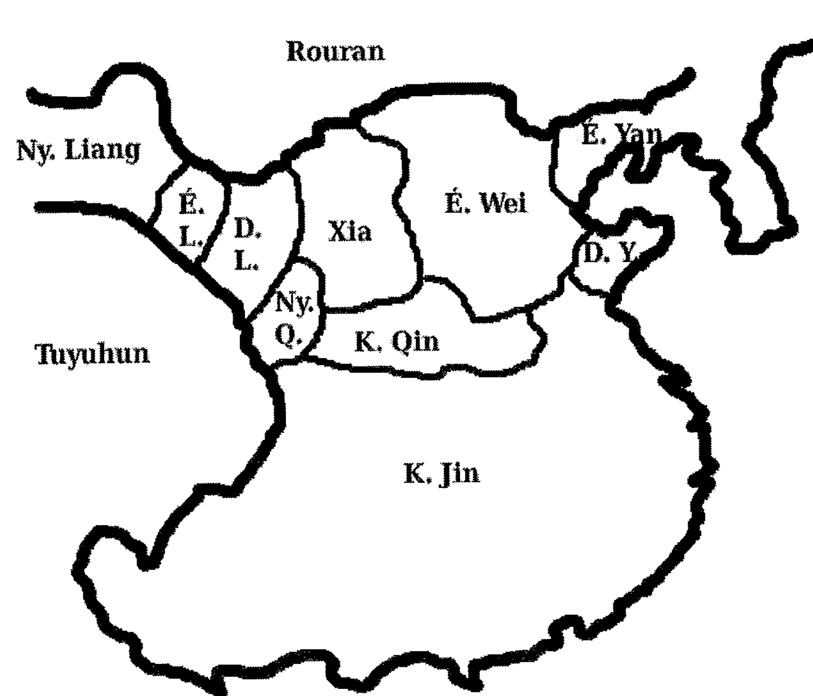
376-ban, miután Fu Jian legyőzte *tabgacs*okat, államukat, a Dait két részre osztotta. A Sárga-folyótól nyugatra eső rész élére a szintén Liu Hu családjából való Liu Kurent (劉庫仁), a keleti rész élére pedig Liu Weichent nevezi ki. Weichen 383 után, a Korai Qin Fei-folyó melletti vereségét követően megnövelte hatalmát az északi határvidéken, és expanzióba kezdett. Legyőzte Liu Xiant (劉顯), Kuren fiát, 391-ben pedig sajátját, Liu Zhilidit (劉直力鞮) hadjáratra küldte a *tabgacs*ok fiatal állama, a Wei ellen. A *tabgacs* uralkodó, Tuoba Gui (拓跋珪) megverte Liu Zhilidi seregeit, majd a *tiefu*k szállásterületére támadott, és kegyetlenül lemészárolta Liu Weichent és szinte egész népét. Weichen egyik legkisebb gyermekének, az ekkor mindössze 10 éves Liu Bobónak sikerült elmenekülnie, először a *szerbi*k egy kisebb törzséhez, a *xuegan*hoz (薛干). Tuoba Gui hiába kérte a *xuegan*okat, hogy adják ki Bobót, ők inkább egy nagyobb hatalmú törzsfőhöz, a szintén *szerbi* Mo Yiganhoz (沒奕干) vitték. Ezért Tuoba Gui később a *xuegan* törzset is lemészárolta.

Mo Yigan befogadta Bobót és feleségül adta hozzá lányát. 402-ben Tuoba Gui öccse, Tuoba Zun (拓拔遵) megtámadta Mo Yigant, aki a Kései Qinben keresett és kapott menedéket. Így találkozott az akkor már fiatal felnőtt Liu Bobo Yao Xinggel (姚興), a Kései Qin uralkodójával. Yao Xing felfigyelt a tehetséges Bobóra, és magas rangú hadvezérnek akarta kinevezni, tudván, hogy apja és rokonai lemészárlása miatt fűti őt a *tabgacs*ok elleni gyűlölet. Fő célja volt, hogy Bobót az Északi Wei elleni harcokban vesse majd be. Yao Xing öccse, Yao Yong (姚邕) azonban ellenezte Bobo kinevezését. Figyelmeztette bátyját, hogy Bobo személyisége miatt nem alkalmas magas pozíció betöltésére. Szerinte Bobo alárendeltjeivel kegyetlenkedik, feljebbvalóit pedig nem tiszteli, s ezért veszélyt hozhat a dinasztiára. Így Yao Xing végül egy alacsonyabb pozícióba nevezte ki Bobót, Shuofang védelmét bízta rá.

Yao Xing a következő években több vereséget is elszenvedett az Északi Wei elleni harcokban, ezért úgy döntött, békét köt a *tabgacs*okkal, ami igencsak feldühítette Bobót. Bobo ellopta Yaoxing, a *zsuanzsuan* Shelun (社崙) kagántól ajándékba kapott 8000 lovát, majd embereivel megtámadta és megölte apósát és korábbi jótevőjét, Mo Yigant, akinek népét saját uralma alá hajtva magát a Kései Qintől független, Nagy Xia-dinasztia mennyei fejedelmének (*Da Xia tian wang* 大夏天王) nyilvánította.[24]

Az első években a Xiának nem volt fővárosa. Bobo a Kései Qin városok folyamatos fosztogatásával tartotta fenn uralmát. Már az alapítás évében, Bobo Tufa Rutanthoz (禿髮傉檀), a Déli Liang uralkodójához fordult, hogy feleséget kérjen magának, ám a *szerbi* uralkodó visszautasítja őt. Bobo válaszul támadást indított, de még mielőtt harcba bocsátkozhatott volna Rutannal, kénytelen volt visszafordulni. Rutan Bobo serege után eredt, gondolván, ha ennyire gyenge, akkor biztosan könnyűszerrel legyőzi majd. Bobo azonban sikeresen egy szűk hasadékba csalta Rutan csapa-

[24] Lin 218–219.

Dinasztiák Kína területén 410 körül

tait, ahol megalázó vereséget mért rájuk. A Déli Liang harcosainak 60-70 százaléka elesett ebben a csatában, és maga Rutan is csak nagy nehezen menekült meg.

A következő években Bobó Yao Xing támadásait is sikerrel verte vissza, majd 413-ban főváros alapítására szánta el magát és az Ordoszban elkezdi építtetni a híres Tongwanchenget a „*Tízezreket uraló város*"-t. A krónikák szerint, Bobo rendkívül nagy hangsúlyt fektetett a városfalak és a katonák fegyverzetének minőségére. Dárdákkal tesztelte a falak keménységét, és ha azok túl mélyen fúródtak a falba, kivégeztette a felelős építészeket; tetemeiket is beépíttette a falba. Az íjak, nyilak és páncélok készítői közül, az eszközök tesztelése után valakinek mindenképpen pusztulnia kellett. Ha a nyilak átütötték a páncélt, a páncélkészítőt, ha nem ütötte át, akkor pedig az íjak és nyilak készítőit végeztette ki a könyörtelen uralkodó. Ugyanebben az évben Bobo a Liu családnevet lecserélte a hun eredetű Helianre, törzsének, a *tiefu*nak nevét pedig *tiefá*ra változtatta. A *tiefa* két kínai írásjegye egyenként vasat (*tie* 鐵) és támadnit (fa 伐) jelent. A névváltoztatás arra utalt, hogy a törzs tagjai olyan erősek, mint a vas, és bárkit meg tudnak támadni.[25]

[25] Lin 219.

416–417-ben délről a Jin-béli hadúr, Liu Yu (劉裕) a Kései Qintől, elfoglalta Luoyangot és Chang'ant, elpusztítva ezzel a rivális északi dinasztiát. Bobo megjósolta, hogy Liu Yu, mivel a Jin-dinasztia megdöntésére pályázik, nem lesz képes sokáig megtartani Chang'ant, mert távollétében ellenlábasai délen szervezkedni kezdenek majd ellene, és így ő kénytelen lesz visszatérni. Így is történik. Liu Yu 418-ban valóban visszatér a Jin fővárosába, Jiankangba, hogy előkészítse a dinasztia megdöntését. Mindössze 11 éves fiát, két magas rangú tanácsadójával Chang'anban hagyta a város védelmére. Helian Bobo így 419-re fiaival, Helian Guijal (赫連璝) és Helian Changgal (赫連昌), valamint legjobb hadvezérével, Wang Maidével (王買德) el is foglalta Chang'ant. A várakozásokkal ellentétben Bobo nem helyezte át a fővárosát Chang'anba, csak Guit bízta meg annak őrzésével. Ő maga visszatért Tongwanchengbe. Eközben délen Liu Yu 420-ban sikeres puccsal megdöntötte a Jin-dinasztiát és létrehozta sajátját, a Liu-Songot (劉宋, 420–479).

Helian Bobo, ahogy idősödött, úgy fokozódtak szadista hajlamai. Gyakran kiállt Togwancheng városfalaira, és onnan nézte a járókelőket: ha valakit gyanúsnak vagy ellenszenvesnek talált, lenyilazta. Ha tanácsadói túl hosszú ideig nézték őt, kinyomatta szemeiket. Aki nevetni merészelt jelenlétében, annak levágatta ajkait, és ha valaki ellenvéleményt fogalmazott meg, annak először a nyelvét, majd a fejét vágatta le. Helian Bobót kegyetlenkedésre való hajlama leginkább a Kései Zhao uralkodóihoz, azok közül is főleg Shi Huhoz tette hasonlatossá. Meg kell jegyeznünk, hogy a kegyetlenkedés és öldöklés az öt barbár tizenhat királyságának idején szinte mindennapos dolgoknak számított, de Shi Hu, és később Helian Bobo e tekintetben még kortársaikon is túltettek.

A XIA HANYATLÁSA

A Kései Qin pusztulása és Chang'an elfoglalása után, a 420-as évekre a Wei és a Xia lett a két legerősebb állam Észak-Kínában. Rajtuk kívül keleten, még létezett a *murong*ok Északi Yan-dinasztiája, nyugaton a *qifu*k Nyugati Qin állama, illetve a szintén hun Juqu-család Északi Liangja, a Gansu-folyosóban. Miután 420-ban Dél-Kínában megbukott a Jin-dinasztia, egykori hivatalnokai a *tabgacs*oknál kerestek menedéket és alkalmazást.[26] A Xia és a Wei között hamarosan elkerülhetetlenné vált az összecsapás.

A *tabgacs*ok államát ekkor nemcsak az egyre erősödő Xia, de északról a *zsuanzsuan*ok is fenyegették. 424-ben és 425-ben két nagy északi hadjárat során a *tabgacs*ok nagy vereséget mértek a *zsuanzsuanok*ra, akik jó időre felhagytak az Északi Wei határvidékének fosztogatásával. Helian Bobo 425-ben halt meg, fia Helian Chang követte a trónon.

[26] Barfield 119.

A következő évben Taiwu (太武) császár személyes vezetésével megindult a *tabgacs*ok nagy, Xia elleni hadjárata. Először egy 20 000-es sereggel vonultak a Xia egyik fontos városának, Pubannak (蒲阪) ostromára. Miután elfoglalták Pubant, bevették Shanchenget (陝城; Henan 河南, Sanmenxia 三门峡) és Chang'ant is. Az elesett városok védői, köztük Helian Chang is nyugatra, a mai Gansu tartomány délkeleti részébe, Shanguiba (上邽, Gansu, Tianshui 天水) menekültek. 427-ben elesett a Xia főváros, Tongwancheng is. Taiwu elfogta Bobo özvegyét, valamint Helian Chang feleségét és leánytestvéreit, és mindannyiukat ágyasává tette. A következő évben a *tabgacs* csapatok Shangguiban fogjul ejtették Helian Changot, mire testvére, Helian Ding (赫連定) Pingliangba (平凉 Gansu, Pingliang) ment, és átvette a trónt. Ettől kezdve ez a Xia új fővárosa. Changot, a *tabgacs*ok fővárosukba, Pingchengbe (平城, Shanxi 山西, Datong 大同) vitték, ahol előkelő vendéghez illő fogadtatásban részesült. Még Taiwu császár nővérét is megkapta feleségül. A jó bánásmód oka minden bizonnyal az volt, hogy Taiwu a későbbiekben Helian Ding ellen szerette volna felhasználni Changot.

430-ban a Liu-Song-dinasztia délről megtámadta az Északi Weit, és értékes területeket szerzett meg tőle. Ekkor Helian Ding egyezségre lépett a déli dinasztiával, hogy az Északi Wei közös elpusztítását követően annak területét majd felosztják egymás közt. A keleti felét a Liu-Song, a nyugatit a Xia kapja majd. A megállapodás után azonban egyik fél sem merte elsőként megtámadni az erős Északi Weit; az kihasználva a helyzetet, támadást indított Pingliang ellen. Helian Ding ekkor csatlakozva rokonaihoz, Shangguiba menekült.

Eközben a Gansu-folyosóban az Északi-Liangnak 420-ra sikerült legyőznie egyik fő riválisát, a Nyugati Liangot, és a következő évben megindult a másik rivális, a Nyugati Qin ellen is. A harcok évekig nem hoztak jelentős eredményt egyik fél számára sem, így az Északi Liang 426-ban szövetségre lépett a *tabgacs*ok által már erősen szorongatott Xiával, illetve a Tibeti-fennsíkot birtokló *tujühun*okkal. 428-ban az Északi Liang végül bevette a Nyugati Qin egyik fontos városát, Xipinget (西平; Qinghai 青海, Xining 西宁). A következő évben földrengés, az azt követőben pedig súlyos aszály sújtotta a *qifu*k három oldalról szorongatott államát. Az uralkodó, Qifu Mumo (乞伏暮末) a *tabgacs*októl kért segítséget, és követei útján ígéretet tett a behódolásra. Taiwu császár örömmel fogadta a követséget; egy hadsereget küldött Qifu Mumo eddigre mindössze 15 000 főre apadt népének kíséretére, és engedélyezte, hogy a Xia elpusztítása után Shangguiban letelepedjenek. Helian Ding, értesülve a dologról elébük vágott: Mumo emberei nem fordulhattak vissza, mert ekkora a hátrahagyott, nyugati területeiket már elfoglalták a *tujühun*ok, így a közeli Nan'an (南安) városában kerestek menedéket.

Az Északi Wei serege 430-ban érkezett meg, hogy tovább kísérje őket, de Mumo ekkor meggondolta magát, és nem tartott velük. Úgy vélte, Nan'anban mégis lehet még remény a Nyugati Qin túlélésére. Eközben keletebbre, az Északi Wei nagy erőkkel folytatta a Xia elleni offenzívát, és területeinek nagy részét addigra már el

is foglalta. A Xia fennmaradására egyedül már csak Shanggui megtartásával és az attól nyugati irányba való terjeszkedéssel látszott némi remény. Helian Ding nagybátyját, Helian Weifát (赫連韋伐) küldte Nan'an ellen. Weifa kiéheztette a várost, annyira, hogy a végén a lakosok már kannibalizmusra vetemedtek. Mumo megadta magát, de Helian Ding 500 rokonával együtt kivégeztette. Ezzel 431-ben a Nyugati Qin elpusztult. A közös ellenség elpusztítása után Helian Ding azonnal addigi szövetségese, az Északi Liang ellen indult volna, ám a *tujühun*ok útközben elfogták, és 432-ben átadták Taiwu császárnak, aki kivégeztette.

Két évvel később Chang, pontosan nem tudni, mi okból, megszökött[27] Pingchengből, de útközben a *tabgacs*ok elfogták és megölték. Ezután Weiben összes még életben lévő fivérét is kivégezték. Ezzel ért véget a *tiefu*-hunok Xia-dinasztiája. Az egykori rivális Északi Wei pedig a következő években, keleten az Északi Yan (Bei Yan 北燕, 407–437), nyugaton pedig az Északi Liang két évvel későbbi elpusztításával egész Észak-Kína felett megszerezte az uralmat, és egészen 534-ig meg is tartotta azt. 439-ben a Gansu-folyosó megszerzésével ért véget az öt barbár tizenhat királysága névvel fémjelzett korszak.

KONKLÚZIÓ: A XIA ÉRTÉKELÉSE A TÖBBI BARBÁR ÁLLAM TÜKRÉBEN

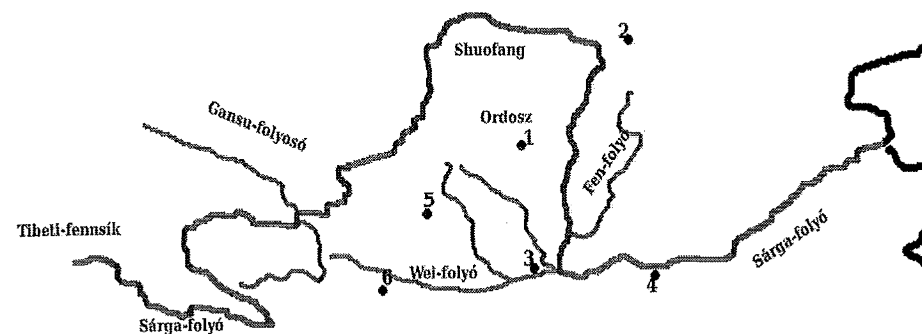
A 304–439 közötti Észak-Kína rövid életű államainak tömör összehasonlító vizsgálatára Barfield tett kísérletet.[28] Szerinte az egymást váltó dinasztiák között lényeges különbség mutatkozik a tekintetben, hogy milyen módon igazgatták az uralmuk alá tartozó kínai, illetve barbár eredetű lakosságot.

A Korai Zhao egy, a Jin-dinasztiáéról mintázott, kínai típusú államigazgatást alkalmazott, ami hamar kiváltotta a törzsi arisztokrácia nemtetszését. Az azt felváltó, a teljességgel a katonai, törzsi arisztokráciára támaszkodó Kései Zhao ezzel ellentétben a kínai lakosság igényeit volt képtelen kielégíteni. Az egyik tehát túl kínai volt a barbároknak, a másik túl barbár a kínaiaknak.

A Korai Qin a Korai Zhaóhoz hasonló államigazgatással rendelkezett. Emblematikus uralkodója, Fu Jian a meghódított dinasztiák uralkodó elitjét betagozta saját államigazgatási rendszerébe. A Korai Qinből kivált Kései Qin, a kezdeti katonai sikereket követően, a 400-as évek elejétől egy, a korábbinál szembeötlően békésebb, humánusabb politikát folytatott. Részben ez a fordulat az, ami a kifejezetten harcias Helian Bobót a Kései Qinnel való szembefordulásra késztette. Az általa alapított Xia-dinasztia egy agresszív, militáns állam volt, amely határozottan elutasította a

[27] Szökésének feltehetően köze lehetett Helian Ding elfogásához. Mivel Taiwu éppen Ding ellen tervezte felhasználni Changot, Ding elfogása után már nem volt szükség Changra, puszta létezése, csakúgy, mint közeli rokonaié is inkább csak rizikót jelenthetett az Északi Weinek.

[28] Barfield 97–118.

A Sárga-folyó vidéke (Észak-Kína) a 4–5. században
1. Tongwancheng; 2. Shengle; 3. Chang'an; 4. Luoyang; 5. Pingcheng; 6. Shanggui

kínai típusú kormányzást. Berendezkedése kizárólag törzsi alapokon nyugodott. Mindezt jól szemléltetik a Tongwancheng falainak építésére, a fegyverek készítésére vonatkozó fentebb említett történetek, illetve a Liu és *tiefu* nevek lecserélése Helianre és *tiefá*ra. Az, hogy Bobo Chang'an, a régi kínai főváros elfoglalása után is Tongwangchengből, az északi perifériáról irányította dinasztiáját, szintén a törzsi területekhez és hagyományokhoz való ragaszkodásának jele.

Bár Helian Bobót rokoni kapcsolatai a Korai Zhaóhoz kötötték, dinasztiája mégis a Kései Zhaóval állítható párhuzamba. Talán nem véletlen, hogy a két régi rivális, Liu Bao és Liu Meng közül az előbbi fia hozhatta létre az első hun dinasztiát Kína területén, amíg utóbbi távoli leszármazottja csak bő száz évvel később alapíthatta meg saját államát. Talán a szóban forgó két állam, a Korai Zhao és a Xia közti éles kontraszt is magyarázható Liu Bao és Liu Meng személyes sorsainak alakulásával. A Jin-dinasztia ellen lázadó, majd attól vereséget szenvedő Liu Meng utódai a távoli Shuofangba, a határokon túlra szorultak, míg Liu Bao fia a Jin udvarban nevelkedett. Nem véletlen tehát, hogy Liu Yuan uralma kifejezetten kínai, Helian Bobójé pedig határozottan törzsi jellegű. A Xia a Kései Zhaóhoz hasonlóan tipikusan azok közé az államok közé tartozott, amelyek sikeresek voltak a hódításban, de sikertelenek a hatalom megtartásában. A Kései Zhaót egy, a kínai érdekeket érvényesíteni kívánó lázadás söpörte el, a Xia elől pedig az ősi ellenség, a *tabgacs*ok terjeszkedése vette el az életteret.

A *tabgacs*ok történelmi sikereinek és a Xia sikertelenségének okára Barfield elemzései adhatnak választ.[29] Szerinte a kezdetekben a *tiefuk*hoz hasonlóan kevéssé sinizálódott *tabgacs*ok a Korai Yan állam sajátos államigazgatásának köszönhetik dinasztiájuk hosszú fennállását. Barfield elkülöníti a *murong*ok Yan államait a hunok és proto-tibetiek Zhao és Qin államaitól. Ezek az általa „mandzsúriai államoknak" nevezett, erősen sinizálódott dinasztiák olyan kettős adminisztrációt alkalmaztak,

[29] Barfield 100.

amely elkülönítve igazgatta a letelepült kínai és a nomád, félnomád barbár lakosságot. Így ezek az államok nem estek abba a hibába, hogy „túl barbár" vagy „túl kínai" módszerekkel igazgattak volna. Igaz, ezek a dinasztiák harciasság tekintetében elmaradtak az Észak-Kína központi részeit uralóktól; így végül a Korai Yant is a proto-tibeti Korai Qin kebelezte be egy sikeres hadjáratnak köszönhetően. A *tabgacs*ok keletről szomszédosak voltak a *murong*okkal, és nemritkán házasodtak is velük. A *tabgacs*ok fokozatosan vették át a Yan államigazgatási struktúrát. Így nem csoda, hogy 420 után, Jin-dinasztia bukása miatt délről menekülő kínai hivatalnokok számára az Északi-Wei volt a vonzóbb desztináció a Xiával szemben. A korszak dinasztiái mind a Kína feletti uralom megszerzésére tettek kísérletet. Távlati céljuk – a többi barbár dinasztia elpusztítása után – Dél-Kína megszerzése, és ezáltal Kína egységesítése volt. Ezt a célt egyiküknek sem sikerült elérni, de eredményeik és módszereik tekintetében az egyes dinasztiák nagy különbségeket mutatnak. A legsikeresebbnek a *murong*ok Dél-Mandzsúriában már jól bevált kettős államigazgatását átvevő Északi-Wei bizonyult. Ez a dinasztia a Korai Qinhez hasonlóan egész Észak-Kínát az uralma alá hajtotta, de azzal ellentétben hosszú ideig meg is tartotta. A Xia, ezzel szemben a már egy évszázaddal korábban kudarcot vallott, tisztán törzsi berendezkedésű militáns államával tett sikertelen kísérletet hagyományosan kínai területek feletti uralom kiépítésére.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM:

Barfield, Thomas J.: *The Perilous Frontier, Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757.* Blackwell, Cambridge & Oxford, 1992.
Barfield, Thomas J.: The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier. In Susan Alcock (ed.): *Empires.* Edition 1. Cambridge University Press, Cambridge, 2001. 10–41.
Boodberg, Peter A.: Two Notes on the History of the Chinese Frontier. *Harvard Journal of Asiatic Studies* 1936/3–4. 283–307.
Carroll, Thomas D.: *Account of the T'u-yü-hun in the History of the Chin Dynasty.* University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1953.
Corradini, Piero: The Barbarian States in North China. *Central Asiatic Journal* 2006/2. 163–232.
Cosmo, Nicola Di: *China and its Ancient Enemies, The Rise of Nomadic Power in East Asian History.* Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
Crespigny, Rafe de: The Ch'iang Barbarians and the Empire of Han. A Study in Frontier Policy. Part I: The Establishment of Chinese Authority. *Papers on Far Eastern History* 1977/16. 1–25.
Crespigny, Rafe de: The Ch'iang Barbarians and the Empire of Han. A Study in Frontier Policy. Part II: Frontier Wars and the Great Rebellions 50–150. A. D. *Papers on Far Eastern History* 1978/18. 193–245.
Eberhard, Wolfram: *Das Topa-Reich Nord Chinas, Eine soziologische Untersuchung.* E. J. Brill, Leiden, 1949.
Holocombe, Charles: The Xianbei in Chinese History. *Early medieval China* 2013/19. 1–38.
Honey, David B.: The Rise of the Medieval Hsiung-nu: The Biography of Liu-Yüan. In Bregel, Yuri (ed.): *Papers on Inner Asia.* (Subseries: Ancient Inner Asia.) 1990. 15.

Jagchid, Sechin: Patterns of Trade and Conflict Between China and the Nomads of Mongolia. *Zentralasiatische Studien* 1977/11. 177–204.
Jin shu 晉書 [A Jin-dinasztia története] 130. tekercs.
Lin Gan (林幹): *Xiongnu shi* (匈奴史) [A hunok története]. Huhehaote, Neimenggu Renmin Chubanshe, 2007.
Molé, Gabriella: *The T'u-yü-hun from the Northern Wei to the Time of the Five Dynasties.* IIMEO, Roma, 1970.
Pulleyblank, Edwin G.: The Chinese and their Neighbours in Prehistoric and Early Historic Times. In Keightley, David N. (ed): *The Origins of Chinese Civilization.* University of California Press, Berkeley–London, 411–466.
Scheidel, Walter: The Xiongnu and the Comparative Study of Empire. In Broasseder, Ursula - Miller, Bryan K. (eds.): *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia.* Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011. 111-120.
Schreiber, Gerhard: Das Volk der Hsien-pi 鮮卑 Zur Han-Zeit. *Monumenta Serica* XII. 1947. 145–203.
Schreiber, Gerhard: The History of the Former Yen Dynasty. Part I. *Monumenta Serica* XIV. 1955. 374–480.
Schreiber, Gerhard: The History of the Former Yen Dynasty. Part II. *Monumenta Serica* XV. 1956. 1–141.
Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története.* Balassi Kiadó, Budapest, 2003.

INTERNETES HIVATKOZÁSOK

http://www.ng.hu/Civilizacio/2005/07/Magyarok_a_hunok_fovarosaban (2016. november 10.)
https://hu.wikipedia.org/wiki/Tungvancseng (2016. november 10.)
http://magyarmegmaradasert.hu/kiletunk/rokonaink/item/3956-a-d%C3%A9li-hunok-kultur%C3%A1lis%C3%B6r%C3%B6ks%C3%A9ge (2016. november 10.)
https://www.youtube.com/watch?v=tzB6OdUE7qk (2016. november 10.)
http://444.hu/2013/06/17/osi-hun-kozpontba-zarandokolnank-kinaba/ (2016. november 10.)
http://alfahir.hu/node/124500 (2016. november 10.)
http://alfahir.hu/hunok_eszak_kina_elen (2016. november 10.)
http://mult-kor.hu/cikk.php?id=39030 (2016. november 10.)
http://richpoi.com/cikkek/tudomany/a-deli-hunok-fovarosanak-1600-evvel-ezelotti-alapitasara-emlekeznek-kinaban.html (2016. november 10.)
http://mult-kor.hu/cikk.php?id=39030 (2016. november 10.)
http://www.ng.hu/Civilizacio/2004/04/Vilagorokseg_lesz_a_hunok_fovarosa_Kinaban_a_magyarokat_tartjak_az_utodoknak (2016. november 10.)

Perényi Károly

LÓVÁTETT SZERÉMSÉG

HOGYAN (NE) FERDÍTSÜNK FORRÁSOKAT?

Jelen sorok írója 2010-ben, honfoglalás kori régészettel foglalkozó szakdolgozatának írásakor szembesült egy máig feloldatlan dilemmával. Miközben a régészettudomány és a történettudomány képviselőinek a honfoglaló magyarok életmódjával kapcsolatos vitája több szempontból lezáratlan és katarzis nélküli maradt, addig nem kevés történész megmaradt a honfoglalókkal kapcsolatos írott források felhasználásánál – olyan forrásoknál, amelyek jelentős részének értelmezéséhez nyelvtudás és külön szakképzettség (például arab filológia, turkológia) szükségeltetik. Egyes kutatók tudományban betöltött pozíciója vagy iskolateremtő szerepe esetében pedig jótékony fátylat borítottak a nem is oly ritka filológiai eltévelyedésekre.

Kristó Gyula kilencvenes években képviselt (elsősorban írott kútfőkre támaszkodó) álláspontja a honfoglaló magyarság nomád jellegét és kis létszámát emelte ki, de a nagyállattartó és nyomokban vándorló életformával a későbbi évszázadokban is számolt.[1] Szerinte *„ha az imént a 12. században élt és alkotott Kinnamos azon hírét idéztük, hogy a magyarok tudatosan nevelték lovaikat, akkor ezzel teljes összhangban írta Kinnamos idősebb kortársa, Mikhaél pátriárka, hogy »hadd vesszen a Szerémség, Paionia [Pannonia] legkövérebb földje, a lónevelő, a folyók öntözte«, illetve Kinnamos fiatalabb kortársa, Nikétas Khoniatés,*[2] *hogy a Szerémség*[3] *a »hunok [magyarok] földjének legtermékenyebb része, mely lónevelő síkságokká lapul«. Ez annyit jelent, hogy a magyarországi sík vidékeken még a 12. század közepén is nagy számban tartottak-neveltek a magyarok lovakat, nyilván a nagy kiterjedésű legelőkön.”*[4] Bár a szegedi

[1] Az ezzel összefüggő vitára, a honfoglalás- és Árpád-kor társadalmának és életmódjának kérdéseire nem térünk ki, mivel túlfeszítené írásunk kereteit.

[2] Jelen sorok írója a Nikétas Chóniatés névalakot preferálja.

[3] A Szerémség helyett valójában Phrangochoriont említi a forrás, lásd *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* (Összegyűjtötte Moravcsik Gyula.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. [1988] 268. (A továbbiakban Moravcsik 1988). A fenti földrajzi név és a Szerémség azonosításához lásd Szerémség szócikk. Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század),* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 642–643. (a továbbiakban KMTL).

[4] Kristó Gyula: *Honfoglalás és társadalom.* Budapest, 1996. 36. Az alábbi szöveghelyekre tesz utalást Kristó: Moravcsik 1988, 214, 237, 239, 155, 268. Lásd még Kristó Gyula: A honfoglaló magyarok életmódjáról. *Századok* 1995/1. szám. 3–62, 28–29.

medievista nézeteit többen vitatták,[5] elsősorban az képezte vita tárgyát, hogy miként interpretálta Kristó a bizánci forrásokat, de nem sokan kérdőjelezték meg a forrás ismeretét.[6]

Kristó interpretációja egy másik tanulmányában is megjelenik: *„S valóban, Bizánc felől nézve a Szerémség síkságból kiemelkedő hegyén, a Fruska Gorán túl a Nagyalföld déli vidéke terül el, ahol nemcsak a 12., de még a 15. században is megszámlálhatatlan tömegben tenyésztették a lovakat. Úgy tűnik, mindennek tükrében nem lehet a 12. századi arab forrást*[7] *gyökeresen eltérő módon értelmezni attól, amit a 10. és a 15. század közepi leírás sugall. Vagyis nincs igazi ellentét a különböző időkből ránk maradt kútfők adatai között. [...] A honfoglaló magyarság, amely nomád gazdálkodást folytatott, életmódjának megfelelően előnyben részesítette az alföldi, síkvidéki, legeltetésre és itatásra alkalmas, folyó menti területeket.”*[8]

Magyarország és Bizánc közös történetét érintve szembetűnő a primer források aránytalansága;[9] a bizánci kútfőkön belül jelentős problémaként jelennek meg az antikizálások, toposzok és szövegszintű átemelések (többek között Bölcs Leó *Taktika* című művének kérdéses szöveghelyeire érdemes gondolnunk).[10] Kérdéses marad, hogy Kristó esetében mennyiben lehet szó puszta tévedésről vagy a magyarok nomád jellegét alátámasztó szelektív forráskezelésről. Mentségére szolgáljon, hogy

[5] A vita részleteit lásd Takács Miklós: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése* című könyvéről.) *Századok* 1997/1. szám. 168–215. (A továbbiakban Takács 1997.); Révész László: Kristó Gyula könyvéről. Uo. 215–233; Kristó Gyula: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak.) Uo. 234–275.

[6] Veszprémy László: Szempontok az Árpád-kori hadseregellátás problémájához. In Pósán László – Veszprémy László (szerk.): *„A hadtáp volt maga a fegyver.” Tanulmányok a középkor hadszervezet és katonai logisztika kérdéséről.* Zrínyi, Budapest, 2013. 208–209. Lásd még uő.: Csataménék, paripák és hátaslovak. A középkori hadilovakról. In Hausner Gábor (szerk.): *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* Argumentum, Budapest, 2005. 803–816, 810. A szerző a bizánci szöveghelyekből levonható következtetéseket illetően Kristó nézeteivel van azonos véleményen. Hasonlóan vélekedik Simon Zsolt: *Magyarország és az Oszmán Birodalom közötti kereskedelmi kapcsolatok a 16. század elején. A baricsi és kölpényi harmincadok forgalma.* Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2007. 17. 79. jegyzet.

[7] A szerző a szerémségi Nagyolaszi nomád lakóira gondol. Vö. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.* (Összeállította: Györffy György.) Osiris, Budapest, 2002. 264; Elter István: Magyarország Idrisi földrajzi művében: 1154. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica 82.,* 1985. 53–63, 59. Kérdés marad, hogy Nagyolaszi példája nyomán mennyiben általánosíthatunk!

[8] Kristó Gyula: A Dél-Alföld történeti helye a középkori Magyarországon. In Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2000. Online elérhetőség: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megye/pages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/001_del_alfold_torteneti_helye.htm (2016. december 11.)

[9] A 12. századi magyar történelem sajátossága a belső forrásbázis hiánya; néhány Árpád-kori uralkodónkról a későbbi krónikairodalom csak néhány mondatot tartott fontosnak lejegyezni, ráadásul II. István elvesztett háborúiról egyoldalúan az Álmos-ágat szolgáló történetírók narratívája maradt fenn.

[10] Vörös István: A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján. In Veszprémy László (szerk.): *Honfoglaló őseink.* Zrínyi, Budapest, 1996. 128–146, 130–131.

a magyar történésztársadalomból nem kevesen – köztük Kristó régi vitapartnere, Györffy György – követtek el hasonló hibákat.[11] Az írásunk elején felsorolt bizánci források irodalmi előképe számunkra a korszak irodalmának teljes áttekintése, mikrofilológia megfigyelések és forrásütköztetés nélkül is elfogadhatónak tűnik.[12] A lónevelő kifejezés a Homérosznak tulajdonított művekben lelhető fel Trója és Argosz eposzi jelzőjeként, de az eposzok szereplőivel – Agamemnón, Nesztór – kapcsolatban is megjelenik. Ha a hősköltemények magyar nyelvű tolmácsolását nézzük, a gimnáziumi tananyagnak számító *Iliaszban* tizenöt, a másik homéroszi eposzban hét alkalommal tűnik elő.[13] Ennek ellenére megjegyzendő, hogy Devecseri Gábor mind a *ἱππόβοτον*, mind a Nesztór jelzőjeként szereplő ἱππηλάτασzót „lónevelőként" fordította, vagyis a metrikai szempontokra nagyobb hangsúlyt fektetett, mint a tartalmi jelentésre! *Nem középiskolás fokon* a következőket jelenthetjük ki:

1) Elsőként az eredeti szóalakokat értelmeztük. A Mikhaél konstantinápolyi pátriárka beszédében elhangzó ἱππάσιμον kifejezés[14] nem a lovak neveléséhez kapcsolódik, hanem „lovaglásra alkalmasat", a szövegösszefüggés szerint lovasság által használható terepet jelent.[15] A Nikétas Chóniatés által használt ἱππήλατα[16] szó (korabeli jelentése 'kocsiharcos', angolul 'chariot-fighter') tudatos antikizálásnak tűnhet, elvégre a harci szekeres harcmodorra[17] utal – a

[11] Mohay András: Priskos rhétor fragmentuma a sztyeppei népek 5. századi vándorlásáról. (Az újabb kutatások áttekintése.) *Antik Tanulmányok* 1976/2. szám. 259–267; Darkó Jenő: A IX. század időrendjéhez. In Németh Péter (szerk.): *Tanulmányok, közlemények a honfoglalás emlékére.* Nyíregyháza–Szabolcs, 1996. 179–187; Darkó Jenő: A magyar-besenyő konfliktus bizánci toposza. In Erdélyi István (szerk.): *Károli Gáspár Református Egyetem BTK TTI – Magyar őstörténeti konferencia. Budapest, 1995. november 20–21.* Károli Gáspár Református Egyetem-BTK, TTI, Magyar Őstörténeti Munkaközösség, Budapest, 1997. 133–146; Vajda László: A népvándorlások kérdéséhez. *Századok* 1995/1. szám. 107–143; a témáról újabban Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.), Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2011. 143–154, 154–159.

[12] Az *Ilias*-citátumokhoz jó példa a 10. század közepén született Leó diakónus megjegyzése, lásd Tősér Márton: II. Basileios bolgár háborúja és a balkáni hadjáratok nehézségei a bizánci hadügyi irodalom tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények* 2013/2. szám. 413–439, 415. 6. jegyzet.

[13] A „lovas paiónok" kapcsán lásd *Ilias* XXI. 205.

[14] *„Hadd vesszen a Szerémség, Paionia legkövérebb földje, a lónevelő, a folyók öntözte* [ἱππάσιμον και κατάρρυτον]!" Moravcsik 1988. 155.

[15] Az ókori Hellász földrajzi viszonyai nem kedveztek különösebben a lovasság alkalmazásának. A *hippasimon* kifejezést „lovassági használatra előnyösnek" fordítja: Glenn Richard Bugh: *The Horsemen of Athens.* Princeton University Press, 1988. 10, 29–30. A lovagláshoz kapcsolódó hasonló terminusokra lásd Xenophón: *Peri hippikés. A lovaglás művészete az ókori Athénban.* (Ford.: Nemes Júlia.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. 121.

[16] Moravcsik fordításában *„Meghódította Phrangochoriont, mely a hunok földjének legtermékenyebb része, mely lónevelő síkságokká lapul* [πεδία ὑπτιάζον ἱππήλατα], *s amely a Száva és a Duna folyók közt terül el..."* Lásd Moravcsik 1988. 268.

[17] Tény az is, hogy egyes kora középkori bizánci forrásokban a harci szekerek emlegetésének nem csupán homéroszi, hanem ószövetségi hagyományai is lehetnek. Theodorus Syncellus Konstantinápoly

belőle képzett melléknév nagy valószínűséggel a terület jelzőjeként szerepel.[18] A forrás Magoulias általi, e sorok írójának véleményével egyező fordítása mindenesetre a Duna és Száva közötti vidék lovaglásra való alkalmasságával számol,[19] de a mondat nem utal lótenyésztésre. A Kristó által felsorolt Kinnamos-citátumok nem tesznek utalást a Szerémségre, emellett a lovak nevelésével nem hozhatóak összefüggésbe.[20]

2) A filológiai magyarázatok mellett ki kell térnünk a Kristó által felsorolt források felhasználhatóságára. A műfaj (dicsőítő beszéd) és egyes stíluselemek alapján felvethetjük, hogy Mikhaél konstantinápolyi pátriárka ókori előképekre épített.[21] A szakirodalomban felmerült, de nem számít kizárólagosnak, hogy Nikétas Chóniatés a sztyeppei népcsoportokkal[22] és a 12. századi magyarokkal kapcsolatban[23] klasszikus toposzokat használt; Ioannes Kinnamos forrásértékével kapcsolatban pedig érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy megbízhatósága és értékes információi mellett a bizánci–magyar viszony érintésekor gyakran élt toposzokkal.[24] Érdekes körülmény még, hogy a délvidéki

626-os avar ostroma kapcsán a perzsák és az avarok harci szekereiről (!) írt, vö. Szádeczky-Kardoss Samu (szerk.): *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806.* Balassi, Budapest, 1998. 175–176, 177. A továbbiakban a kérdés taglalásától eltekintünk.

[18] A ἱππήλατος, -ον melléknév (jelentése: lovaglásra alkalmas) használatára, a képzett és rokon értelmű szavakra lásd Henry George Liddell–Robert Scott–Henry Stuart Jones: English-Greek lexicon. Clarendon Press, Oxford, 1996. 833.

[19] Az angol nyelvű kiadás szerint *„Frangochorion, the richest land in Hungary, which lies among* plains suited to the driving of horse [kiemelés tőlem – P. K.], *between the Sava and Istros rivers". O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates.* (Transl. Harry Magoulias.) Detroit, 1984. 12. Érdemes megemlítenünk a Jacques Paul Migne által szerkesztett *Patrologiae Cursus Completus,* Series Graeca sorozat 139. kötetét, amely Nikétas Chóniatés történeti művét is tartalmazza. Ugyan a 19. századi görög-latin bilingvis kiadás fölött eljárt az idő, a fordítása napjainkban is megszívlelendő. A „πεδία ὑπτιάζον ἱππήλατα" latin tolmácsolása *„in patentes campos",* azaz *„széles síkságokra". Patrologiae Cursus Completus,* Series Graeca 139. Parisiis, 1894. 339–341.

[20] Egyik esetben a táborozó magyar sereg lovainak legeltetéséről és tereléséről értesülünk, egy másik szöveghelyen a Leon Batatzes vezette vlachok által zsákmányolt igásállatok és lovak kerülnek említésre (a Duna említésén kívül mindenfajta földrajzi lokalizáció nélkül). Moravcsik 1988. 237, 238–239. Máshol Moravcsik az autochton kifejezést *„saját nevelésűként"* magyarította, vö. uo. 214.

[21] Erre utal a dákok és más ókori népek anakronisztikus szerepeltetése (vö. Moravcsik 1988, 149. 2. jegyzet), 12. századi hadi eseményekhez kapcsolása, ez ellenség megtöbbszörözése, a bizánci *oikumené* és a *népek* szembeállítása!

[22] Az antikvitásra jellemző motívumok és sztereotípiák Nikétas Chóniatés általi továbbörökítéséhez lásd Johannes Gießauf: A lovasnomád fegyverzet és harcmodor az ellenfelek beszámolóinak tükrében In Balogh László – Keller László (szerk.): *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek.* Balassi, Budapest, 2004. 26–37. 29. Chóniatés kun könnyűlovasságról alkotott véleményéhez Vásáry István: *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365.* Cambridge University Press, 2005. 55–56.

[23] Berkes Lajos: Magyarok Nikétas Chóniatésnál. *Antik Tanulmányok* 2011/1. 49–69.

[24] Toposznak tarthatjuk azt is, ahogy a bizánci hadvezetés minőségi fölényét kiemelte a „szervezetlen" magyarokkal szemben, vö. John W. Birkenmeier: *The Development of the Komnenian Army 1081–1180.* Brill, Leiden, 2002. 119. 32. jegyzet.

összetűzések nem mindegyike kapcsolódik a magyarokhoz, ha – a „hagyományos" hun–magyar azonosítással szemben – figyelembe vesszük Kinnamosnak a Szerémségben tartózkodó káliz katonákról adott híradását.[25]

3) Végezetül felvethetjük a fordító szerepét is. A „lónevelő" szó eredeti jelentésétől független használata Moravcsik Gyula egy korábbi munkájában is fellelhető: szerinte Kaisareiai Prokópios (500–565) perzsa háborúról írott munkája a kelet-európai sztyeppét lónevelő, vízben gazdag síkságként jellemezte.[26] Megállapítható, hogy Moravcsik esztétikai vagy általunk ismeretlen okoknál fogva több görög kifejezést egyazon magyar köznévvel adott vissza, a valóditól részben eltérő jelentést adva, a tartalmi és szövegegyezés látszatát keltve (Mikhaél és Chóniatés eltérő szavakat használt!).

Összefoglalásképp megjegyezhetjük, hogy a korábban tárgyalt bizánci kútfők nem támasztják alá Kristó Gyula lótartással és tenyésztéssel számoló, induktívnak[27] tűnő felfogását, mindenesetre a magyarság honfoglalás- és Árpád-kori életmódjával, gazdálkodásával kapcsolatban a fenti forrásokat nem tekinthetjük mérvadónak.

A magyarok által nagy valószínűséggel már a 9. század végén elfoglalt[28] Szerémség határőrizetéről és kora Árpád-kori katonai-adminisztratív állapotáról kevés adatot ismerünk, és ez vonatkozik a kevesek által kutatott[29] 12. századi magyar–bizánci háborúkra is.[30] Az objektivitás kedvéért fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy az Árpád-kori Szerémség demográfiai és gazdasági tényezőiről csak sejtéseink le-

[25] Moravcsik 1988. 202. és 234.

[26] „*Így például a Kaukázuson átvezető ún. Kaspi-kapuk leírásával kapcsolatban említi, hogy azokon túl lónevelő, vízben gazdag síkság terül el...*" Moravcsik Gyula: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* MTA, Budapest, 1938. 203–204. A Moravcsik által idézett szöveghely 1509-es, latin nyelvű kiadása ez: „*Hinc campi sunt equis apti pascendis...*" Angol fordítása: „*From there on there are plains suitable for riding and extremely well watered, and extensive tracts used as pasture land for horses, and level besides.*" Procopius: *History of the Wars.* Books I. and II. (Transl. H. B. Dewing.) Harvard University Press, 1971. X. 2–10. (Sajnos a *Titkos történet* Kapitánffy István általi fordításán kívül a Prokópios-életmű jelentős része mindmáig kiadatlan magyar nyelven.)

[27] Az egyediből általánosra következtető kutatói eljáráshoz Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.) Szeged, 1995. 9.

[28] Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században.* (História Könyvtár 12.) MTA TTI, Budapest, 2000. 71; Takács Miklós: A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése. In Révész László–Wolf Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2013. 641–666.

[29] B. Szabó János: *Háborúban Bizánccal. Magyarország és a Balkán a 11–12. században.* Corvina, Budapest, 2013.

[30] Az Árpádok királysága több várispánság kontingensét is gyakran felvonultatta a szávai-al-dunai határszakaszon, tehát a magyar sereg fegyvernemeinek aránya el is térhetett a szerémségitől. (Egykorú adatok, illetve 14–15. századi analógiák alapján felvethetjük a gyalogság és a dunai flottilla létét is, tehát a magyar haderőt nem kizárólag lovasság alkothatta.)

hetnek, amit a háborús pusztítások kérdése tovább árnyal: a 12. század közepén a bizánci haderő zömének szinte évenként bekövetkező inváziója,[31] a 13. századi mongol támadás, további Magyarország déli szomszédjainak 14. századi betörései[32] alapjában változtatták meg a frontterület arculatát; a vidék szőlőkultúrája és városhálózata a késő középkori oszmán pusztításokkal áldozott le.[33] Hogy a középkori Szerémség természet-[34] és társadalomföldrajzi viszonyai mennyiben szolgálták a lótenyésztést, és hogy a tárgyalt bizánci forrásokból milyen további következtetéseket vonhatunk le az Árpád-kori állattartásról, életmódról[35] vagy akár hadszervezetről,[36] azt a későbbi kutatás hivatott eldönteni.

Mi a tanulság mindebből? Ismert, hogy az őstörténet legtöbb hazai kutatója magyar fordításban tanulmányozta a bizánci és muszlim kútfőket. (A helyzet azóta annyiban változott, hogy egyre kevesebben tudnak latinul.) Kristó számtalanszor hangot adott annak, hogy a honfoglaló magyarság társadalomszervezetét, gazdasági hátterét legjobban az írott forrásokból ismerhetjük meg. A szerző napjainkban is sokszor idézett szaktekintélynek számít – nem csupán Szegeden, hanem az ELTE bölcsészkarán is, ahol *A magyar állam megszületése* című könyve mindmáig tananyag. Mivel Kristó Gyula a legtehetségesebb medievisták között említendő, érdemes belegondolni, hogy lektorálás hiányában mit alkothattak a kevésbé tehetséges történészek. Annál érdekesebbnek tartjuk, hogy a fenti tévedés két évtizeden át senkinek sem tűnhetett fel.

[31] Bárány Attila: Hungary's Relationship to her Neighbours in the Age of the Árpád Kings (c. 1000–1301). In Bárány, Attila – Matikainen, Satu (eds.): *Small nations on the Borderlines of Great Powers.* (Speculum Historiae Debreceniense 14.) Debrecen–Jyväskylä, 2013. 31–48, 42.

[32] Az 1310-es és 1320-as évekből Magyarország déli és délkeleti határai mentén szerb, bolgár, havasalföldi és tatár támadásokról értesülünk. A probléma felvetéséhez Kiss Andrea: Időjárás, környezeti problémák és az 1340-es évek elejének tatár hadjáratai. *Hadtörténelmi Közlemények* 2012/2. szám. 483–509, 497.

[33] „*A törökök eddig* [Thuróczy szerint 1396/1397-ig, ami időrendi tévedés! – P. K.] még nem látogattak el magyar földre. Ez volt a törökök első bevonulása Magyarországra. Azóta óriási pusztításokat vittek véghez, ma is láthatjuk nyomait a szerémségi városokban. És hogy ezek nem kicsiny városok voltak, az épületek puszta helyei még ma is tanúskodnak róla." Thuróczy János: *A magyarok krónikája.* (Fordította: Horváth János.) Európa, Budapest, 1980. 321.

[34] Szerémség szócikk *KMTL* 642–643.

[35] Amennyiben a tárgyalt bizánci források valós dolgokat rögzítettek, akkor sem feltétlenül érthetünk egyet Kristó Gyulával. A rideg állattartás és a nomád gazdálkodás közé nem tehetünk egyenlőségjelet, vö. Takács 1997. 195.

[36] A magyar könnyűlovasság fejlődésében egyes elképzelések szerint kimutatható a bizánci, északbalkáni, délszláv felszerelések és harceljárások hatása is. B. Szabó János: A huszárság megjelenése Magyarországon. In Veszprémy László (szerk.): *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon.* Zrínyi, Budapest, 2008. 121–152, 151–152. A bizánci szerzők aligha tekinthették a magyar könnyűlovasságot ismeretlen tényezőnek vagy nomád csapatnemnek, tekintettel arra, hogy a bizánciaknak is lehettek hasonló alakulataik.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.(Összeállította Györffy György.) Budapest, Osiris, 2002[4]

Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. (Összegyűjtötte Moravcsik Gyula.) Akadémiai, Budapest, 1984.

B. Szabó János: A huszárság megjelenése Magyarországon. InVeszprémy László (szerk.): *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon.* Zrínyi, Budapest, 2008. 121–152.

B. Szabó János: *Háborúban Bizánccal. Magyarország és a Balkán a 11–12. században.* Corvina, Budapest, 2013.

Bárány, Attila: Hungary's Relationship to her Neighbours in the Age of the Árpád Kings (c. 1000–1301). In Bárány, Attila– Matikainen, Satu (eds.): *Small nations on the Borderlines of Great Powers.* Speculum Historiae Debreceniense 14., Debrecen–Jyväskylä, 2013. 31–48.

Berkes Lajos: Magyarok Nikétas Chóniatésnál. *Antik Tanulmányok* 2011/1. 49–69.

Birkenmeier, John W.: *The Development of the Komnenian Army 1081–1180.* Brill, Leiden, 2002.

Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században.* (História Könyvtár 12.) MTA TTI, Budapest, 2000.

Bugh, Glenn Richard: *The Horsemen of Athens.* Princeton University Press, 1988.

Darkó Jenő: A IX. század időrendjéhez. In Németh Péter (szerk.): *Tanulmányok, közlemények a honfoglalás emlékére.* Nyíregyháza–Szabolcs, 1996. 179–187.

Darkó Jenő: A magyar-besenyő konfliktus bizánci toposza. In Erdélyi István (szerk.): *Magyar őstörténeti konferencia. Budapest, 1995. november 20–21.* Károli Gáspár Református Egyetem BTK, TTI, Magyar Őstörténeti Munkaközösség, Budapest, 1997. 133–146.

Elter István: Magyarország Idrisi földrajzi művében: 1154. Acta Universitatis Szegediensis, *Acta historica* 82., 1985. 53–63.

Gießauf, Johannes: A lovasnomád fegyverzet és harcmodor az ellenfelek beszámolóinak tükrében. In Balogh László – Keller László (szerk.): *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek.* Balassi, Budapest, 2004. 26–37.

Kiss Andrea: Időjárás, környezeti problémák és az 1340-es évek elejének tatár hadjáratai. *Hadtörténelmi Közlemények* 2012/2. szám. 483–509.

Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Akadémiai, Budapest, 1994.

Kristó Gyula: *A Dél-Alföld történeti helye a középkori Magyarországon.* In Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2000.

Kristó Gyula: A honfoglaló magyarok életmódjáról. *Századok*1995/1. szám. 3–62.

Kristó Gyula: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak.) *Századok* 1997/1. szám. 234–275.

Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.) Szeged, 1995.

Kristó Gyula: *Honfoglalás és társadalom.* MTA TTI, Budapest, 1996.

Liddell, Henry George – Scott, Robert – Jones, Henry Stuart (eds.): *English-Greek lexicon.*

Mohay András: Priskos rhétor fragmentuma a sztyeppei népek 5. századi vándorlásáról. (Az újabb kutatások áttekintése.) *Antik Tanulmányok* 1976/2. szám. 259–267.

Moravcsik Gyula: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* MTA, Budapest, 1938. 173–212.

O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates. (Transl. Harry Magoulias.) Detroit, 1984.

Oxford University Press, 1996.

Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca 139. Parisiis, 1894.

Procopius: *History of the Wars.* Books I and II. (Transl. H. B. Dewing.) Harvard University Press, 1971.

Révész László: Kristó Gyula könyvéről. *Századok* 1997/1. szám. 215–233.

Simon Zsolt: *Magyarország és az Oszmán Birodalom közötti kereskedelmi kapcsolatok a 16. század elején. A baricsi és kölpényi harmincadok forgalma.* Doktori disszertáció. ELT BTK, Budapest, 2007.

Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.) Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2011.

Szádeczky-Kardoss Samu (szerk.): *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Die Quellen der Awarengeschicte von 557 bis 806.* Balassi, Budapest, 1998.

Takács Miklós: A 10. századi magyar-szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről.) *Századok* 1997/1. szám. 168–215.

Takács Miklós: *A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése.* In Révész László – Wolf Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2013. 641–666.

Thuróczy János: *A magyarok krónikája.* (Ford. Horváth János.) Európa, Budapest, 1980.

Tősér Márton: II. Basileios bolgár háborúja és a balkáni hadjáratok nehézségei a bizánci hadügyi irodalom tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények* 2013/2. szám. 413–439.

Vajda László: A népvándorlások kérdéséhez. *Századok* 1995/1. szám. 107–143.

Vásáry István: *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365.* Cambridge University Press, 2005.

Veszprémy László: Csataménék, paripák és hátaslovak. A középkori hadilovakról. In Hausner Gábor (szerk.): *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* Argumentum, Budapest, 2005. 803–816.

Veszprémy László: Szempontok az Árpád-kori hadseregellátás problémájához. In Pósán László – Veszprémy László (szerk.): *„A hadtáp volt maga a fegyver." Tanulmányok a középkor hadszervezet és katonai logisztika kérdéséről.* Zrínyi, Budapest, 2013. 189–211.

Vörös István: A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján. In Veszprémy László (szerk.): *Honfoglaló őseink.* Zrínyi, Budapest, 1996. 128–146.

Xenophón: *Peri hippikés. A lovaglás művészete az ókori Athénban.* (Ford. Nemes Júlia.) Akadémiai, Budapest, 2006.

Kanyó Ferenc

KIRÁLYOK GYILKOSA, GYILKOSOK KIRÁLYA

TÉNYLEG MEGGYILKOLTÁK KÖZÉPKORI KIRÁLYAINKAT?

1991-ben jelent meg Grandpierre Kolozsvári Endre tollából az a királygyilkosságokkal foglalkozó munka, amely ma is töretlen népszerűségnek örvend, és léptennyomon idézik, mint a magyar történelemre történt külső behatás csalhatatlan bizonyítékát.[1] Állításait részben az uralkodói évszámokra alapozza, szerinte ugyanis az a tény, hogy az Árpád-házi, majd a vegyesházi királyok[2] uralkodása az évszámokat tekintve sokkal rövidebb ideig tartott, mint a Habsburg-házé, és az egyes dinasztiák uralkodóinak átlagéletkora között is jelentős eltérés van a Habsburgok javára.[3] Ő maga a hosszabb és rövidebb uralkodások váltakozását gyorsuló és lassuló ritmusoknak nevezte, és azt a látszatot igyekezett kelteni, hogy elképzelése csak a számokon alapul, nem befolyásolta semmilyen ideológia. Mint látni fogjuk, ez koránt sincs így, megfigyeléseit és forráskezelését a kívánt végeredményhez igazította, és azt is meg kell jegyeznünk, hogy a számokkal is csalt időnként.[4]

A végeredmény nem is lehetett kérdéses: a Habsburgok nemcsak tovább uralkodtak, mint Árpád- és vegyesházi kortársaik. Grandpierre Endre szerint ennek az oka nem más, mint az, hogy a két utóbbi dinasztiát valakik kívülről folyamatosan irtották, míg ugyanez a sors elkerülte az osztrák famíliát. Könyvének tetemes részét az egyes királyok halálának kutatása teszi ki, és vizsgálata végén megerősíti saját sejtését, megállapítva, hogy csakugyan minden úgy történt, ahogyan ő azt a számok alapján feltételezte.

Jelen írásunk azt a célt szolgálja, hogy tisztába tegyük: tényleg rövidebb ideig uralkodtak-e a középkori magyar királyok, mint az természetes lett volna, létezik-e

[1] Grandpierre Kolozsvári Endre: *Magyarok Titkos Története. Királygyilkosságok. Hogyan haltak meg a magyar királyok?* Titokfejtő Könyvkiadó, Budapest, 1991. (A továbbiakban Grandpierre.)

[2] A vegyesházi királyok terminus technicus elavult, helyette a tudományos közélet a késő középkor kifejezést használja, azonban Grandpierre Endre idején még ez volt a bevett elnevezés, ezért ahol csak lehet, mi is követjük ennek a használatát.

[3] Grandpierre 10–27.

[4] Ennek tipikus példája, hogy az 1564–76 között uralkodó Miksa magyar királyt egyszerűen kihagyta a felsorolásból, mert a „lassuló ritmusba" nem fért volna bele. Grandpierre 15.

az az anomália, amit Grandpierre Endre feltárni vélt, és az általa gyanúsnak tekintett királyhalálok közül csakugyan mindegyik mögött valamiféle külső erő állt-e.

Lássuk tehát, hogy miként néz ki Magyarország királyainak listája:

Az uralkodási dátumok és életkorok forrása: Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpádok. Fejedelmek és királyok, Szukits Kiadó, Szeged, 2000. Abban az esetben, ha egy uralkodó születési éve bizonytalan, a szakirodalomban előforduló két szélsőértéket tüntettük fel.

Árpád-házi királyok			
Név	*Uralkodási idő*	*Életkor*	*Megjegyzés*
I. (Szent) István	1000–1038	58–69 év	A Képes Krónika 969-re teszi a születés dátumát, a történeti munkák azonban inkább egy 980 előtti dátumot valószínűsítenek. Grandpierre K. Endre munkájának 20. oldalán érthetetlen módon 52 évben adja meg István életkorát, 986-os születést feltételezve. Mivel a Koppány elleni küzdelme során 997-ben Istvánt karddal övezték fel, egy ilyen késői születés kizárható. Vö. Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 291. (A továbbiakban KMTL.)
(Orseolo) Péter	1038–1041	35–49 év	Péter halálának az időpontja vitatott, ezért a nagy különbség. Vö. KMTL 544.
Aba Sámuel	1041–1044	44–54 év	Kristó–Makk 68. KMTL 592–593. Születési ideje teljesen bizonytalan. Mivel Aba Sámuel esetleg kavar törzsfő lehetett, aki később tért keresztény hitre, és ekkor vette el István egy lánytestvérét. A feltételezett kavar szállásterületen 1009-ben alapult az egri püspökség, Aba Sámuel ekkor köthetett házasságot. Valamennyi becslés abból indul ki, hogy ekkor már házasulandó korban járt. Grandpierre Endre 54 éves életkorral számolt.
(Orseolo) Péter	1044–1046	35–49 év	
I. András	1046–1060	45 év	Kristó–Makk 73. KMTL 42–43. 1015 körüli születése becslés. Grandpierre Endre 40 évet írt mellé.
I. Béla	1060–1063	43–48 év	Kristó–Makk 83. KMTL 90. 1015–1020 közé tett születése szintén becslés, Grandpierre Endre 41 évvel számolt.
Salamon	1063–1074	34 év	Kristó–Makk 104–105. KMTL 591 A Kézai Simonnál olvasható pulai utóélete, amely szerint megérte volna Könyves Kálmán korát, a történészek közmegegyezése szerint későbbi legenda, Grandpierre Endre is a rövidebb életkorral számolt.

Árpád-házi királyok			
Név	*Uralkodási idő*	*Életkor*	*Megjegyzés*
I. Géza	1074–1077	37 év	Kristó–Makk 106. KMTL 235–236. Születési ideje, amelyet 1040 körülire tehetünk, becslés. Grandpierre érthetetlen módon hét évvel megkurtította Géza életét (21. oldal), a lehetséges legalacsonyabb értéket használva.
I. (Szent) László	1077–1095	47–55 év	Kristó–Makk 116. KMTL 394–395 A születési idejét szintén 1040 körülire tették, ám nyilvánvaló, hogy nem születhetett Gézával egy időben, viszont tudjuk, hogy László I. Béla 1048 táján történő hazatérése előtt látta meg a napvilágot. Mi a két szélsőértéket tüntettük fel. Grandpierre 45 évet ad meg, a lehetséges legalacsonyabb számon is faragva egy kicsit. Grandpierre 20.
(Könyves) Kálmán	1095–1116	46 év	Kristó–Makk 135. KMTL 314–315. I. Géza második házassága 1074–1075 körülire datálható, Kálmánról és további, legalább öt testvéréről tudjuk, hogy az első feleségétől született, így a születését legkésőbb 1070 körülire tehetjük. Grandpierre K. Endre (i. m. 20.) négy évvel még ezt a legkésőbbi időpontot is alábecsüli.
II. István	1116–1131	30 év	
II. (Vak) Béla	1131–1141	31–33 év	Kristó–Makk 174. KMTL 90–91. Álmos herceg 1104-ben kötött házasságot, Vak Béla nővérének születése 1106, Béláé 1108–1110 körülire tehető. Grandpierre K. Endre (i. m. 20.) a lehetséges legalacsonyabb értékkel számolt.
II. Géza	1141–1162	32 év	
III. István	1162–1172	25 év	
II. László (ellenkirály)	1162–1163	32 év	
IV. István (ellenkirály)	1163–1165	32 év	Kristó–Makk 215. KMTL 293–294. IV. István születési idejét 1133 körülire teszi, de a becslés alapját az képezi, hogy a bátyja, László 1131-es születési idejét ismerjük. Grandpierre K. Endre (i. m. 20.) az életkorát egy évvel kurtította meg.
III. Béla	1172–1196	48 év	Kristó–Makk 219. KMTL 91. Szülei 1146 második felében házasodtak össze, István bátyja 1147 nyarán született, Béla ezt követően jöhetett a világra 1148 körül. Grandpierre felfelé módosítja az életkorát három évvel, ami nyilvánvalóan lehetetlen, mert a bátyja III. István akkor született, amikor az országon 1147-ben keresztülvonuló keresztes had élén lévő VII. Lajos francia királynak módjában állt a magyar trónörökös keresztapjává lenni. Grandpierre 20.

Árpád-házi királyok			
Név	*Uralkodási idő*	*Életkor*	*Megjegyzés*
Imre	1196–1204	30–33 év	Kristó–Makk 242–243. KMTL 282. 1171–1174 közötti születése becslés, Grandpierre K. Endre (i. m. 20.) az alsó értékből is lefaragott két évet.
III. László	1204–1205	5 év	
II. András	1205–1235	58 év	Kristó–Makk 248. KMTL 43. Születési éve bizonytalan, 1177-re teszik, Grandpierre K. Endre (i. m. 20.) egy évvel korábbi születéssel számol.
IV. Béla	1235–1270	64 év	
V. István	1270–1272	33 év	
IV. (Kun) László	1272–1290	28 év	
III. András	1290–1301	36 év	

Vegyesházi uralkodók			
Név	*Uralkodási idő*	*Életkor*	*Megjegyzés*
Vencel	1301–1305	17 év	
Ottó	1305–1307	51 év	
I. Károly	1308–1342	54 év	
I. (Nagy) Lajos	1342–1382	56 év	
Mária	1382–1395	24 év	Grandpierre K. Endre (i. m. 21.) eggyel megtoldja Mária uralkodási éveinek a számát.
II. (Kis) Károly	1385–1386	32–41 év	KMTL 331–332. Grandpierre K. Endre (i. m. 20) a legalacsonyabb, 1354-es születési évvel számol, de a történészi munkák többsége is ezt az életkort adja meg.
Zsigmond	1387–1437	69 év	
Albert	1438–1439	42 év	
I. Ulászló	1440–1444	20 év	
V. László	1444–1457	17 év	
I. Mátyás	1458–1490	47 év	
II. Ulászló	1490–1516	60 év	
II. Lajos	1516–1526	20 év	
Szapolyai János	1526–1540	53 év	

Habsburg-ház			
Név	*Uralkodási idő*	*Életkor*	*Megjegyzés*
I. Ferdinánd	1526–1564	61 év	
Miksa	1564–1576	49 év	
Rudolf	1576–1608	60 év	
II. Mátyás	1608–1619	62 év	Grandpierre K. Endre (i. m. 20.) tíz évvel csökkenti II. Mátyás életkorát.
II. Ferdinánd	1619–1637	59 év	
III. Ferdinánd	1637–1657	49 év	

Habsburg-ház			
Név	*Uralkodási idő*	*Életkor*	*Megjegyzés*
IV. Ferdinánd	1647–1654	21 év	Grandpierre K. Endre (i. m. 20–21.) nem sorolja fel a Habsburg-uralkodók között, ám amennyiben következetesek akarunk lenni, és az Árpád-korban is beleszámoljuk az ellenkirályokat, vagy a gyermekkirály III. Lászlót, akkor IV. Ferdinándot is be kell vennünk az értékelésbe.
I. Lipót	1657–1705	65 év	
I. József	1705–1711	33 év	
III. Károly	1711–1740	55 év	
Mária Terézia 1740–1780 (63 év)	1740–1780	63 év	
II. József	1780–1790	49 év	
II. Lipót	1790–1792	45 év	
I. Ferenc	1792–1835	67 év	
V. Ferdinánd	1835–1848	82 év	
I. Ferenc József	1848–1916	86 év	
IV. Károly	1916–1918	34 év	

A hosszas statisztikát követően érdemes egy rövid értékelést tartanunk, mielőtt a lehetséges okokat számba vesszük. Az Árpádok 301 évig uralkodtak, a 23 király átlagosan 13,09 évig.[5] A vegyesházi királyok esetén 240 év és 14 uralkodó a mérleg, átlagosan 17,14 évnyi uralkodással. A 17 Habsburg király 392 évet számlál 23,05 év uralkodási átlaggal. Az életkorok esetén az Árpád-ház királyai 39,48–42,39 évig éltek átlagosan, ha a két szélsőértéket vesszük figyelembe. A vegyesházi királyok esetén 40,14 és 40,79 az átlagos elhalálozási életkor, míg a Habsburgoknál 55,29-re jön ki ugyanez. Kétségtelenül döntő különbség az osztrák eredetű dinasztia javára.

Az efféle számolgatással azonban több probléma van. Önmagában persze nem ördögtől való gondolat összehasonlítani az uralkodóházak elhunytjainak átlagéletkorát, azonban nem árt, ha a végeredményt nem befolyásoljuk azzal, hogy a várakozásainkhoz igazítjuk a puszta számokat. Márpedig Grandpierre Endre ezt tette (zárójelben a módosításai, figyelembe véve a lehetséges szélső értékeket): I. (Szent) István (6–17 év), I. András (5 év), I. Béla (2–7 év), I. Géza (7 év), I. (Szent) László (2–13 év), Könyves Kálmán (4 év), IV. István (1 év) és Imre (2 év). Mindez legjobb esetben 1,26, legrosszabb esetben 2,43 évvel kurtítja meg az Árpádok életkorát. (Ezt az értéket kevéssé változtatja meg, hogy két alkalommal felfelé is tévedett, továbbá az összehasonlításul szolgáló Habsburg-dinasztia esetében egyes uralkodóknál

[5] Grandpierre beleszámolja István 997-től 1000-ig terjedő uralmát is, ez esetben a számok 304 és 13, 22. Grandpierre 24.

a születési dátumok esetén csak az évet vette figyelembe, a hónapokat és a napokat nem, ezért ott egy-egy évvel kevesebbet számolt.)

A következő probléma az általa optimálisnak nevezett uralkodási idő és életkor meghatározásával van. Grandpierre Endre 30 évben határozza meg az uralkodók optimális trónra lépési idejét, és 60 évben az optimális életkorát.[6] Indoklásában annyi szerepel, hogy a 30 év a teljes fizikai-szellemi érettség kora, tehát egy király ekkor kezdhet igazán áldást erően uralkodni, és teheti mindezt szerencsés esetben hatvanéves koráig. Ez igaz lehet egy modern társadalomra, de semmiképpen sem a középkorra. Magyarországon a férfiak átlagéletkora 1950-ben lépte át a hatvanéves kort, és ha tudjuk is, hogy a királyok jobb körülmények között éltek, mint az átlagemberek, a valóságtól elrugaszkodó elvárás az, hogy egy Árpád-házi király ugyanolyan életkort érjen meg, mint a 20.század embere. (Grandpierre Endre táblázata egyébként jól mutatja, hogy ez még a Habsburgok közül sem „sikerült" mindenkinek.[7])

Ráadásul az összehasonlítás maga is kissé ingatag talajon áll. Törvényszerűség ugyanis, hogy az átlagéletkor folyamatosan növekszik a történelem során, így egy olyan dinasztia, amely a 10–13. század között uralkodik, értelemszerűen esélytelenül indul az átlagéletkort illető versenyben egy 16–20. századi dinasztiával szemben. A Habsburg-házat például össze lehetne vetni a magyar miniszterelnökökkel (19–20. század), akik időben követték a Habsburgokat, és hogy, hogy nem, az uralkodóház jön ki vesztesen az összehasonlításból, mégsem vizsgálja senki azt, hogy egy magyar politikai összeesküvés tizedelte meg volna az osztrák dinasztiát.[8]

Az összehasonlítás tehát az Árpádok, a vegyesházi királyok és a Habsburgok között értelmetlen az eltérő korszakok miatt. Ha azonban csakugyan történt valamiféle összeesküvés a magyar királyi dinasztiák ellen, akkor abban Grandpierre Endrének kétségtelenül igaza van, hogy annak a számokon nyomot kellett hagynia. Csakhogy ez esetben a vizsgálatba nem a századokkal későbbi Habsburg-dinasztiát kell bevonni, hanem a kortárs uralkodóházakat, feltételezhetjük ugyanis, hogy ez a fajta összeesküvés nem irányult valamennyi európai dinasztia ellen. Ez esetben azt kell majd látnunk a végső értékeknél, hogy a kortárs európai uralkodók közül az Árpádok, illetve a vegyesháziak szignifikánsan lefelé lógnak ki, mind az uralkodásuk időtartama, mind pedig az elhalálozásuk ideje szempontjából.

Az alábbiakban tehát az Árpádokkal a 10–13. századi, a vegyesháziakkal a 14–16. századi uralkodóházakat hasonlítom össze, figyelembe véve azt az elvet, hogy egy-

[6] Grandpierre 19. és 27.
[7] Grandpierre 19–21.
[8] Az 1848 és 2015 közötti kormányfők száma 53, és nem számolva a még életben lévő személyeket, átlagos halálozási életkoruk 68,06. A különbség csaknem akkora, mint az Árpádok és a Habsburgok között, pedig a miniszterelnökök közül többeket kivégeztek, ami értelemszerűen rontja a statisztikájukat.

egy dinasztiát uralkodása elejétől a végéig követem. Így a mindkét időszakban jelenlévő uralkodócsaládokat az Árpád-háziaknál és a vegyesháziaknál is figyelembe vettem. (Például az Aragóniai Királyság esetében.)

Ország	*Dinasztia*	*Uralkodók száma*	*Átlagos uralkodási hossz*	*Átlagéletkor*
Magyar Királyság	Árpádok (1000–1301)	23	13,09	39,48–42,39
Angol Királyság	dán királyok, Godwin-ház, Normandiai-ház, Plantagenet ház (1016–1399)[2]	19[3]	20,16	47,58
Francia Királyság	Karoling-, Capeting-dinasztia (840–1328)	27	18,07	41,81
Szicíliai Királyság	Hauteville-ház, Hohenstauf-ház, Anjou-ház (1071–1282)	14	15,07	40,57
Pamplonai, majd Navarrai Királyság	Jimeno-ház, aragóniai uralkodók, champagnei uralkodók (905–1305)	18	22,22	47,67
Aragóniai Királyság	Jimeno-ház, Barcelonai-ház (1035–1410)	16	23,43	49,63
Kasztíliai Királyság	Jimeno-ház, Burgundiai-ház (1037–1369)	15	22,13	43,87
Portugál Királyság	Burgundiai-ház (1139–1385)	9	27,33	54,22
Cseh Királyság	Přemysl-ház (872–1306)	32	13,56	48,78
Lengyel Királyság	Piast-ház (963–1138)[4]	12	14,58	44,58
Skót Királyság	Dunkeld-ház, Ygling-ház (1034–1290)	14	18,29	43,86
Dán Királyság	Yelling-ház, Estridsen-ház (940–1332)	29	13,52	42,97
Svéd Királyság	különböző dinasztiák (970–1250)	27	10,77	35,59[5]
Norvég Királyság	különböző dinasztiák (870–1319)	40	11,23	33,20
Kijevi Nagyfejedelemség	Rurik-dinasztia (830–1170)	26	13,08	54,77

A korántsem teljes lista alapján többféle következtetést is levonhatunk. Kétségtelen, hogy az Árpád-házi uralkodók mind az uralkodási idő, mind pedig az átlagéletkor tekintetében az adott időszak európai monarchiái közül a „gyengébben teljesítői" közé tartoznak, ám a listát végigböngészve az megállapítható, hogy vannak olyan királyságok, amelyek még náluk is kedvezőtlenebb körülményeket biztosítottak az

uralkodóiknak. Életkor tekintetében nagyjából Kasztíliával, Szicíliával, a Dán és a Francia Királysággal mutat hasonlóságot az Árpád-ház. Ha feltételezzük, hogy Grandpierre Endrének igaza van, és valamilyen láthatatlan háttérhatalom pusztította el a magyar királyokat, akkor okkal kell feltételeznünk azt is, hogy a hasonló mintázatot mutató királyságok uralkodóinak halála mögött szintén egy idegen erő áll. Azonban nem ismeretes olyan hatalom vagy erőkoncentráció, amely permanens módon igyekezett volna megszerezni a felsorolt területeket Kasztíliától Dániáig bezárólag.

A rövid uralkodási periódusok a táblázatból jól láthatóan szintén nemcsak az Árpádokra jellemzőek, bár ebben az esetben is a magyar uralkodók szintén az alsó harmadban találhatóak meg. A skandináv királyságok mellett a cseh és a kijevi uralkodók „büszkélkedhetnek" még hasonló értékekkel. Ez egyúttal rávilágít arra, hogy a hosszú átlagéletkor nem feltétlenül jár együtt a hosszú uralkodási idővel, erre a legjobb példa a Kijevi Rusz, amely hiába dicsekedhet nagyon szép életkort megélt uralkodókkal, uralkodási idő tekintetében a lista alsó felében található.

Ország	*Dinasztia*	*Uralkodók száma*	*Átlagos uralkodási hossz*	*Átlagéletkor*
Magyar Királyság	Különböző dinasztiák (1301–1540)	14	17,14	40,14–40,79
Angol Királyság	Plantagenet-, Lancaster-, York-, Tudor-ház (1216–1603)	17	22,76	43,29
Francia Királyság	Valois-ház (1328–1589)	13[6]	20,08	43,15
Szicíliai Királyság	Barcelonai-ház, Trastamara-ház (1282–1555)	14	19,5	49,64
Pamplonai, majd Navarrai Királyság	Különböző dinasztiák (1305–1517)	13	16,31	41,31
Aragóniai Királyság	Barçelonai-ház, Trastamara-ház (1164–1555)	15	26,07	52,73
Kasztíliai Királyság	Trastamara-ház (1369–1555)	8	23,25	49,13
Portugál Királyság	Avis-ház (1385–1580)	8	24,38	51,13
Cseh Királyság	Különböző dinasztiák (1306–1526)	11	20,00	47,64
Lengyel Királyság	Piast-, Anjou-, Jagelló-ház (1320–1572)	11	22,91	53,37
Skót Királyság	Bruce-, Stuart-ház (1306–1567)	11	23,73	46,00
Dán Királyság	Különböző dinasztiák (1340–1533)	9	21,44	54,00
Svéd Királyság	Mecklenburgi-ház (1250–1521)	14	19,36	54,14

Ország	*Dinasztia*	*Uralkodók száma*	*Átlagos uralkodási hossz*	*Átlagéletkor*
Norvég Királyság	Különböző dinasztiák (1319–1533)	11	19,45	53,64
Moszkvai Nagyfejedelemség	Rurik-dinasztia (1264–1598)	18	18,56	42,78

A vegyesházi királyok uralkodása már sokkal rosszabb statisztikákat mutat, mint az Árpádoké. Uralkodási hossz tekintetében a második, átlagéletkor alapján pedig a legrosszabb a vizsgált európai uralkodóházak közül. (Ez még akkor is valószínűleg így lesz, ha a többi uralkodóház esetén az ismeretlen születésű uralkodóknál a lehetséges értékek számtani közepét használtuk, azaz előfordulhat, hogy ténylegesen a szintén alacsonyabb átlagéletkorral rendelkező királyságok, így Navarra vagy Moszkvai Nagyfejedelemség rosszabb értékekkel bírnak.) Érdemes megvizsgálni tehát a vegyesházi királyok halálait, mert a puszta számok alapján itt valóban lehetségesnek tűnik, hogy valamiféle századokon át tartó titkos összeesküvés végzett az uralkodókkal.

Ha ez így történt, akkor csakugyan egy kiterjedt műveletnek lehetett a része, ugyanis a királyok közül négyen (Vencel, Ottó, Zsigmond, V. László) nem Magyarország területén haltak meg. (I. Ulászlóról később lesz szó.) Grandpierre Endre nem foglalkozik sokat sem a cseh királlyal, akit egyébként az árnyékszéken szúrtak le, sem pedig Ottóval, utóbbinak a halála kapcsán nem is jegyzi meg, hogy az nem természetes lett volna, mindössze annyit közöl, hogy az I. Károlyt megelőző uralkodók halála a pápaság érdekében állt.[9]

A szintén külföldön meghalt V. László esetében azonban éppen ellenkezőleg foglal állást, hiszen Podjebrád György mérgezésének tudja be az esetet.[10] Elképzelését elsősorban Heltai Gáspár krónikájára alapozza, amely azonban több mint egy évszázaddal a király halála után született. Ugyanez vonatkoztatható a Grandpierre Endre által kortársnak nevezett (valójában nem volt az, majdnem egy emberöltővel később írta a krónikáját) Thuróczy János művére is. Csakhogy V. László esetén antropológiai vizsgálatokat is végezhettek a szakemberek, akiknek a hitelességét Grandpierre Endre azzal próbálja lerombolni, hogy már Petőfi Sándor barguzini csontvázát sem ismerték fel, és az általuk egyébként megtalált higany valójában egy mérgezés nyoma. A szerző azon szándéka, hogy a szívének kedves végeredményt hozza ki, különösen akkor szembetűnő, amikor az V. László haláláról szóló egyéb forrásokat vizsgáljuk meg. Grandpierre Endre azt írta, hogy az uralkodó kiváló egészségnek örvendett, és váratlanul hunyt el. Az állítás első fele azonban nem igaz,

[9] Grandpierre 146–148.
[10] Grandpierre 173–177.

a király nem volt kiváló fizikai állapotban, sőt, a halálát megelőzően hónapok óta betegeskedett. Kétségtelenül váratlanul ért mindenkit a halála, ám Grandpierre Endre állításaival szemben, aki a későbbi magyar krónikákra, és nem a kortárs tudósításokra támaszkodott, ez nem éjnek évadján történt, hanem mikor reggel felkelt, akkor panaszkodott éles gyomorfájdalomra. Orvosai ekkor megállapították, hogy a király egész arca piros pöttyökkel volt tele, amelyek a nem sokkal később bekövetkezett haláláig az egész testén elterjedtek, és utóbb feketévé váltak. Ebből következtetett az utókor szakembere pestisre, Grandpierre Endre szerint azonban szándékos eltusolás történt. Az antropológiai vizsgálat alapján a király halálát úgy tűnik, leukémia okozhatta, az emlegetett higany pedig nem egyszerre és nagy dózisban jutott a király szervezetébe. Különös, hogy Grandpierre Endre végig kerüli a leukémia szó használatát, és rákos fehérvérűséget említ egyszer, hogy utána végig rákos betegségként hivatkozzon a vizsgálat által gyanított okra.[11]

A negyedik magyar uralkodó, akit a királyság határain kívül ért a halál, Luxemburgi Zsigmond volt. Grandpierre Endre annak ellenére mérgezésnek tulajdonítja a 69 éves császár és király halálát, hogy igen magas kort élt meg, és a kortársak közül sem találni olyan véleményt, hogy Zsigmondot megölték volna. Ellenérvként a Thuróczy-krónikában található részletet hozza fel, amely azonban a király haláláról nem, csak arról tanúskodik, hogy Zsigmond félt attól, hogy ha Prágában hal meg, a csehek lemészárolják a magyar kíséretét.[12] Hogy itt ki lett volna a konkrét mérgező, azt nem árulja el, csak azt írja, hogy ezek úgy általában a csehek lettek volna. Erősítő érvként Velence 35 ezer aranyról szóló felajánlását említi meg; szerinte ennyit ígértek Zsigmond esetleges gyilkosának. A gondot az jelenti (túl azon, hogy a cseh előkelők és a velenceiek érdeke nem volt egymással átfedésben), hogy ez az említett felajánlás 18 évvel Zsigmond halála előtt, 1419-ben történt.[13] (A velencei tanács utóbb ezt a határozatát vissza is vonta, ám erről Grandpierre Endre hallgat.)

A négy külföldön elhunyt uralkodóból tehát mindössze egynek, Vencelnek a halálához társítható idegenkezűség, V. László és Zsigmond természetes módon halt meg, míg Ottó halálát Grandpierre Endre sem tekintette mérgezésnek.

Ami szokatlannak tűnik a magyar uralkodók kapcsán, az az, hogy hárman is csatatéren vagy háborúhoz kapcsolódó eseményben lelték a halálukat. I. Ulászló és II. Lajos az oszmán-törökök ellen vívott háborúban estek el, Habsburg Albert pedig vélhetően vérhas áldozata lett. Ulászló „megúszta" azt, hogy az ő halálával is egy

[11] Uo.
[12] Grandpierre 165–169. és Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Rogerius mester: *Siralmas ének*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 262–263.
[13] Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből 3.* Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest, 1933. 79–80; Óváry Lipót: Zsigmond király és az olasz diplomácia. *Századok* 1889/4. szám. 273–293. 283–284.

idegen háttérbe húzódó hatalmat gyanúsítson meg Grandpierre Endre, aki egyszerűn elismeri, hogy valóban egy török katona ölhette meg.[14]

Habsburg Albert viszont már nem kerülhette el, hogy a halála köré ne gyártson mérgezési teóriát Grandpierre Endre.[15] Két dolgot azonban eleve adottnak vél, ami tévedés. Egyfelől azt állítja, hogy a király a táborból történő hazatérés alkalmával még egészséges volt, és csak Budán betegedett meg. Ám ez nem igaz, még Bonfini szövegéből is az olvasható ki, hogy Albert bizony a hadjárat idején betegedett meg.[16] A másik pedig a vérhas, amely azonban érdekes módon nem a történészek, hanem a kortársak diagnózisa volt. Így, bár jogos az a felvetés, hogy a vérhas elvileg nem veszélyes egy felnőtt férfira, és a lappangási ideje sokkal rövidebb (2-7 nap), márpedig Albert a hadszíntérről távozóban még hetekig életben volt. Csakhogy nem kell hasonló példáért túl messzire menni: II. Józseffel (1780–1790) csaknem hajszálpontosan ugyanaz történik, mint távoli rokonával, Alberttel. A déli hadszíntéren 1789-ben katonai táborban van, ott betegséget kap el, ám van még ideje hazatérni Bécsbe, és csak 1790. február 20-án hal meg. Ne feledjük el azt sem, hogy a lappangási idő nem azonos azzal, hogy valaki belehal a betegségbe, a hadszíntereken pedig a vérhas a történelem folyamán szinte „szokásos" betegségnek számított. Grandpierre Endrével szemben nincs okunk azt hinni, hogy Albert mérgezés áldozata lett.

Sokkal szövevényesebb rémregényt költött II. Lajos halála köré, ráadásul mindezt önálló kötetben is megjelentette.[17] Mivel az elmélete sokkal nagyobb port kavart fel, és magam is foglalkoztam vele II. Lajos halálának 490. évfordulóján, ezért csak röviden vázolnám fel az ezzel kapcsolatos tévedéseit.[18] Az alapvető probléma a felvetésével az, hogy teljesen hitelesnek fogadja el Szerémi György tudósítását, és a nála található Tatai Miklós-féle jelentést. A probléma ott kezdődik, hogy Szerémi máskor is igen nagyot csúsztat történelmi események kapcsán (hogy a királyhaláloknál maradjunk: ő azt is írja, hogy V. László királyt Szilágyi Miklós fojtotta bele a Dunába), és az általa felsorolt személyek, így Tatai Miklós és Dávid János királyi káplánok létezésére sincs semmilyen adatunk. Ez azért is különös, mert a Jagelló-udvar összetételéről már pontos ismereteink vannak, ellentétben a középkor korai szakaszaival, és nem tudunk felsorolni onnan senkit, akiről mindössze egyetlen forrás szól. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy Szerémi munkájának a végén található a levél, amely azonban Szerémi kézírásával íródott. Tartalmilag is gondban vagyunk:

[14] Grandpierre 172.
[15] Grandpierre 170–171.
[16] Bonfini így fogalmaz: *„A rekkenő hőség következtében, ami e hadjárat idején uralkodott, őt is veszedelmes kólika és vérhas támadta meg."*
[17] Grandpierre 207–229; Grandpierre Kolozsvári Endre: *Lajos király három halála és négy temetése. Történelmi oknyomozás.* Móra, Budapest, 1989.
[18] Kanyó Ferenc: II. Lajos másik halála. 490 éve volt a mohácsi csata. *Napi Történelmi Forrás* 2016. augusztus 29. http://napitortenelmiforras.blog.hu/2016/08/29/ii_lajos_masik_halala_490_eve_volt_a_mohacsi_csata (2016. november 11.)

Tatai Miklós azt írta, hogy Lajost gyűrűvel az ujján, aranyozott ingben, és kereszttel a nyakán találták meg, csakhogy ez lehetetlen volt, mivel Báthory István 1527. június 24-én egy olyan oklevelet ad ki, amelyben beszámol arról, hogy a környékbeli jobbágyok a csata után magukhoz vették a király öltözékét és a gyűrűjét, amelyet utóbb hivatalos körülmények között is megsemmisítettek.

További ellentmondás, amiről Grandpierre Endre elfeledkezett, hogy Szerémi műve szerint Tatai Miklósék 1526. október 31-én még Budán tartózkodnak, Szapolyai ekkor kezd el érdeklődni Lajos király holléte felől, és csak ezután indulnak el a mohácsi csatamezőre. Hamar megjárják az utat, mert november 11-én már Székesfehérváron jelentkeznek az általuk megtalált holttesttel. Csakhogy, még ha el is fogadjuk, hogy a Tatai-féle levél igazi, ez azt jelenti, hogy Sárffyék megelőzték őket. Sárffy Miklós kapitány beszámolója ugyanis október 19-éről datálódott, vagyis akkor már megtörtént a király holttestének a hazaszállítása, hiszen a győri kapitány múlt időben beszéli el az egész esetet. Vele szemben egyetlen állandó kritika merül fel, hogy ti. a király holttestét romlatlannak és felismerhetőnek írja le, ami rendkívül valószínűtlen azután, hogy heteket töltött a mocsárban, és el is földelték, mielőtt rátaláltak. Ám a legújabb kutatások rámutattak arra, hogy ez a megfogalmazás az egyébként esperesi egyházi rangot elérő Sárffy részéről inkább a hagiográfiai áthallások nyomán keletkezett, és az is valószínű, hogy kegyeleti okokból nem írta meg a királynénak plasztikus leírásban, hogy miként rohadt szét a férje teste.[19] Mindezek után azt kell mondanunk, hogy olyan döntő bizonyíték, amely arra utal, hogy II. Lajost meggyilkolták volna a csatatéren, nem került elő.

A háborúk következtében elhunyt három uralkodó mindenesetre kiemelkedő értéknek számít Európában, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy a magyar királyok a késő középkorban ilyen kevés évet éltek meg. A százéves háborút, majd a rózsák háborúját végigszenvedő angol uralkodók közül is mindössze ketten végezték csatatéren: V. Henrik vérhasban halt meg Franciaországban, III. Richárdot pedig megölték Bosworthnál. A küzdelmet a másik oldalról végigharcoló, szintén szívesen háborúzó francia királyok között például egyetlen csatatéren szerzett halál sem akad, noha furcsa véletlenek közöttük is előfordultak. VIII. Károly király beverte a fejét egy alacsony szemöldökfába, és mindez olyan súlyos belső sérülést okozott neki, hogy meghalt, II. Henrik királynak pedig egy lovagi tornán egy széttörő kopja fúródott a szemébe, és az okozta a halálát.

Visszatérve a magyar uralkodókhoz, láttuk, hogy a 14 vegyesházi király közül vizsgált hét halál egyike sem valószínű, hogy mérgezés eredménye lett volna. Mind-

[19] A II. Lajos haláláról szóló vita ennél természetesen sokkal kiterjedtebb, ám terjedelmi korlátok miatt ennek bemutatására itt nem vállalkozhatunk. A további irodalmat és a vitát illetően lásd Farkas Gábor Farkas: II. Lajos rejtélyes halála II. *Magyar Könyvszemle* 2001/1. szám. 33–66; Kasza Péter: Holttest a patakban. *Magyar Könyvszemle* 2015/4. szám. 397–412; Prokopp Gyula: II. Lajos pecsétgyűrűje. *Vigília* 1967/8. szám. 527–530; Szebelédi Zsolt: Rejtélyes holttest a Csele patak közelében. *Magyar Könyvszemle* 2015/4. szám. 413–424.

ez már felveti a gyanút, hogy valójában tényleg nem történt szisztematikus vérengzés a magyar királyok között, hiszen a halálesetek felére akadt természetes magyarázat. A maradék hét királyt is górcső alá kell vennünk ahhoz, hogy kijelenthessük: mérgezés történt, avagy sem.

I. Károly, vagy ahogy régiesen nevezzük, Károly Róbert halálát természetesen mérgezésnek tekinti Grandpierre Endre. Ő a Chronica Hungarorum nyomán, amely egy hosszú gyászbeszédet szentel Károly halálának, véli úgy, hogy a királyt bizonyosan megmérgezték, mert a szöveg erre utal. Valójában azonban a középkori gyászénekek egy lejegyzett változatával van dolgunk, amely semmiben nem különbözik a kor más hasonló munkáitól, így mögé képzelnünk egy felfedett gyilkosságot teljesen szükségtelen. Ráadásul azt írja, hogy az 1473-ban írt Chronica Hungarorum mögött bizonyára olyan, Mátyás idején rendelettel begyűjtött iratok állnak, amelyek megemlítik I. Károly halálának az okát. Nehéz azonban azt hinnünk, hogy ha Károly udvarában így tudtak a király ellen történt folyamatos mérgezésről, akkor annak nem vették volna elejét valamiképpen. A király hosszan tartó betegsége egyébként, a kor körülményeihez képest, aránylag jól kirajzolódik.[20] Károly már 1338-ban gyengülő fizikai állapotban volt, azonban az oklevelek és más források alapján úgy tűnik, hogy az állapotában javulás következett be. 1342. május 12-én azonban már készült halálára, és fogadalmat tett, hogy egy régi sérelmet orvosol, de állapota később javulhatott, mert újabb okleveleket adott ki. Végül 1342. július 16-án hunyt el, és bármilyen furcsa, de nem rendelkezünk konkrét részletekkel arról, hogy mi történt. Bonfini ugyan késői tudósításában forrólázat ír, de az Anjou-kor és Károly élete kapcsán számtalan tévedést követett el, így értesülése nem megbízható. Méregről, mérgezésről mindenesetre egyetlen adatunk sincs, és a király halála az okleveles források alapján nem érte váratlanul az országot.

Nagy Lajos betegségéről számtalan teória született az elmúlt évszázadokban, Pór Antal nyomán pedig elterjedt az a téves nézet is, hogy a király leprás volt. Grandpierre Endre természetesen mérgezéses gyilkosságnak tekinti Lajos halálát. Először is felhívja a figyelmet arra, hogy a Chronica Hungarorumban üstökössel jelezték a király közelgő végét, ami szimbolikus jelentőségű, továbbá a külföldi források hallgatása – szerinte – annak a jele, hogy Lajost valóban megölték.[21] Megemlíti a Lajos ellen tervezett merényletet, amelyet 1381-ben terveltek ki a velenceiek, és amellyel kapcsolatban csak annyiról értesülünk, hogy az uralkodó utóbb valóban elhalálozott.[22] Grandpierre Endre ezen állítása azonban téves, és a dátumot is meghamisította, hogy jobban illeszkedjen az elméletéhez. Mindez ugyanis nem 1381-ben,

[20] Bartha Annamária: Károly Róbert és Nagy Lajos egészsége és betegségei. In Kovács Szilvia – Révész Éva (szerk.): *Műhelyszemináriumi dolgozatok I.* SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2013. 7–36., 12–15.

[21] Grandpierre 152–155.

[22] Grandpierre 155–157.

hanem 1356-ban történt, és a velenceiek maguk hozták a magyar uralkodó tudomására, hogy mit találtak ki, a lovagkirály pedig „sportszerűen" meghívta Budára a végrehajtásra ajánlkozó Juliano Baldachinót, és elismerte neki, hogy akár működhetett volna az ötlete.[23] Ezt követően a király még 26 évig élt. Mivel Grandpierre Endre erre az 1356-os esetre alapozza Lajos megmérgezését, más bizonyítékokat pedig nem hoz, ezért kijelenthetjük, hogy a gyilkosság valóságalapja elég csekély. Nagy Lajos alighanem természetes úton hunyt el, hogy pontosan miben, azt a jelenlegi forrásadottságok mellett minden kétséget kizáróan nem lehet megállapítani. Józsa László szerint magas vérnyomás okozta valamilyen szövődményben halt meg, Bartha Annamária viszont nem foglal állást a kérdésben.[24]

II. (Kis) Károly halálának körülményeit a magyar történelemtudomány szerencsére feldolgozta, így vitathatatlan, hogy Kotromanic Erzsébet, Nagy Lajos özvegye végeztette el Forgách Balázzsal a piszkos munkát. A merénylet részleteit, annak körülményeit, valamint az Anjou-ház bukását Süttő Szilárd monográfiájából ismerhetjük meg részletesen.[25]

A vegyesházi királyok közül talán Anjou Mária halála az, ami a legtöbb találgatásra ad okot. Grandpierre Endre nem nevez meg elkövetőt; Zsigmondról megállapítja, hogy távolléte miatt alibije van, és csak kérdésként veti fel esetleg a korábban levert Horváti-párt bosszúját.[26] Nemeskürty István viszont lényegében Kanizsai János esztergomi érsek nyakába varrja a királyné halálát.[27] Bár mind a szépirodalomban, mind a szakirodalomban elterjedt nézet, hogy Zsigmond és Mária nem szerették egymást, a legújabb kutatások meggyőző erővel mutatták ki, hogy ez egy régóta meggyökeresedett irodalmi toposz, amelynek semmi alapja nincsen. Egyéb forrásaink éppen azt sugallják, hogy a királyné, szokatlan módon, nagyon is gyakran tartózkodott a férje közelében.[28] Valószínűtlen tehát, hogy Zsigmond lett volna a merénylet kitervelője, és C. Tóth Norbert is rámutat arra a tényre, hogy a király nemcsak az első felesége mellé temettette magát, de amikor a második felesége, Cillei Borbála a hűtlenség gyanújába keveredett, Mária nyughelye közelébe küldte vezekelni. Ettől függetlenül arra mind a mai napig nincs magyarázat, hogy a királyné miért lovagolt ki nyolc hónapos terhesen a kísérete nélkül az erdőbe. Vélhetően nem is lesz, ám a bizonyítékok hiányában ezt az esetet nem írhatjuk a gyilkosságok közé.

[23] Bartha 24. és Bertényi Iván: *Nagy Lajos király.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1989. 62–63.

[24] Józsa László: *Középkori uralkodóink betegségei.* Históriaantik Könyvesház, Budapest, 2010. 150. és Bartha 32.

[25] Süttő Szilárd: *Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával I–II.* Belvedere Meridionale, Szeged, 2003.

[26] Grandpierre 159–161.

[27] Nemeskürty István: *Daliás idők.* Magvető, Budapest, 1989. 87.

[28] C. Tóth Norbert: Királynőből királyné. Mária és Zsigmond viszonya a források tükrében. *Acta Historica* CXXXII. (2001) 59–71.

Grandpierre Endre Mátyás halálát is természetesen mérgezésnek véli. Elképzelése szerint Mátyást szándékosan éheztették a virágvasárnapi ceremóniák előtt, hogy utána megetethessék vele a mérgezett fügét, és egyébként is gyanús, hogy 1489-ben, közvetlenül a halála előtt orvost cseréltek a királyi udvarban, emellett Beatrixről is tudni véli, hogy már lánykorában megmérgezett egy embert.[29] Nemcsak ő volt az egyetlen, aki ezt állította, szerzők sokasága döntött úgy, hogy a mérgezési teóriát hiszi el, és kardoskodott amellett, hogy a királyné megölette a férjét, legutóbb például a volt rendőrtiszt, Garamvölgyi László.[30] Ez utóbbi műről Horváth Richárd írt megsemmisítő kritikát, rámutatva a szerző legalapvetőbb tévedéseire is.[31] Intelmei egyébként Grandpierre Endre olvasóinak is szólhatnának, ugyanis Mátyás halála kapcsán is megtörtént az, hogy Grandpierre szortírozott a tények között. Említést tett ugyan III. Frigyes és Mátyás tárgyalásairól, de azt már diszkréten elhallgatta, hogy ezeken a tárgyalásokon a magyar uralkodó felajánlotta az ország trónját Habsburg Miksának, a császár fiának, ha cserébe Corvin János megkapja a maga boszniai királyságát.[32] Mátyás korántsem volt az a virulóan egészséges középkorú férfi, mint akinek egyes szerzők lefestik. Tudni lehet, hogy élete végén már nem tudott járni, és csak hordszéken közlekedett.[33] Halála közeledtének intő jeleként foghatjuk fel azt, hogy a mindig jó szimatot fogó Bakócz Tamás 1490. május 12-én eladta bécsi házát Ernuszt Zsigmond kincstartó és a király unokatestvére, Geréb János tanúskodása mellett.[34] Alighanem sejthették, hogy nemsokára a bécsi magyar tulajdon értéke alaposan be fog zuhanni. A megvádolt Beatrixről egyvalamit biztosan tudhatunk: hatalmának valamennyi forrása a férjétől eredt. Bolond lett volna megmérgezni azt az embert, aki biztosította neki a kiemelkedő társadalmi státuszt. Talán nem véletlen, hogy Bonfini leírása alapján az egyetlen ember a király környezetében, aki tevőlegesen igyekezett életben tartani az uralkodót, a felesége volt. Mivel a meddőségével mindenki tisztában lehetett ennyi idő után, ezért abban sem reménykedhetett, hogy Mátyás halála esetén új férjet talál majd magának. Hogy ez mégis sikerült, az egyrészt annak köszönhető, hogy a magyar trónért egyszerre négyen szálltak ringbe, és a kiterjedt birtokokkal, valamint anyagi erővel rendelkező özvegy támogatása sokat nyomott a latban, másrészt annak, hogy Beatrix ügyesen lavírozott. Annyira persze nem volt ügyes, hogy újdonsült férje, Ulászló és Bakócz Tamás ne tudja őt átverni, de a lépései még további tíz évig biztosították számára a királynéi státuszt. Ezt azonban előre aligha látta.

[29] Grandpierre 181–204.

[30] Garamvölgyi László: *Hunyadi Mátyás – meggyilkolták a királyt.* Studium Plusz Könyvkiadó, Budapest, 2012.

[31] Horváth Richárd: (Lehet hogy) meggyilkolták a királyt? Formabontó könyvismertetés. *Történelmi Szemle* LIV. 2012. 503–526.

[32] Kubinyi András: *Mátyás király.* Vince Kiadó, Budapest, 2001. 120–121.

[33] Uo.

[34] Uo.

Érdemes végignézni Mátyás kortársait is életkor és uralkodás tekintetében:[35]

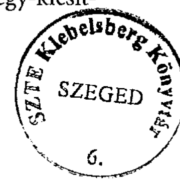
- III. Frigyes császár 78 évesen halt meg, 53 évnyi uralkodás után.
- III. Frigyes fia, I. Miksa 60 évesen halt meg, 23 évig uralkodott.
- IX. Lajos francia király 60 éves volt, 22 évig uralkodott.
- Fia, VIII. Károly király 28 évesen halt meg, 15 évnyi uralkodás után.
- IV. Edward angol király 41 évesen hunyt el, összesen 22 évnyi uralkodás után.
- III. Richárd angol király 33 évesen vesztette életét, két évig uralkodott.
- VII. Henrik angol király 52 évesen, 24 évnyi uralkodás után hunyt el.
- Podjebrád György cseh király 51 évesen halt meg, 14 évnyi uralkodást követően.
- IV. Kázmér lengyel király 65 évesen halt meg, 45 évnyi uralkodás után.
- Fia, János Albert 42 évesen halt meg, kilenc évet uralkodott
- V. Alfonz portugál király 49 évesen hunyt el, 43 évig uralkodott
- II. János portugál király 40 évesen halt meg, és 14 évig uralkodott
- IV. Henrik, Kasztília királya 49 évesen halt meg, 20 évig uralkodott.

Mátyás 47 évesen hunyt el, 32 évnyi uralkodás után. Kortársai közül sokan fiatalabban haltak meg, és sokkal kevesebb ideig ültek királyságuk trónján. A számok alapján nincs okunk feltételezni, hogy Beatrix, vagy bárki más, megmérgezte volna Mátyást.

Az utolsó uralkodó a vegyesháziak közül, akiről még nem volt szó, II. Ulászló király. Grandpierre Endre természetesen itt is mérgezésre gyanakszik, és a Jagelló-kori hanyatlásról szóló marxista panelek után meg is nevezi a gyanúsítottakat a Habsburgok és a Fuggerek személyében.[36] Csakhogy elméletébe itt is némi hiba csúszik: állítása szerint a Habsburg–Jagelló házassági szerződés betetőzése után tették el láb alól a magyar királyt a Habsburgok és a Fuggerek. Azonban az ötlettel akad néhány probléma. Az egyik az, hogy Grandpierre Endre azt állítja, hogy Ulászló közvetlenül a bécsi hazatérése után hunyt el, ez nem igaz. A házasság azonban II. Lajos és Habsburg Mária között 1515. július 22-én köttetett meg, míg Ulászló 1516. március 13-án hunyt el, vagyis csaknem egy évig élt, így aligha lehetett köze bécsi tartózkodásának ahhoz, hogy milyen egészségügyi állapotban volt. Ulászló egyébként 1504-ben szélütést kapott, így érthető okokból nem volt jó fizikai kondícióban. Sőt, egy ismeretlen szerző az alábbiakat írta nem sokkal a király halála után: *„Az Úr megtestesülésének 1514. esztendejében László király öregségtől meggyötörve, de nagy békében*

[35] A lista innen származik: Kanyó Ferenc: A virágvasárnapi füge. *Napi Történelmi Forrás* 2016. május 26. http://napitortenelmiforras.blog.hu/2016/05/26/a_viragvasarnapi_fuge (2016. november 11.)

[36] Grandpierre 204–207. Hogy miért nem igaz, hogy a Jagelló-korszak egy hanyatló periódusa lett volna a magyar történelemnek, arról lásd Neumann Tibor: *A „Dobzsekirályról" egy kicsit másképp – Ötszáz éve halt meg II. Ulászló.* 2016. április 1. http://ujkor.hu/content/dobzsekiralyrol-egy-kicsit-maskepp-otszaz-eve-halt-meg-ii-ulaszlo (2016. november 11.)

uralkodott a teljes Magyar és Cseh Királyságok felett." A kortárs források szintén nem tudnak semmiféle mérgezésről.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy hiába a vegyesházi királyok kirívóan alacsony átlagéletkora és rövid uralkodása, még sincs arra bizonyíték, hogy valamiféle titkos hatalom a háttérből folyamatosan irtotta volna őket. Egyetlen király volt, aki merénylet áldozata lett, II. Károly, az ő meggyilkolásában értelemszerűen nincs okunk kételkedni. Három király halt meg csatatéren, vagy a hadakozással összefüggésben szerzett betegségben. A többiek közül egyedül talán Mária királynő halála az, amely megmagyarázhatatlan körülmények között történt meg, a többi uralkodó élete legjobb tudomásunk szerint természetes véget ért. Minden ellenkező állítás csak akkor állja meg a helyét, ha forrásokkal alátámasztott bizonyítékot hoz rá, és nem hamisít és csúsztat tendenciózusan, ahogy azt Grandpierre Endre tette.

Grandpierre Endre művével talán nem is ez a legfőbb gond. Ha végignézzük, hogy az Árpádok halálát kik okozták, akkor többnyire testvéreket és rokonokat láthatunk a listában. Vagyis a dinasztia a saját fejére hozta a végzetét, amikor tulajdonképpen egymást aprították a magyar trónért. Grandpierre Endre azonban nem belül keresi a hibát, hanem úgy véli, hogy az valahol máshol van, egy külső, idegen erőben, amely létezése legfontosabb küldetésének a magyarság, a magyar függetlenség és a magyar kultúra elpusztítását tűzte ki. Túl azon, hogy ilyen erő nem létezik, szomorú belegondolni, hogy Grandpierre Endre rosszul választott. Ahelyett, hogy a múlt hibából okulnánk, figyelve arra, hogy a magyarság megosztottsága soha ne legyen visszafordíthatatlanul végzetes, példát véve az utóbb kihaló Árpádok sorsából, úgy vélte, hogy egyszerűbb összeesküvés-elméleteket gyártani, és mindig valaki másban keresni a hibát, nem elfogadva azt, hogy mi magyarok, ahogy a királyaink is, gyarló emberek vagyunk.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Bartha Annamária: Károly Róbert és Nagy Lajos egészsége és betegségei. In Kovács Szilvia – Révész Éva (szerk.): *Műhelyszemináriumi dolgozatok I.* SZTE-BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2013. 7–36.

Bertényi Iván: *Nagy Lajos király.* Kossuth, Budapest, 1989.

Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei.* (Fordította Kulcsár Péter.) Balassi, Szeged, 1995.

C. Tóth Norbert: Királynőből királyné. Mária és Zsigmond viszonya a források tükrében. *Acta Historica* CXXXII. 59–71.

Farkas Gábor Farkas: II. Lajos rejtélyes halála II. *Magyar Könyvszemle* 117. évfolyam 2001/1. szám. 33–66.

Font Márta (szerk.): *Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén (900–1453).* PTE, Pécs, 2009.

Garamvölgyi László: *Hunyadi Mátyás – meggyilkolták a királyt.* Studium Plusz Könyvkiadó, Budapest, 2012.

Grandpierre Kolozsvári Endre: *Lajos király három halála és négy temetése.* Móra, Budapest, 1989.

Grandpierre Kolozsvári Endre: *Magyarok Titkos Története. Királygyilkosságok. Hogyan haltak meg a magyar királyok?* Titokfejtő Könyvkiadó, Budapest, 1991.

Horváth Richárd: (Lehet hogy) meggyilkolták a királyt? Formabontó könyvismertetés. *Történelmi Szemle* LIV. 2012. 503–526.

Józsa László: *Középkori uralkodóink betegségei.* Históriaantik, Budapest, 2010.

Kanyó Ferenc: A virágvasárnapi füge. *Napi Történelmi Forrás* 2016. május 26. http://napitortenelmiforras.blog.hu/2016/05/26/a_viragvasarnapi_fuge (2016. november 11.)

Kanyó Ferenc: II. Lajos másik halála. 490 éve volt a mohácsi csata. *Napi Történelmi Forrás* 2016. augusztus 29. http://napitortenelmiforras.blog.hu/2016/08/29/ii_lajos_masik_halala_490_eve_volt_a_mohacsi_csata (2016. november 11.)

Kasza Péter: Holttest a patakban. *Magyar Könyvszemle* 131. évfolyam, 2015/4. szám. 397–412.

Képes Krónika.(Fordította Bollók János.) Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpádok. Fejedelmek és királyok.* Szukits Kiadó, Szeged, 2000.

Kubinyi András: *Mátyás király.* Vince Kiadó, Budapest, 2001.

Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből 3.* Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest, 1933.

Nemeskürty István: *Daliás idők.* Magvető, Budapest, 1989.

Neumann Tibor: *A „Dobzsekirályról" egy kicsit másképp – Ötszáz éve halt meg II. Ulászló.* 2016. április 1. http://ujkor.hu/content/dobzsekiralyrol-egy-kicsit-maskepp-otszaz-eve-halt-meg-ii-ulaszlo (2016. november 11.)

Óváry Lipót: Zsigmond király és az olasz diplomácia. *Századok* 23. évfolyam 1889/4. szám. 273–293.

Prokopp Gyula: II. Lajos pecsétgyűrűje. *Vigília* 32. évfolyam 1967/8. szám. 527–530.

Süttő Szilárd: *Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával I–II.* Belvedere Meridionale, Szeged, 2003.

Szebelédi Zsolt: Rejtélyes holttest a Csele patak közelében. *Magyar Könyvszemle* 131. évfolyam 2015/4. szám. 413–424.

Thuróczy János: *A magyarok krónikája.* Rogerius mester: *Siralmas ének.* (Fordította Bellus Ibolya.) Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

MAGYAROK ITTHON...

Nyári Gábor

EGY KÜLÖNC POLITIKUS PORTRÉJA

NAGY EMIL KALANDOS ÉLETÚTJA[1]

Nagy Emil neve a legtöbb ember számára nem mond sokat, pedig a 20. század első felének igen jellegzetes alakja volt. Ügyvédként, politikusként, újságíróként és családapaként is kissé különcnek számított, végtelen tisztességéhez és rendkívüli szociális érzékenységéhez pedig egyes esetekben naiv idealizmus párosult. Élete során több mint két évtizeden keresztül képviselő, és rövid ideig Bethlen István igazságügy-minisztere is volt. Mindvégig kiállt a szegényebb paraszti rétegekért, a rothermere-i revízió elkötelezett híve és propagandistája lett, eközben az ország egyik legismertebb ügyvédjeként praktizált, a korszak meghatározó újságírója volt, a vészkorszakban zsidókat és más üldözötteket bújtatott, majd a világháború után át kellett élnie a kitelepítés borzalmait.

Nagy Emil 1871. november 16-án született Kaposváron. Apja, Nagy Sándor országos hírű bíró volt, akit csak „erős törvény" néven emlegettek. Bár a család már a középkorban is birtokos nemes volt, a történelmi Vámossy előnevet Nagy Sándor fiatalon elhagyta, és fia is csak meglett felnőttként szerzett tudomást a származásáról. Az „erős törvénynek" ezenkívül is voltak furcsaságai:

„Apám az ő különleges észjárásával, már eleve elhatározta, hogy sok fia lesz – az esetleges lányok mellett –, s azt is elhatározta, hogy minden fia a magánhangzók ABC-sorrendjében kapja a keresztnevét. Így lett az első Aladár, én, a második, Emil, a harmadik lett Imre, a negyedik Ottó, de ő csecsemő korában meghalt, helyébe lépett Orbán, s végül, amikor az »U« betűhöz értünk, apám valahonnan kihalászta az Uzor nevet, mint szerinte ősi magyar nevet. De szegény Uzornak később sok baja támadt a nevével. Az én irodámban volt ügyvédjelölt, s mikor a tárgyalást vezető elnök megkérdezte, hogy hívják, s ő felelte:

– *Dr. Nagy Uzor.*

Az elnök ezt így adta tovább:

– *Írja, kérem jegyző úr, Dr. Nagy Izor.*

[1] Jelen írás alapja a szerző azon kutatása, amelynek célja a Vámossy-Nagy család történetének feldolgozása.

Mikor öcsém protestált, hogy ő nem Izor, hanem Uzor, a liberális érzékű elnök így intette le:

Kérem, ne cifrázza, az nem szégyen, ha valaki Izornak született, minek ezt elforgatni Uzorrá."[2]

Nagy Emil gyermekéveit szülővárosában töltötte, de a gimnáziumot, majd az egyetemet - egy németországi kitérővel - Budapesten végezte, 1894-ben jogi doktorátust szerzett, 1898-ban tette le az ügyvédi szakvizsgát. A két időpont között letöltötte katonai önkéntes évét, majd Párizsban talált magának joggyakornoki állást, de munkájánál sokkal jobban lekötötte a nyüzsgő éjszakai élet, és - nem túl sok - pénzének nagy részét mulatozásra költötte. Egy alkalommal még egy alvilági bűnbanda rejtekhelyére is elkerült, ahol egy álruhás detektív mentette meg életét.

Hazatérése után, ügyvédi szakmunkája során indította el büntetőjogi praxisát. Elsősorban a szegényebb paraszti réteget védte, és első újságcikkeiben is arról értekezett, hogy a magyar törvények kedvezőtlenek a lakosság jelentős részét kitevő falusi földművesekkel. Ezzel felkeltette a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt, valamint annak vezetője, Kossuth Ferenc figyelmét. Amikor Kossuth első alkalommal beszélgetésre invitálta, Nagy egyből élesen kritizálta a párt politikáját, amely nem fordított kellő figyelmet a parasztság helyzetére. Már párttagként, 1903-as újévi köszöntőbeszédében nyíltan kemény kritikát fogalmazott meg: *„Mert nem elég, Uraim, mindig ugyanazt a hazafias nótát verklizni, hanem tenni is kell valamit a magyar népért a belpolitika világában."*[3]

Nagy hamar a negyvennyolcasok egyik „ifjú titánja" lett, így jutott be első alkalommal az országgyűlésbe 1905-ben, a szolnoki kerületben. A kampány során Nagy sajátos módszerekkel győzte meg a választókerület - főleg falusi - lakosságát. Végiglátogatta az összes települést, politikai beszédeket sehol sem tartott, de mindenhol hajnalig ropta a táncot és itta a bort a helyiekkel - természetesen saját költségén -, és humoros szórólapokat készíttetett. A teljes hivatali gépezet azonban a kormánypárti jelölt mellett dolgozott. Jászladányban, Nagy legfőbb támogatói bázisán, a főispán lázadás veszélyére hivatkozva katonai készültséget rendelt el, így minden házba szabálytalanul katonákat szállásoltak el. A férfiak nem merték volna egyedül hagyni asszonyaikat a katonákkal, amíg ők bemennek Szolnokra szavazni, így Nagy rengeteg támogatót veszített volna. Mivel a parancsnok nem volt hajlandó visszavonni katonáit, Nagy cselhez folyamodott. Sürgönyt küldött Bécsbe Ferenc Józsefnek, amelyben jelezte a visszaélést. Az üzenet természetesen nem jutott el az uralkodóhoz, de egyik kortesét a császárvárosba küldte, aki „Király" aláírással válaszolt a sürgönyre, és mielőbbi kivizsgálást helyezett kilátásba. A parancsnok az üzenetet olvasva megrémült, és katonáit szabályszerűen egy majorban szállásolta

[2] Nagy Emil: *Egy politikus élete. A Kossuth-párttól a kitelepítésig.* Papadoskönyv, Budapest, 2011. 16.

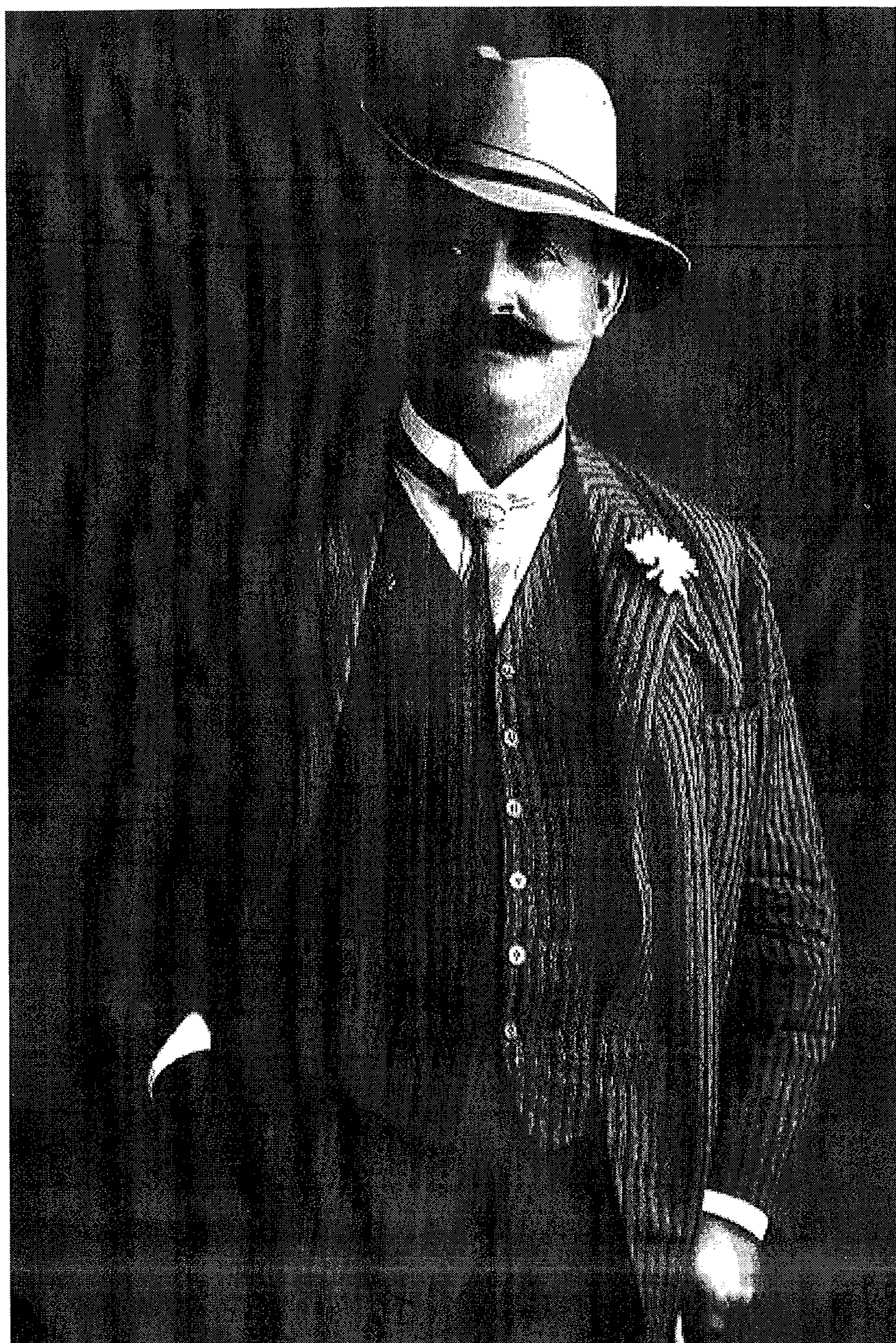
[3] Nagy 91.

el. A „királysürgöny" később kedvelt története lett az ellenzéki képviselőknek. A választás végül Nagy győzelmével végződött.

Az 1906-os választáson ismét mandátumot szerzett; a ciklusban az egyik kormánypárttá váló Negyvennyolcasok színeiben folyamatosan az agrárreformokat sürgette, de szavai nem találtak megértő fülekre. Ebben a ciklusban tagja volt a közös minisztériumokat ellenőrző Delegációnak is, amelyben fontos politikai szerepet nem vállalt, de széles kapcsolatrendszerre tett szert. 1910-ben újra Negyvenynyolcas programmal került az országgyűlésbe, de pártja ellenzékbe került. Ő maga közeledett Tisza István programjához, és elítélte az ellenzéki obstrukciót, de mivel becsülete nem engedte a pártváltást, 1911-ben lemondott mandátumáról, és először, de nem utoljára, visszavonult a közügyektől.

Az első világháború alatt és az azt követő időszakban távol maradt a harcoktól és a politikától. 1922-ben - elsősorban korábbi választói kérésére, akik százfős küldöttségben kérték, hogy újra térjen vissza a politikába - vállalta újra a képviselőséget, az Egységes Párt programjával. Innentől kezdve igencsak felpezsdültek az események Nagy Emil körül. A következő másfél évtized elsősorban arról szólt, hogyan került közeli kapcsolatba Bethlennel, majd hogyan vesztek össze, majd béküItek ki újra, majd kezdődött minden elölről. Bár voltak előzményei, mégis viszonylag váratlan volt, amikor a miniszterelnök 1923. június 11-én Nagyot nevezte ki igazságügy-miniszternek. Csakhogy míg Nagyot - kissé naiv - idealizmusa motiválta, és önállóan kívánta vezetni tárcáját, a reálpolitikus Bethlennek egy olyan miniszterre volt szüksége, aki végrehajtja utasításait. Az elsődleges utasítás pedig arra vonatkozott, hogy Nagy oldja meg az egyre kellemetlenebbé váló Esküdt-ügyet. 1921 óta folyamatosan zajlott a nagy sajtónyilvánosságot kapó korrupciós botrány, amelynek központi figurája Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter titkára, Esküdt Lajos volt. Bethlen le akart számolni Nagyatádi Szabóval, aki további földosztások és a titkos választás követelésével veszélyeztette a miniszterelnök terveit, sőt pozícióját is. A földművelésügyi minisztériumban bevett és köztudott gyakorlat volt, hogy a mezőgazdasági áruk kivitelének engedélyeiért az exportőrök kenőpénzt fizettek, amely elsősorban a Kisgazdapárt kasszájába vándorolt. Ezeket a visszaéléseket Bethlen - még miniszterelnöki kinevezése előtt - kiszivárogtatta a sajtónak, amiből hatalmas botrány keletkezett, Esküdt Lajost perbe fogták, a szálak pedig egyértelműen Nagyatádi Szabóhoz vezettek. Az ügy következménye az lett, hogy Nagyatádi Szabó háttérbe szorult, lemondott törekvéseiről, valamint beleegyezett, hogy a Kisgazdapárt egyesüljön Bethlen Keresztény Nemzeti Egység Pártjával, létrehozva az Egységes Pártot (amelynek elnöke Nagyatádi Szabó lett ugyan, de a tényleges irányítás Bethlen kezében volt).

Azonban volt egy fontos tényező, amellyel Bethlen sem számolt. Az ügy Nagyatádi Szabó háttérbe szorulása után sem csendesedett el, a sajtó folyamatosan beszámolt a részletekről, és Esküdt Lajos sem élt a felkínált lehetőségekkel - pénz és emigrálási lehetőség, illetve elmebeteggé nyilvánítás anyagi kompenzációért -,

Nagy Emil (Vámosi Nagy család gyűjteménye/Wikipédia)

hanem rehabilitációt követelt. A már Bethlen számára is kellemetlen ügy elsimítására 1922 őszén adódott először lehetőség. Esküdt ügyvédje, Ulain Ferenc szerint ugyanis, mivel védence nem volt közhivatalnok, ezért hivatalos ügyekben megvesztegetni sem lehetett, és erre hivatkozva ejtette volna a bírósági ügyet. A helyzet azonban nem volt ennyire egyszerű, a felek – beleértve Bethlen miniszterelnököt, Nagyatádi Szabó földművelésügyi minisztert és Daruváry Géza igazságügy-minisztert – hónapokon keresztül zárt ajtók mögött egyeztettek. Daruváry azonban nem volt hajlandó az ügyet megsemmisíteni. Ez azonban az ekkor már két tárcát is vivő miniszter pozíciójába került, ugyanis Bethlen Daruváry leváltása mellett döntött, helyére pedig egy olyan igazságügy-minisztert akart, aki gyorsan és véglegesen lezárja az egyre kínosabb pert.

Nagy Emil a miniszteri tárcát így azon feltétellel kapta meg, hogy az Esküdt-ügyet az Ulain által javasolt módon kell beszüntetnie. Nem sokkal hivatalba lépése után Nagy magához is kérette Ulaint, gratulált neki a tervhez, és állítása szerint már utasította is az ügyészséget, hogy ez alapján ejtsék az ügyet. A botránynak mégsem lett ilyen egyszerűen vége, ugyanis ezután Esküdt – aki így bár elkerülte volna a bírósági számonkérést, de a hírnevén esett foltért semmilyen kompenzációt sem kapott volna – felkereste Nagyot, és bár a megbeszélés részletei nem ismertek, de valahogy sikerült rábírnia a frissen kinevezett minisztert, hogy változtassa meg álláspontját. Nagy későbbi lemondásában jelentős szerepet játszott, hogy az Esküdt-ügyet nem zárta le.

A szálak ekkorra teljesen összekuszálódtak. Bethlen és Nagyatádi Szabó már félig-meddig egymás szövetségeseiként figyelték, ahogy a helyzet megoldására kinevezett Nagy igazságügy-miniszter visszakozik, miközben a vádlott Esküdt szembement saját védőügyvédjének javaslataival. A mindenkivel szembekerült Ulain pedig támadásba lendült, immár nemcsak ügyvédként, hanem képviselőként is, az ütéseket pedig Nagynak kellett állnia. Ulain ugyanis 1923. július 16-án, Cegléden beszédet mondott, amelyben kijelentette, hogy tudomása van arról, hogy nemzetgyűlési képviselők ingyen vagy hatalmas kedvezményekkel kaptak részvényeket, valamint kenőpénzeket. Ulain két nappal később a Nemzetgyűlésen is elismételte vádjait, amelyre olyan heves vita kezdődött a teremben, hogy az ülést meg is kellett szakítani.

Nagy először rágalmazás miatt bizottsági eljárást indított Ulain ellen, de mivel neki is gyanús lett az ügy, megindította saját vizsgálatát. Bár az ügy közel sem volt annyira kiterjedt, mint azt Ulain állította, Nagy már az előzetes vizsgálódás után nyolc képviselő ellen indított eljárást. Rövid időn belül sikerült is felgöngyölíteni az ügyet, és augusztus 10-én hosszas beszédben számolt be következtetéseiről. Megállapította, hogy bár megvesztegetés vagy egyéb bűncselekmény nem történt, az ingyenrészvények átadásának az ügye erkölcsileg erősen kifogásolható.

„Mindent összegezve meg kell tehát azt állapítanom, hogy a bankok részéről megvesztegetési szándék nem foroghatott fenn, ilyennek igazán nyomát se láttam, egyező-

en a vizsgálóbíró úr felfogásával, de épp úgy meg kell azt is állapítanom, hogy igenis az ilyen piacra hozandó részvények megvételének az a kedvezményes, protekciós módja, a mely az iratokból elém tárult, nem fér össze a közhivatalnoki és képviselői állás erkölcsi és anyagi függetlenségéről táplált magasabb felfogással, a min legfeljebb bizonyos mértékben csak az a körülmény módosít, hogyha az illető közhivatalnok vagy képviselő régi [ügy]*fele a banknak, de a teljes függetlenség szempontjából ehhez is szó fér.* (...) *Kérek mindenkit, hogy ezt a kérdést ne szenvedéllyel és ne pártpolitikai szemszögből ítéljék meg, s ne csináljanak ebből a kérdésből se jobbra, se balra politikai tőkét, hanem viszálykodás és veszekedés helyett inkább próbáljuk meg azt, hogy nem tudnánk-e erkölcsi és anyagi erőinket összevetve olyan gazdasági, pénzügyi és társadalmi megoldást találni, mely szüntesse meg azt a jelenlegi rettenetes állapotot, hogy egész társadalmunk úgyszólván alig más ma, mint egy nagy börzetársaság, a melyben a legtöbb ember bent van vallás-, párt- és rangkülönbség nélkül. Teremtsünk – ha valamiképpen tudunk – olyan pénzügyi politikát, a mely mellett az embereknek dolgozniok kelljen, ha nyereségre akarnak szert tenni, bankvezetőkhöz, sőt egyszerű banktisztviselőkhöz szóló kunyeráló levelek írása helyett. Ezzel az óhajjal, a melyet talán illetékes helyen is meghallanak, lezárom ennek az úgynevezett »megvesztegetési bűnügy«-nek az aktáit."*[4]

Nagy, amellett, hogy nem volt hajlandó eltussolni az ügyet, „odaszólt" Bethlennek is, ugyanis az „illetékes helyen" semmi mást nem érthetett, mint a Miniszterelnökséget. Bár hivatalosan az ügy lezárult, a nemzetgyűlési viták továbbra is folytatódtak, a sajtó tovább cikkezett, Nagy és Bethlen kapcsolata pedig még rosszabb lett. A kedélyek az őszre csitultak le, Ulaint pedig 1925-ben Szegeden, minden nyilvánosságot elkerülve, kéthónapos szabadságvesztésre ítélték, amelyet le sem kellett töltenie.

Ám Nagynak még mindig nem oldódtak meg az Ulainnal kapcsolatos gondjai, ugyanis a képviselő a sörpuccs idején úgy gondolta, hogy szövetkezik Hitlerrel a magyar kormány fegyveres megdöntésére. Azonban Ulaint és két társát már a München felé tartó vonaton elfogták az összes bizonyító erejű dokumentumokkal együtt. Ezt az ügyet azonban már csak előkészítette Nagy, mert hamarosan, 1924. február 21-én lemondott, majd a kormánypártból is kilépett. Rövid miniszteri pályafutása végéhez az addigi ügyek után végül az vezetett, hogy nem támogatta a bevezetni kívánt, a teljes lakosságra kivetendő kényszerkölcsön tervét. De még miniszterként, a Nemzetgyűlésen keményen felszólalt saját kormánya ellen. Beszédének záró sorait nyugodtan tekinthetjük az egész korszak kritikájának:

„Miért van az, hogy a hivatali penész csak akkor szűnik meg, a régi elavult korlátok csak akkor dőlnek le, ha az utca megszólal? Miért ne volna szabad utca nélkül is, intelligens embereknek is kezdeményezni olyan valamit, ami a mohos falak lerontásával

[4] Friedrich felolvassa Nagy Emil jelentését a részvényügyről. *Budapesti Hírlap* 43. évfolyam, 180. szám, 1923. augusztus 11. 1–2.

jár. Miért méltóztatnak várni, amíg az utca majd kegyesen kényszeríteni fogja a fennálló társadalmat, hogy szakítson a régi penészes felfogással?"[5]

Bethlennel való kapcsolata ez után is elég viharosnak volt mondható, ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy magánemberként mindvégig barátságban voltak. Egyik vitájuk miatt Nagy még egy könyvet is megjelentetett *Jogos-e az a követelésem, hogy Bethlen István gróf nekem teljes elégtételt adjon az írói becsületem ellen elkövetett súlyos sértésért?* címmel.[6] Amikor 1928-ban Nagy a brüsszeli magyar–román tárgyalások kapcsán újra összeveszett Bethlennel, és újból kilépett a kormánypártból, a kialakult heves sajtóvitába Ángyán Béla miniszterelnökségi sajtófőnök is bele kívánt szólni, és röviden odavágott Nagynak: *„A magyar közéletet mentse meg az Úristen deresfejű politikai globetrotterek* [világjárók, kalandorok – Ny. G.] *késői diáktanulmányaitól."* Amikor megkérdezték a korábbi minisztert, hogy kíván-e érdemben reagálni Ángyán szavaira, ő csak ennyit felelt: *„Én most gróf Bethlen Istvánnal harcolok, s amikor oroszlánnal viaskodom, nem lövök görényre."*[7]

Miniszteri lemondását követően Nagy a következő három évben összesen 11 hosszabb utat tett Nagy-Britanniában, ahol nyelvi, politikai és jogi tanulmányokat folytatott. Élményeiről folyamatosan publicisztikákban számolt be, amelyek összegyűjtve, *Londoni levelek* címen önálló kötetben is publikálásra kerültek.[8] A tanulás mellett számos előadást is tartott vezető brit körök előtt a trianoni béke igazságtalanságáról. Ezeken a békét jogi szempontból, afféle perként kezelte:

„A trianoni békeszerződés tulajdonképpen nem is békeszerződés, hanem egy nemzetközi büntető-ítélet. Ezt világosan megmondja a hírhedt Millerand-féle levél, amelynek egész eszme-menete kifejezi azt a jogi jelleget, hogy abban a levélben foglaltakat úgy kell tekinteni, mint a trianoni büntetőítélet indokait. Még a gyilkosnak is megengedik, hogy téves ítélet ellen perújítással éljen, meg kell tehát adni ezt a jogot egy tévesen elítélt nemzetnek is. Minden perújítás csak a téves ítélet indokaiból indulhat ki, tehát nekünk is nemzetközi perújítási kérelmünket a Millerand-levélre, mint büntető-ítélet nyilvánvaló indokaira kell alapítanunk. Ezek a Millerand-levélbeli indokok világosan megmutatják, hogy a nemzetközi büntető-ítélet bíráit: Wilsont, Lloyd George-ot, Clemenceau-t és Orlandot három pontban tévesen tájékoztatták."[9]

Előadásainak híre ment Nagy-Britanniában, emiatt kereste meg Lord Rothermere, akivel csakhamar szoros barátságba kerültek. Ekkortól kezdve Nagy volt a rothermere-i revízió egyik legfőbb hazai propagálója, valamint Rothermere fia, Esmond Harmsworth magyarországi útjának egyik szervezője.

[5] Nagy 287–288.

[6] Nagy Emil: *Jogos-e az a követelésem, hogy Bethlen István gróf nekem teljes elégtételt adjon az írói becsületem ellen elkövetett súlyos sértésért?* Szerzői kiadás, Budapest, [1928.]

[7] Gróf Bethlen István és Nagy Emil újabb nyilatkozatai a brüsszeli magyar–román tárgyalásokról. *Pesti Hírlap* 50. évfolyam, 11. szám, 1928. január 14. 1–2.

[8] *Nagy Emil Londoni levelei.* Singer és Wolfner, Budapest, 1936.

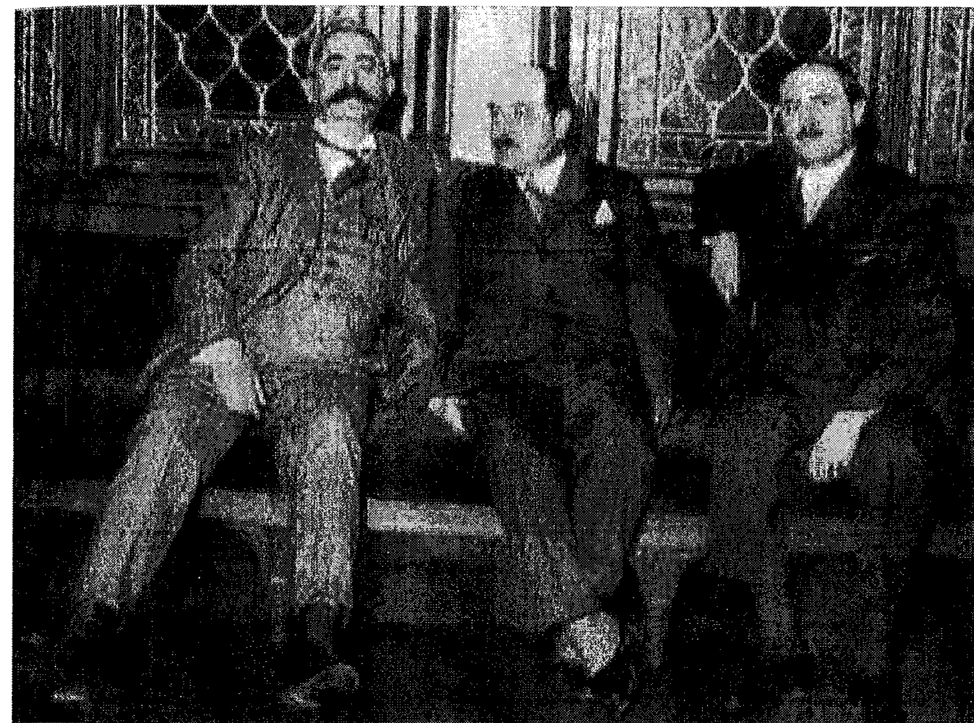
[9] Nagy 346.

Nagy és Bethlen viharos kapcsolata a korabeli sajtót is megihlette.
A karikatúrán a Bánk bánt idézték meg egy kicsit másképp, Petur bán „szerepében" Nagy Emil, míg II. Andrást a miniszterelnök játssza. Színházi Élet, 1928/37. szám. – Arcanum Digitális Tudománytár

Nagy ezt követően – kisebb kihagyással – még 1939-ig volt képviselő, hol függetlenként, hol kormánypártiként, de elsősorban ügyvédi praxisával és az újságírással foglalkozott. 1938-ban nem szavazta meg az első zsidótörvényt, élesen szembefordult Imrédy Béla miniszterelnökkel. Határozottan német- és náciellenes volt, elítélte az első bécsi döntést is, mivel – helyesen – úgy vélte, hogy a németektől kapott terület nem lesz sokáig Magyarország része, és túl nagy árat kell érte fizetni. Az 1939-es választáson már nem indult, teljesen visszavonult a politikától.

Nagy 1905 és 1935 között aktív tagja volt az Interparlamentáris Unió magyar csoportjának, több esetben vezető tárgyaló feladatokkal látták el. Ha a kedves Olvasó nem sokat hallott erről a szervezetről, az elsősorban nem az ő hibája, ugyanis ez egy olyan, kizárólag konzultációs jogokkal rendelkező szervezet volt, amely elsődleges céljának a nemzetek békés egymás mellett élésének elősegítését tűzte ki. Az idealista Nagy egészen az első világháborúig mélyen hitt az unió eszméiben, hogy aztán ebben is hatalmasat csalódhasson. A két világháború közötti korszakban már jóval kisebb lelkesedéssel vágott bele a munkába, és a vezető pozíciókat és másnak adta.

Nagy Emil (a kép bal oldalán) képviselőtársaival a Parlament folyosóján.
Tolnai Világlapja, 1934. január 24. – Arcanum Digitális Tudománytár

Miután teljesen felhagyott a politikával, még folytatta jogi és újságírói pályáját, de fokozatosan teljesen nyugállományba vonult. Segítette harmadik felesége, Göllner Mária munkáját, aki kis-svábhegyi villájukban iskolát alapított, és meghonosította Magyarországon a Waldorf-módszert. Az 1944. március 19-i német megszállást követően otthonában üldözötteket bújtatott, akik között zsidók, kommunisták, katonaszökevények, SS-sorozás elől menekülő svábok is voltak. 1944. november 14-én a nyilasok le akarták tartóztatni, de sikerült elmenekülnie – közben elütötte a fogaskerekű, de csupán kisebb sérüléseket szenvedett. A háború hátralevő részében bujdosnia kellett, az ostrom alatt háza is megsemmisült. Menekülés előtti kihallgatásáról emlékirataiban így írt:

„November 14-én este 10 óra tájban egy detektív keresett fel kissvábhegyi csendes magányunkban, s felszólított, hogy azonnal kövessem a főkapitányságra. Tudtam, hogy ez letartóztatást jelent, s azt is tudtam, hogy a nyilas kormány és a Gestapo áll mögötte. Beszélgetés közben megemlítettem a detektívnek:

– Két nap múlva leszek 73 éves, és nem azt vártam ettől az országtól, hogy öregkoromban, mint valami bűnözőt elhurcoljanak!

Ekkor a detektív felpattant a székről és azt mondta:

– Én olvastam a kegyelmes úr cikkeit, nagy tisztelője vagyok, s én nem találtam itthon a kegyelmes urat, de azt tanácsolom, hogy azonnal jól bújjék el, mert azt kaptam utasításba, hogy Nagy Emilt a föld alól is elő kell keríteni. Holnap reggel újra jönnek, s a kegyelmes úr csak akkor menekülhet meg, ha minél előbb nyomtalanul eltűnik.

Szó nélkül eltávozott, s még azt is megtagadta, hogy a nevét elárulja. Ma sem tudom hogyan hívták jótevőmet."[10]

A világháborút követően angoltanításból tartotta fenn magát, családja szétszéledt, egy része külföldre távozott. Nagy is tervezte, hogy felesége után utazik Svájcba, de erre nem volt lehetősége, budapesti barátainál egy kis szobában húzhatta meg magát. 1951-ben, 81 éves korában Kőtelekre, egykori választókerületébe telepítették ki. A kommunista államhatalom úgy gondolta, hogy a proletárság majd megveti korábbi elnyomó urát, de számításuk nem vált be. Nagy még itt is jól érezte magát, egykori választói igen jól bántak vele, nem az elnyomó úrra, hanem arra a képviselőre emlékeztek, akinek ajtaja mindig nyitva állt előttük, és érdekeiket hathatósan igyekezett képviselni. Nagy folyamatosan levelezett otthon élő gyermekeivel, idős kora ellenére szinte napi rendszerességgel járt úszni a Tiszára, bár amikor ezt egy rendőr meglátta, rákiáltott, hogy *„nem szabad átúszni a Tiszát, mert odaát már más község területe van"*.[11] Természetesen az öregembert már nem igazán érdekelte a tiltó szó, és a továbbiakban is folytatta a „törvénysértő tevékenységet". Egy alkalommal pedig a templomból vezette ki a rendőrség, amikor hangosan kezdett bele a Himnusz éneklésébe. A rendőrség végül belátta, hogy számításaik nem váltak be, és 1952-ben áthurcolták Nagyot egy tanyára, lényegesen rosszabb körülmények közé. Ez az egykori képviselőt lelkileg és testileg is megtörte. 1953 szeptemberében elengedték, élete utolsó éveit lányainál, Balatonakarattyán és Sopronban töltötte. Soha nem hagyta el magát, még a halála előtti utolsó időkben is kivette részét a házkörüli munkákból, minden reggel hosszú sétát tett, hogy elhozhassa családjának a friss tejet. 1956. augusztus 20-án, életének 85. évében hunyt el. Vele együtt sírba szállt egy embertípus is, egy letűnt korszak különc úriembere. Három feleségétől (első kettő fiatalon elhunyt) tíz gyermeke született.

Legfőbb célkitűzéseit jól foglalta össze miniszteri beiktatásakor: *„Nekem egész politikai pályám során ideálom volt az a demokrácia, amelyben a nagy-, közép- és kisbirtokosok egymás iránt való méltányos megértésben olvadnak össze."*[12] Nem rajta múlt, hogy ez a mai napig nem valósult meg...

[10] Nagy 384–385.
[11] Hárs József: *Deportált levelei a Rákosi-korszakból. Dr. Nagy Emil volt igazságügy-miniszter mint száműzött egykori választókerületében. Eredeti levelek 1951–1953, bevezetéssel és magyarázatokkal.* Kézirat. Pályamunka a XLVII. Országos Néprajzi Gyűjtőpályázatra, 2002. 12.
[12] Nagy 74.

Sírján a következő Arany János-idézet olvasható:
„Nincs végezve itt még a cikk,
folytatása következik.
Én Uram, légy én szerkesztőm,
új folyamban újrakezdőm."[13]

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM:

A Magy. Kir. Állami Számvevőszék jelentése az 1906. évi zárszámadásról. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1907.
Fabro Henrik – Ujlaki József (szerk.): *Sturm-féle országgyűlési almanach, 1905–1910.* Pesti Lloyd, Budapest, 1905.
Fodor Ferenc: *A magyarországi országgyűlési képviselőválasztási kerületek térképei 1861–1915-ig.* http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/valasztasiterkep/ (2015. március 6.) OK jelzet: 471.024.
Hárs József: *Deportált levelei a Rákosi-korszakból. Dr. Nagy Emil volt igazságügy-miniszter mint száműzött egykori választókerületében. Eredeti levelek 1951–1953, bevezetéssel és magyarázatokkal.* Kézirat. Pályamunka a XLVII. Országos Néprajzi Gyűjtőpályázatra, 2002.
Juhász József (szerk.): *Michaeliták. A magyar népszellem és az antropozófia kapcsolata.* Árkánum Szellemi Iskola, Ispánk, 2000.
Lengyel László – Vidor Gyula (szerk.): *Magyar országgyűlési almanach, 1931–1936.* Globus, Budapest, 1931.
Matiegka Lipót: *A m. k. pécsi 8-ik honvéd huszárezred története.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs, 1899.
Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 27, 8R/26.
Nagy Emil újságcikkei a Budapesti Hírlap és a Pesti Hírlap hasábjain.
Nagy Emil: *Egy politikus élete. A Kossuth-párttól a kitelepítésig.* Papadoskönyv, Budapest, 2011.
Nagy Emil: *Nagy Emil londoni levelei.* Singer és Wolfner, Budapest, 1936.
Országgyűlési Dokumentumok. Képviselőházi Naplók, 1905. I–II. kötet. 1905. február 17. – 1906. február 19. Athenaeum, Budapest, 1905–1906.
Országgyűlési Dokumentumok. Képviselőházi Naplók, 1906. I–XXVI. kötet. 1906. május 21. – 1910. március 21. Athenaeum, Budapest, 1906–1910.
Országgyűlési Dokumentumok. Képviselőházi Naplók, 1910. I–XLI. kötet. 1910. június 23. – 1918. november 16. Athenaeum, Budapest, 1910–1918.
Országgyűlési Dokumentumok. Képviselőházi Naplók, 1931. I–XXIV. kötet. 1931. július 20. – 1935. március 4. Athenaeum, Budapest, 1931–1935.
Országgyűlési Dokumentumok. Képviselőházi Irományok, 1906. I–XXXVI. kötet. 1–1215. sz. Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1906–1910.
Török Sándor: *Egy kis kertet szerettem volna.* Gabo, Budapest, 2013.

[13] Arany János: *Sír-vers* 1862.

Miklós Tamás

„MI BIZALMAS ADATOKAT KÉRÜNK ÉS ÍGY ADJUK TOVÁBB"

ADALÉKOK A VITÉZI REND NEMZETVÉDELMI TEVÉKENYSÉGÉHEZ A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

A Vitézi Rend létrehozásának alapvetően szociális és politikai céljai voltak. Eredetileg az arra érdemesek földhöz juttatásával egy olyan, Horthy Miklóshoz lojális középbirtokos réteget szándékoztak megteremteni, amely egy esetleges külső támadás vagy belső zavargás esetén feltétlenül a hatalom rendelkezésére állhatott volna. Ezt a célt, illetve az arra érdemesek anyagi stabilitásának megalapozását szolgálták volna a rend tagjai számára juttatott vitézi telkek, azonban a rend története során ezt a fajta földosztást nem sikerült kielégítően megoldani. Jól mutatja ezt, hogy 1930-ban a vitézi telekre jogosult 10 745 vitéz közül (a várományosokat nem számolva) 3298 fő, azaz csupán 30,7%-uk rendelkezett vitézi telekkel.[1] Ezt később különböző kedvezményekkel próbálták ellensúlyozni.

A vitézi címmel azonban nemcsak előnyök, hanem kötelezettségek is jártak, amelyeket a Vitézi Rend kiskátéja foglalt össze. A rend tagjai kötelesek voltak vitézi elöljáróiknak engedelmeskedni, az időnként megtartott vitézi összejöveteleken és megbeszéléseken megjelenni, családjukat és gyermekeiket a Vitézi Rend erkölcsei szerint nevelni. A vitézeknek a telekadományozást követően – a várományosoknak pedig a telek átvétele után – egy bizonyos életkor elérésével családot kellett alapítaniuk. A kiskáté 5. § 4. pontja kimondta, hogy minden egyes vitéz „[k]öteles a magyar nemzeti irányú törekvéseket, szervezkedéseket teljes odaadásával és tudásával támogatni, nemzetellenes ténykedéseket figyelemmel kísérni s már csírájukban elfojtani. Utóbbiakról nyert megfigyeléseit köteles vitézi elöljáróinak és az illetékes hatóságnak idejekorán jelenteni."[2]

Bár az elmúlt években a Vitézi Rend történetéről több részletesebb tanulmány és könyv is megjelent, az említett nemzetvédelmi kötelességekkel meglehetősen keveset foglalkozott idáig a vonatkozó szakirodalom. Az első részletesebb történeti feldolgozást Tátrai Szilárd jelentette meg két részletben a *Hadtörténelmi Közlemények* lapjain, azonban a szerző még nem érintette a vitézek nemzetvédelmi tevékenységét.[3] Szintén nem tér ki a téma taglalására Fekete Ferenc 2011-ben kiadott könyve sem.[4] Az első tanulmány, amely részletesebben ismertette a Vitézi Rend nemzetvédelmi tevékenységét, Kora Antal *A Vitézi Rend és a Komárom-Esztergom megyei Vitézi Szék működése* című tanulmánya. Ebben megemlíti például, hogy a vitézek eleinte negyedévente, majd később havi rendszerességgel jelentéseket állítottak össze, amelyeket a Vitézi Széknek kellett megküldeni. Erre eleinte nyílt levelezőlapokon került sor, s többnyire semmitmondó vagy nemleges jelentéseket tartalmaztak (például „nem történt semmi").[5] Kora tanulmányában néhány ilyen nemzetvédelmi jelentést is idéz, azonban a rendszer működésére nem tér ki részletesen. Szintén ezt a témát járja körül Kerepeszki Róbert *Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitányának hangulatjelentései (1935–1939)* című tanulmánya.[6] 2013-ban a szerzőnek önálló kötete is megjelent a Vitézi Rendről, amelyben külön fejezetben tárgyalja általánosságban a vitézek nemzetvédelmi tevékenységét.[7]

Amint a fentiekből is láthatjuk, a vitézek nemzetvédelmi tevékenységét már több szerző is érintette, ennek ellenére a rendszer működése és hatékonysága többé-kevésbé még ismeretlen terület a kutatók, illetve a téma iránt érdeklődők előtt. Jelen írásunkban ehhez kívánunk további adalékokkal szolgálni. Tanulmányunkhoz elsősorban Esztergom vármegye vitézi székének iratanyagát használtuk fel, amely szinte teljes egészében az utókorra maradt, és jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltárában kutatható. Ebből kifolyólag írásunk erősen helytörténeti színezetű, azonban kiválóan alkalmas általános következtetések levonására is.

A VITÉZI REND SZERVEZETI FELÉPÍTÉSE ÉS TAGSÁGA

A rend alapjait a vitézi telkek adományozásáról és alapításáról szóló, 1920. augusztus 19-én kelt 6.650/1920. M. E. rendelet fektette le,[8] amelyet később a földbirtokról szóló 1920. évi XXXVI. törvénycikk is megerősített. 1920. szeptember 25-én Horthy Miklós kormányzó elnökletével a budai királyi palotában megalakult az Országos Vitézi Szék (OVSZ), majd október 7-én létrehozták a Főszéktartóságot, amely a kor-

[1] Mike Gyula: A Vitézi Rend statisztikája. *Statisztikai Szemle* 1930/4. 335–339, 338.
[2] *A Vitézi Rend kis kátéja 1925.* 23–24. o.

[3] Tátrai Szilárd: A Vitézi Rend első évtizedének története. *Hadtörténelmi közlemények* 1997/1. szám. 49–83. (A továbbiakban Tátrai 1997.) és Tátrai Szilárd: A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig. *Hadtörténelmi közlemények* 2000/1. szám. 35–78. (A továbbiakban Tátrai 2000.)
[4] Fekete Ferenc: *A Vitézi Rend története.* HK Hermanos Kiadó, Szeged, 2011.
[5] Kora Antal: A Vitézi Rend és a Komárom-Esztergom megyei Vitézi Szék működése. *Limes* 2003/4. szám. 73–93.
[6] Kerepeszki Róbert: Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitányának hangulatjelentései (1935–1939). *Századok* 2008/1. szám. 79–122. (A továbbiakban Kerepeszki 2008.)
[7] Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend 1920–1945.* Attraktor, Máriabesnyő, 2013. (A továbbiakban Kerepeszki 2013.)
[8] *Budapesti Közlöny* 54. évf. 198. szám, 1920. augusztus 29. 1–3.

mányzati intézkedések körül segédkezett, illetve a rend adminisztratív ügyeit látta el.[9] A Főszéktartóság felállítása után megkezdődhetett a szervezet további kiépítése. Az OVSZ 1921. június 25-ei ülésén az ország területét nyolc vitézi törzsszékre osztották fel, amelyek élére a május 22-én kinevezett törzskapitányok kerültek. Szintén ezen az ülésen foglalkoztak a vármegyei vitézi székek megszervezésével is.

A vármegyei vitézi székek élén a székkapitányok álltak, akik a vármegye összes járási vitézi szakaszának, valamint az állományba tartozó egyes vitézek ügyeit vezették, de ugyanúgy felügyeletet gyakoroltak a területükön élő – de állományukba nem tartozó – vitézek felett is. A vármegyei vitézi székeknek a székkapitányon kívül hivatalból tagja volt még a főispán, az alispán, a vármegyei Gazdasági Bizottság elnöke, a vármegyei gazdasági felügyelő, a mezőgazdasági kamara egy kiküldöttje, a vármegyei csendőrparancsnok, valamint a vármegye területén lévő tiszti telkes vitézek.[10]

A vármegyei vitézi székkapitányok végrehajtó közegei a járási vitézi hadnagyok voltak, akik egy-egy járás vagy nagyobb város vitézeinek élén álltak. Őket a vármegye székkapitányának javaslata alapján az OVSZ nevezte ki. Mellettük mint közigazgatási tanácsadók az adott járás főszolgabírája és az esetenként szükséges szakközegek álltak.[11]

A hierarchia következő, alsóbb lépcsőfokán helyezkedtek el a vitézi őrmesterek, akik az egymáshoz közel lakó csoportok és családok élén álltak. Kinevezésük a vármegyei székkapitányok előterjesztése alapján a területileg illetékes törzskapitány hatáskörébe tartozott.[12] A járási vitézi őrmesterek munkájuk során jelentéseket készítettek a körzetükben tapasztalt „nemzetellenes" jelenségekről, illetve figyelemmel kísérték a lakosságot és a „gyanús elemeket" is. Ezt a feladatot így foglalta össze a járási vitézi őrmesterek kötelmeiről készített összeállítás 1923-ban: *„Éber figyelemmel kíséri a hatósága alá tartozó terület minden mozzanatát. Lakosait, vitézt és nem vitézt egyaránt szemmel tart és minden tudomására jutó érdemleges esetről a Vármegyei Vitézi Széknek, valamint a járási hadnagynak jelentést tesz."*[13]

Mivel a Vitézi Rendnek komoly nemzetvédelmi szerepet szántak egy esetleges külső támadás vagy belső megmozdulás esetén, a rendbe jelentkezőknek szigorú feltételnek kellett megfelelniük. A Vitézi Rendbe való felvételt kérvényezni kellett.

[9] Szécsy Imre et al. (szerk.): *A tízéves Vitézi Rend 1921–31.* Országos Vitézi Szék, Budapest, 1931. 72. (A továbbiakban Szécsy.)

[10] *A Vitézi Rend kis kátéja 1925.* 18–19.

[11] *A Vitézi Rend kis kátéja 1925.* 18.

[12] Cselényi Zsuzsanna: *A Vitézi Rend.* In Nagy József (szerk.): *Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből 21.* Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger, 1993. 73–83, 79; *A Vitézi Rend kis kátéja 1940.* 27.

[13] *A járási vitézi őrmester kötelmei.* Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára, Esztergom, IX. 212. Esztergom vármegye Vitézi Székének iratai (a továbbiakban MNL KEML IX. 212.), 13. doboz 1923. évi bizalmas iratok.

152/1939 316

ESZTERGOM VM. VITÉZI SZÉKE

152.szám.
biz.1939.

Nemzetvédelmi szolgálat
szervezése.

Nagyságos és Nemzetes

dr. vitéz Zsiga János urnak

Esztergom,1939 október hó 18.-án.

Bubánszky

A Vitézi Rendnek és összes tagjainak egyik legszebb feladata és kötelessége a nemzet és fajvédelem.Ennek betartására, irányitására és őrzésére minden vitéz esküt tett.Ezen kötelességek a Vitézi Rend Kis Káté 5.§.ban vannak leirva.Ezen teendők nem csak abból állanak,hogy magunk betartjuk azokat,hanem különösen abból, hogy a nemzet és fajvédelem tekintetében környezetünk,falunk,hatáskörünkbe eső társadalmi csoportoknak mintaképet nyujtsunk s azok esetleges nemzetellenes ténykedéseiket is figyelemmel kisérjük s azt már kezdetben elfojtsuk.

Ezen teendőkről;megfigyelésekről az egész vármegye területét illetőleg jövőben minden hónapban a Vitézi Rendnek jelentést kell tenni.Természetes,hogy a megye területén lakó vitézek és lakóságról ily értelmi adatokat maga a vm.Vitézi Szék Kapitányság nem szerezhet máskánt be,mint hogy egyes kiváló és arra alkalmas vitézeket kér meg adatok beküldésére.E szolgálatot végző vitéz " Nemzetvédelmi Tiszt "-vagy"Altisztnek" nevezzük.Ezen jelentéseket azután mérlegelve s összevonva az Országos Vitézi Széknek fogom felterjeszteni.A központban ennek alapján nyernek tájékozást a vm. Vitézi Szék területén folyó vitézi és társadalmi életről.

Felesleges megindokolni,hogy különösen a mai időkben miért oly fontos a nemzet és fajvédelem éberséggel s kettőzött kötelességérzettel való ellátása.

Kérem azon Vitézeket/:és Vitézjelölteket:/ akiket ezen bizalmas szolgálatra kijelöltem,hogy ujból olvassák el a"Kiskáté"-ból a vitézi esküt és az 1.§,5.§.Ezekben is támpontokat találnak a vitézek nemzetvédelmi kötelmeiről.

A " Nemzetvédelmi Helyzetjelentés"-t a mellékelt minta szerint csoportositva kell összeállitani.E jelentést a névszerint kijelölt vitéz Nv.Ti.,Altiszt személyesen köteles szerkeszteni s aláirni.Különösen felhivom a szerkesztők figyelmét arra,hogy csak biztos adatott,anyagot jelentsenek,mert az adatok tulzott szinezését,vagy téves bejelentését a vm.Vitézi Szék nem tudja azonnal ellenőrizni s igy könytelen tovább jelenteni.Ilyen adatok alapján pedig az Országos Vitézi Szék téves,sőt káros képet nyer,melyért a felelőség az adat szerzőket terheli.E jelentést az elmult hóról minden hó utolsó napján kell postára tenni.Cim: " Esztergom vm.Vitézi Székkapitányság".

Ezen rendelkezés szellemében a"Nv.Tiszt és Altiszt" a kerületében lakó vitézek/:vagy vitézjelöltek:/ közül.vagy a járási őrmestereket,vagy más vitézeket megbizhat egyes dolgok,adatok beszerzésével,vagy megfigyelésével,aki azután jelentését irásban vagy szóban adja be a "Nv.Ti.vagy Altiszt"-nek.

Természetes,hogy az ily szóbeli jelentés mindig gyors és használhatóbb lesz mint az irás.

A nemzetvédelmi szolgálat ellátásában természetes hogy

Esztergom vármegye vitézi székkapitányának összeállítása a nemzetvédelmi szolgálat irányelveiről, 1939. október 18., 1. oldal (Forrás: 152/biz.-1939. sz. ügyirat, MNL KEML IX. 212. 9. doboz 1939. évi iratok.)

Ennek feltételeit a *Budapesti Közlöny* 1920. december 16-ai számában tették közzé. A kérvényezőnek igazolnia kellett magyar állampolgárságát, feddhetetlen és büntetlen előéletét, családi adatait, forradalmak alatti magatartását, képzettségét (iskoláit), nyelvismeretét és részletes vagyoni helyzetét. A jelentkezőnek be kellett nyújtania a katonai szolgálatára és kitüntetéseire vonatkozó okiratainak másolatát, valamint haditettének leírását, amelyben meg kellett neveznie elöljáróit és az eset tanúit is. Ezenkívül a folyamodónak igazolnia kellett szellemi és testi alkalmasságát is, továbbá, ha volt felesége, annak szellemi és testi alkalmasságát, valamint feddhetetlen erkölcsi előéletét.

A rendbe való felvételhez legénységi állományúak esetén tiszteknél az Arany Vitézségi Érem vagy a kétszer kiérdemelt I. osztályú Ezüst Vitézségi Érem; főtiszteknél (hadnagy, főhadnagy, százados) a Tiszti Arany Vitézségi Érem, a Vaskorona Rend III. osztálya, vagy pedig a még legénységi állományban megszerzett Arany Vitézségi Érem; törzstiszteknél (őrnagy, alezredes, ezredes) valamint tábornokoknál pedig a Lipót Rend lovagkeresztjének birtoklása volt feltétel.[14] Ez meglehetősen leszűkítette a rendbe felvehetők létszámát, így már elég korán változtattak a feltételeken. 1922. augusztus 14-én vitéz Igmándy-Hegyessy Géza ügyvezető törzskapitány arról számolt be a vármegyei székkapitányok értekezletén, hogy az elkövetkezendőkben a legénységi állományú folyamodóknál már az I. o. Ezüst Vitézségi Érem egyszeri birtoklása is elegendő lehet a kérelem pozitív elbírálásához.[15] Előfordultak azonban olyan rendhagyó esetek is, amikor mind a tiszti folyamodóknál, mind a legénységnél alacsonyabb kitüntetések alapján is vitézzé avatták a jelentkezőt. Ezekben az esetekben volt alkalmazható az a rendelkezés, amely értelmében azokat is vitézzé avathatták, akik önhibájukon kívül nem rendelkeztek ugyan az előírt kitüntetéssel, de a magyar haza védelmében kiváló és vitéz magatartást tanúsítottak, vagy a forradalmak alatt fegyverrel a kezükben önfeláldozóan viselkedtek, illetve az elszakított területeken elszánt hazafiasságról tettek tanúbizonyságot.[16]

Hősi halált halt katona esetén azonban már akkor is kérvényezhette a legközelebbi hozzátartozó az elhunyt vitézzé nyilvánítását, ha az illető csak II. osztályú Ezüst Vitézségi Éremmel vagy Bronz Vitézségi Éremmel rendelkezett.[17]

Azonban a Vitézi Rend nemcsak az egyes vitézekkel szemben támasztott komoly elvárásokat, hanem családtagjaikkal szemben is. A vitézek, illetve a várományosok nősülési kérelmeit például a rend főszéktartóságának kellett jóváhagynia.[18] Ilyenkor figyelembe vették a leendő házastárs származását és erkölcsi életét is, s hogy ez milyen súllyal esett latba, jól jellemzi a székkapitány megjegyzése egy házassági

[14] *Budapesti Közlöny* 54. évfolyam, 288. szám, 1920. december 16. 9.
[15] Szécsy 96.
[16] Fekete 39.
[17] Szerkesztői üzenetek. *Csendőrségi Lapok* 30. évfolyam, 1. szám, 1940. január 1. 27–28.
[18] *1568/IV.-1934. OVSZ rendelet.* MNL KEML IX. 212. 7. doboz 1934. évi iratok.

kérelemmel kapcsolatban: *„Bizalmas úton tudomásomra jutott, hogy H[...] feleségе, mielőtt egybekeltek volna, nála mint cseléd szolgált. Feltételezhető, hogy férjével egybekelésük előtt már bizalmasabb viszony volt. Erkölcse laza és családi életük nem példás."*[19] Beszédes adat továbbá, hogy az OVSZ utasítására 1927 végéig 155 „vadházasság" lett felszámolva, és 410 házasságon kívüli gyermeket törvényesítettek. Emellett 200 hadiárvát fogadtak örökbe nevelőszülők, illetve ugyanennyi eljárás volt még azidőtájt folyamatban.[20]

Ugyanígy figyelemmel kísérték a vitézek gyermekeinek „hazafias magatartását", és folyamatosan ellenőrizték tanulmányi előmenetelüket is. Esztergom vármegye Vitézi Székének Társadalmi Bizottsága 1934. szeptember 29-én egy javaslatot terjesztett fel, amelynek értelmében a vitézi fiúgyermekeknek 12 éves koruktól kezdődően, minden évben oktatáson kellett megjelenniük a kormányzó névnapján. Felvetették továbbá azt is, hogy a vitézi gyermekekről (beleértve a leányokat is) személyi lapot kellene vezetni. Ezek alapján lehetőség nyílna a gyermekek iskolai haladásának ellenőrzésére, illetve *„adott esetben a szükséges befolyásolásra"*.[21] A vármegyei és a székesfővárosi társadalmi bizottságok 1938. évi beszámolójából tudható, hogy Komárom-Esztergom vármegyében a vitézi gyermekek oktatásának és nevelésének *„irányításáról a T. B. elnöke, mint kir. tanfelügyelő, állandóan gondoskodik"*.[22] A Vitézi Rend kiskátéjának VI. kiadása is már ebben a szellemben fogalmaz: „[a] *vitézek gyermekeinek, de különösen a várományosoknak vitézi szellemben való nevelését a vármegyei (székesfővárosi) társadalmi bizottságoknak kell megfelelő módon ellenőrizni és irányítani."*[23]

Társadalmi, kulturális és gazdasági jellegű egyesületek tagja vitéz csak akkor lehetett, ha azok működése a Vitézi Rend eszméivel és céljaival összhangban állt. A Tűzharcos, nemzeti munkavédelem, levente és lövészegyesületekben, a MOVE és Cserkész Szövetségben vitézek csak valamely tisztség betöltése esetén vállalhattak szerepet. Mint az OVSZ által kiadott „Irányelvek a Vitézi Rend tagjai részére" is megjegyezte: *„[v]itézek ily irányú munkássága a köteles közszolgálatok erejével bír."*[24]

A szigorú elvárások és kötelezettségek következtében többen inkább visszaléptek, vagy lemondtak vitézi címükről. Gerendás Lajos tartalékos őrmester például azért lépett vissza, mert Esztergomból nem volt hajlandó elköltözni, saját földjét pedig sem eladni, sem vitézesíteni nem akarta. Továbbá *„[e]llenőrzésnek nem veti magát alá. – Inkább keveset művel felügyelet nélkül, mint sokat ellenőrzéssel."*[25]

[19] *231/1928. sz. ügyirat.* MNL KEML IX. 212. 4. doboz 1928. évi iratok.
[20] Fekete 67.
[21] *1934. sz. ügyirat.* MNL KEML IX. 212. 1934. évi iratok, 209/msz.
[22] *Vitézi szék, Társadalmi Bizottsági határozatok.* MNL KEML IX. 212. 9. doboz 1110.
[23] *A Vitézi Rend kis kátéja 1940.* 74.
[24] *58/biz.-1938. sz. ügyirat [OVSZ 1361/biz. V. 1938. sz. rendelet].* MNL KEML IX. 212. 8. doboz 1938. évi iratok.
[25] *1922. sz. ügyirat.* MNL KEML IX. 212. 1. doboz, 1922. évi iratok, 40. msz.

Azok ellen, akik nem teljesítették vitézi kötelességeiket, vagy a Vitézi Rend szellemiségével ellentétesen cselekedtek, fegyelmi eljárás volt indítható. Ennek alapjául a rend fegyelmi szabályzata szolgált, amelynek tervezetét 1929. május 31-én fogadta el az OVSZ, majd 1929. július 4-én lépett hatályba.[26] A fegyelmi vétségek büntetésének három módja volt: a dorgálás, a vitézi jogok gyakorlása alól való felfüggesztés, és a rendből való törlés.

A dorgálás időtartama hat hónaptól három évig terjedhetett. A törzskapitány minden állományába tartozó tiszti és legénységi vitézzel szemben alkalmazhatta ezt a büntetést, míg a vármegyei székkapitány csak a legénységi vitézekkel szemben. Súlyosabb büntetés volt a vitézi jogok gyakorlása alóli felfüggesztés, amelyről az OVSZ határozott a fegyelmi eljárás lefolytatását követően. Fegyelmi eljárás nélkül is fel kellett függeszteni azokat a tiszti vitézeket, akiket bűnvádi vagy becsületügyi eljárás során az egyenruha viselésétől eltiltottak, a szolgálat alól felmentettek, a tiszti intézmények látogatásától eltiltották, vagy pedig az emléklapját bevonták.[27]

Automatikusan törölték a Vitézi Rendből azt, akit hazaárulásért, aljas indokból vagy haszonlesésből elkövetett bűncselekményekért jogerősen elítéltek, vagy tiszti rendfokozatát elvesztette, vagy arról becsületügyi eljárás elkerülése céljából lemondott.[28] Ugyanígy a rendből való törlést vonhatta maga után, ha valaki nem művelte rendesen a számára juttatott vitézi telket, vagy engedély nélkül bérbe adta azt.[29] Szintén fegyelmi eljárást vont maga után, ha például a vitéz belépett a szociáldemokrata pártba.[30]

A REND NEMZETVÉDELMI TEVÉKENYSÉGE

A Vitézi Rend nemzetvédelmi tevékenysége során szorosan együttműködött a honvédséggel és a Honvédelmi Minisztériummal is. 1924-ben ennek érdekében a honvédelmi miniszter 35 tisztet irányított a Vitézi Rend megsegítésére, akik az egyes vármegyei székkapitányok mellett teljesítettek szolgálatot. A minisztérium és a rend közötti együttműködés összehangolására állította fel az OVSZ a széktartóság nemzetvédelmi (V.) ügyosztályát.[31] Ezen együttműködés részeként a rend 1924-ben bekapcsolódott a leventemozgalomba és a leventék kiképzésébe is.

A nemzetvédelmi jelleghez tartozott a Horthy-kultusz terjesztése, a nacionalista érzések ápolása, illetve Trianon elutasítása is.[32] Nemzeti ünnepek alkalmával vagy

[26] Tátrai 2000 39; illetve *A Vitézi Rend kis kátéja 1940.* 43–51.
[27] *A Vitézi Rend kis kátéja 1940.* 44–45.
[28] *A Vitézi Rend kis kátéja 1940.* 45.
[29] *77/1931. és 86/1931. sz. ügyiratok.* MNL KEML IX–212. 5. doboz 1931. évi iratok.
[30] *2/1932. és 38/1932. sz. ügyiratok.* MNL KEML IX–212. 6. doboz 1932. évi iratok.
[31] Kerepeszki 2013. 53.
[32] Kerepeszki 2013. 53–54.

hősi emlékművek leleplezésekor a rend tagjai testületileg jelentek meg az ünnepségeken.

A nemzetvédelmi jelleg jól elkülöníthető területe volt a „nemzetellenesnek” minősített csoportok és mozgalmak elleni küzdelem, valamint a különböző nemzetiségek megfigyelése is. Vitéz Vida Gyula ny. tábornok, Esztergom vármegye vitézi székkapitánya 1939-ben így foglalta össze ezt a tevékenységet: *„A Vitézi Rendnek és összes tagjainak egyik legszebb feladata és kötelessége a* nemzet *és* fajvédelem [kiemelés az eredetiben – M. T.]. *Ennek betartására, irányítására és őrzésére minden vitéz esküt tett. Ezen kötelességek a Vitézi Rend Kis Káté 5. §-ában vannak leírva. Ezen teendők nem csak abból állanak, hogy magunk betartjuk azokat, hanem különösen abból, hogy a nemzet és fajvédelem tekintetében környezetünk, falunk, hatáskörünkbe eső társadalmi csoportoknak mintaképet nyújtsunk s azok esetleges nemzetellenes ténykedéseiket is figyelemmel kísérjük s azt már kezdetben elfojtsuk.”*[33]

Ezekről a megfigyelésekről a vitézi székek havi rendszerességgel nemzetvédelmi helyzetjelentéseket küldtek az OVSZ-nek. Ennek révén a Vitézi Rend „kvázi állambiztonsági szervként”[34] is működött, de ez a tevékenység nem azonos azzal a munkával, mint amit később a kommunista államvédelmi szervek folytattak.

Az Esztergom vármegyei vitézi szék iratanyagában már 1923-ból is maradtak fenn ilyen nemzetvédelmi jelentések, ami arra utal, hogy a rend már a korai időszakban megkezdte ezen irányú tevékenységét. Esztergom vármegye nemzetvédelmi tisztje 1924. december 2-i jelentésében már azt is megjegyezte, hogy *„[a]z e téren eddigelé kifejtett tevékenység meglehetős nagy eredményeket tud felmutatni”.*[35]

A bizalmas adatok beküldésével és összegyűjtésével a székkapitányok „egyes kiváló és alkalmas” vitézeket bízták meg, akiket „nemzetvédelmi tiszt”-nek vagy „nemzetvédelmi altiszt”-nek neveztek. Ezen személyek a körletükben lakó járási őrmestereket vagy más vitézeket (vagy vitézjelölteket) bízták meg a további adatgyűjtéssel és megfigyelésekkel. Utóbbiak jelentésüket szóban vagy írásban adták elő a nemzetvédelmi tisztnek vagy altisztnek. Esztergom vármegye vitézi székkapitánya meg is jegyezte ezzel kapcsolatban, hogy *„az ily szóbeli jelentés mindig jobb és használhatóbb lesz mint az írás”.* Az ebben a munkában résztvevő személyeket a nemzetvédelmi tisztnek kellett titoktartásra kioktatni. A székkapitány külön fel is hívta a jelentések szerkesztőinek figyelmét arra, hogy csak „biztos adatot [kiemelés az eredetiben – M. T.], *anyagot jelentsenek, mert az adatok* túlzott színezését, vagy téves bejelentését *a vm. Vitézi Szék nem tudja azonnal ellenőrizni s így kénytelen tovább jelenteni. Ilyen adatok alapján pedig az Országos Vitézi Szék téves, sőt káros képet nyer, melyért a felelősség az adat szerzőket terheli.”*[36] A vitézi székhez beérkezett

[33] *152/biz.-1939. sz. ügyirat.* MNL KEML IX. 212. 9. doboz, 1939. évi iratok.
[34] Kerepeszki 2013. 56.
[35] *40/biz.-1924. sz. ügyirat.* MNL KEML IX. 212. 13. doboz, 1924. évi bizalmas iratok.
[36] *152/biz.-1939. sz. ügyirat.* MNL KEML IX. 212. 9. doboz, 1939. évi iratok.

Komárom-Esztergom k. e. e. vmk. Vitézi Széke

6./Biz.Szám.
v.sz.1933.

NEMZETVÉDELMI HELYZETJELENTÉS
az 1933.év október haváról.

I. Általános viszonyok: Változás nincs.

II. Nemzeti élet: A Nemzeti Egység Pártja napról-napra erősödik, tagjai állandóan szaporodnak. A Frontharcosok szervezkedése is megyeszerte folytatódik. Ide a zsidók szivesen és elég nagyszámban lépnek be.

A Leventekiképzés és a Polgári Lövészegyletek kiképzése és müködése lelkiismeretes munkával folyik.

F.hó 22.-én a cseh erőszakosságok elleni tiltakozó gyülésen imposáns tömeg tüntetett. Örvendetes eseményként kell megemliteni, hogy ezen a gyülésen nemcsak Esztergom lakosságának zöme vett részt, hanem a közeli községekből is igen sokan jöttek be, igy Dorogról is a bányamunkások.

III. Nemzetellenes élet: Nemzetiségi izgatás, felekezeti surlódás, vagy hadseregellenes propaganda nem észleltetett.

IV. Nemzetiségek: Hazafias magatartása kifogás alá nem esik.

V. Sajtó: Munkája hazafias irányu. A nemzeti érzést, vagy a jó erkölcsöket sértő sajtótermékek nem terjesztettek.

VI. Munkásság: A megye területén a munkanélküliség csaknem ismeretlen, mert a bányák a közelgő télre való tekintettel fokozottan termelnek és mindenkinek adnak munkát, aki dolgozni akar. Igy a f.hó folyamán csak a dorogi bányaműveknél mintegy 800 uj munkást vettek fel.

VII. Vitézi élet: Emlitésre méltó esemény nem történt.

VIII. Javaslatok: -/-

Esztergom, 1933.évi november hó 3.-án.

1933. október

székkapitány.

O.V.Sz. – Bpest.
Avdd.pság – Bpest
Főispán – Esztergom

6./Biz.-1933.

12

Komárom-Esztergom k. e. e. vármegyék vitézi székkapitányának nemzetvédelmi helyzetjelentése 1933. október haváról (Forrás: 1933. évi bizalmas iratok, 6/biz.-1933. sz. ügyirat, MNL KEML IX. 212. 13. doboz.)

adatokat végül a székkapitány szerkesztette össze és küldte tovább az OVSZ-nek. A nemzetvédelmi jelentéseket nemcsak az OVSZ-nek, hanem a helyi vegyesdandár parancsnokságnak, illetve a vármegye főispánjának is meg kellett küldeni. Utóbbi ezen jelentéseket a Belügyminisztérium felé továbbította.[37]

A sürgős, illetve rendkívüli eseteket soron kívül is jelenteni kellett, de előfordult az is, hogy az OVSZ egy-egy speciális bel- vagy külpolitikai esemény esetén is nemzetvédelmi jelentéseket kért a székkapitányoktól.[38]

1932. április 26-án az OVSZ bizalmas rendeletet adott ki, amelyben „[a] *polgári társadalom, különösen a fegyveres erő ellen észlelhető aknamunka és szervezkedés*" ürügyén a nemzetvédelmi szolgálat fokozottabb ellátása utasította a vitézeket. Többek között:

„*Ennek* ellensúlyozására, [kiemelések az eredetiben – M. T.] *illetve* megakadályozására a Vitézi Rendnek, *mint az államhatalom nemzetvédelmi célokat szolgáló egyik* különleges *szervének is sorompóba* kell lépnie, még pedig a katonai hatóságokkal karöltve, *minden eddigi tevékenységet felülmúló éberebb és cselekvőbb közreműködéssel.*

A m. kir. Honvédelmi Miniszter Úr folyó évi március hó 11.-én kelt 103.538/Eln.-1932. számú rendeletével a vegyesdandár *parancsnokságoknál és az* állomás *parancsnokságoknál a nemzetvédelmi szolgálat ellátására egy-egy* nemzetvédelmi előadói *tisztséget rendszeresített.*

Amidőn ezt közlöm, nyomatékosan figyelmeztetem *a vitézi szerveket, hogy a* vonatkozó O.V.Sz. rendeletek *szemelőtt tartásával:*

a.) fokozottabb tevékenységet *fejtsenek ki,*

b.) a katonai hatóságok nemzetvédelmi előadóival szoros összeköttetést *tartsanak fenn,*

c.) amennyiben a külső szervek és egyes meg bízható vitézek bekapcsolásával levelezés folytán *esetleges költségek merülnének fel,* előzetes megbeszélés alapján igyekezzenek *azok fedezetét a nemzetvédelmi előadók* rendelkezési alapjából *igényelni.*

Nem *felejteni,* résen *lenni, a bajokat* megelőzni, jóhiszeműséget és bizalmat csak *az arra érdemesekkel szemben tanúsítani,* kellő *időben és helyre jelenteni azok az* előfeltételek, *melyek eredményre vezethetnek!*"[39]

Idővel kialakult az a formai keret is, amely alapján a székkapitányok nemzetvédelmi jelentéseiket felépítették. Ezek alapján a jelentéseket nyolc nagyobb témacsoportra bontották.

[37] Kerepeszki 2013. 56–57.
[38] *152/biz.-1939. sz. ügyirat.* MNL KEML IX. 212. 9. doboz, 1939. évi iratok, illetve Kerepeszki 2013. 58.
[39] *17/biz.-1932. sz. ügyirat [243/Biz.V.-1932. sz. OVSZ rendelet, 1932. április 26.].* MNL KEML IX. 212. 13. doboz, 1932. évi bizalmas iratok.

Legelőször az általános helyzetet tárgyalták (1. pont). Ezen belül külön foglalkoztak a vitézek és a polgári lakosság hangulatával, valamint a háborús híreknek a lakosságra és a munkásságra gyakorolt hatásával. Pontos jellemzést ad például a Felvidék visszacsatolását követő földbirtokrendezés körüli visszásságokról a bényi nemzetvédelmi megbízott: *„A polgári lakosság általános hangulata a földbirtok rendezéssel kapcsolatosan elkeseredett és a legnagyobb fokú elkeseredést váltja ki, különösen a szegényebb néposztályok között. A földosztási véleményező járási bizottság a községi képviselő testületnek véleményére utalva részben politikai, részben sógorság komaság elve alapján, de háborús érdemek alapján egyáltalán nem, javasolta a földhözjuttatást. Igen kihívó esetek fordultak elő. Nagy ezüst, kis ezüst vitézségi éremmel kitüntetettek, öt gyermekes család apák mindössze egy hold földet kaptak, akiknek egyébként semmijük sincs, míg a 20-25 holdas gazdák között van számtalan, ahol a családokon belül 8-10 holdat osztottak ki.”*[40]

A nemzetvédelmi jelentések következő szerkezeti egységében számoltak be a nemzeti élet főbb eseményeiről az adott hónapban (2. pont). Ez általában a helyi társadalom „keresztény-nemzeti" érzületű rétegével kapcsolatos események ismertetését jelentette. Ugyanígy ebben a részben foglalkoztak a kormánypárttal együttműködő vagy az azzal szimpatizáló egyesületek (pl. Turul Szövetség, Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége stb.) tevékenységével is.[41]

Külön foglalkoztak a nemzetiségek magatartásával, gyűléseivel és mozgalmaival. Amennyiben bármilyen „nemzetellenes" megmozdulás történt, akkor lehetőleg annak vezetőit is meg kellett nevezni (3. pont). Ugyanígy név szerint kellett jelenteni más „nemzetellenes" cselekmények elkövetőit is (4. pont). A jelentések ezen fejezetében rendszeresen foglalkoztak a zsidókérdéssel és a baloldali mozgalmakkal. Az 1930-as évek második felétől a megerősödő szélsőjobboldali mozgalmak is megjelentek a havi jelentésekben.

Részletesen be kellett számolni a sajtó tevékenységéről is. Amennyiben abban valamilyen kifogásolható írás jelent meg, mellékelni kellett a kifogás alá eső cikket vagy az egész lapszámot (5. pont).

A nemzetvédelmi jelentés végén külön pontokban kellett ismertetni a munkásság magatartását (6. pont), a vitézi életet (7. pont) és az esetleges kémkedési eseteket (8. pont).

Többször előfordult, hogy a nemzetvédelmi jelentések nem tartalmaztak megfelelő minőségű adatokat, vagy szerzőik túlságosan általánosan fogalmaztak. Egy 1940. júniusi nemzetvédelmi jelentésre válaszul Esztergom vármegye székkapitánya az alábbiakat küldte a jelentés összeállítójának: *„A Nv. jelentésnek éppen az a célja, hogy a bajokat orvosoljuk, vagy ha kell megfékezzük. Eztcsak* [sic!] *azesetben tudjuk végezni ha pontosan és világosan tudjuk a bajt, eseményt, időpontot és a szereplők nevét. Nem volna helyes dolog ha fontos eseményeket elhallgatunk csak azért hogy neveket ne kelljen említsünk. Mi bizalmas adatokat kérünk és így adjuk tovább.”*[42]

Adott esetben az OVSZ-től és a területileg illetékes hadtestparancsnokságtól is érkezhettek olyan utasítások, amelyekben további megfigyelést rendeltek el, vagy részletesebb adatok beküldését kérték a vármegyei vidéki széktől.

A „nemzetvédelmi" tevékenység során a vármegyei vitézi székek a különböző rendészeti szervekkel, így a csendőrséggel és az államrendőrséggel is együttműködtek. Ennek során olyan eset is előfordult, hogy egy vármegyei vitézi szék közvetlen felhívást intézett a helyi csendőrőrs parancsnokságához polgári egyén elleni nyomozás lefolytatására. Ezzel kapcsolatban az OVSZ 3034/Biz. I. 1941. számú rendeletével (1941. november 4.) emlékeztette a vitézi székeket, hogy amennyiben *„[p]olgári egyének ellen, ha csendőri vagy rendőri eljárás megindítására, vagy priorálási adatok megszerzése szükséges, úgy az eljárás lefolytatására vagy adatok közlésére az illetékes rendőri hatóságot kell megkeresni".* Ez a városokban az államrendőrséget, vidéken pedig a közigazgatási hatóságot (főszolgabíró) jelentette.[43]

Az együttműködés természetesen nem maradt eredmény nélkül: Esztergom vármegye vitézi székének 1940. júniusi nemzetvédelmi helyzetjelentésben például azt olvashatjuk, hogy *„Sz[...] L[...] pángermán agitátort (német áll. polgár) egy vitéz, csendőr kézre juttatott".*[44]

ÖSSZEGZÉS

A fentiekben a Vitézi Rend két világháború közötti működésének egy kevésbé ismert oldalát ismertettük röviden. Igyekeztünk bemutatni a rend nemzetvédelmi tevékenységét, amely során a vármegyei vitézi székkapitányok más vitézek jelentései alapján havi nemzetvédelmi jelentéseket állítottak össze. Ezeket a jelentéseket mindig egy bizonyos tartalmi séma szerint szerkesztették, és pontokba foglalva számoltak be a vitézek megfigyeléseiről.

A nemzetvédelmi jelentések tanulmányozásakor fontos hangsúlyoznunk, amint arra Kerepeszki Róbert is rámutatott könyvében, hogy azok meglehetősen egyoldalúak, és gyakran túlságosan általánosítanak.[45] Mindemellett a jelentésekben foglalt

[40] *Nemzetvédelmi jelentés 1940. évi május hóról. Bény, 1940. május 31.* 516., MNL KEML IX. 212. 10. doboz, 1941. évi vegyes iratok.

[41] Kerepeszki 2013. 57.

[42] *1940. sz. ügyirat [v. Vida Gyula ny. tábornok, Esztergom vármegyei vitézi székkapitány levele Szőgyén községfőjegyzőjének, 1940. július 10.].* MNL KEML IX. 212. 10. doboz, 1941. évi vegyes iratok, 12/biz.

[43] *100/biz.-1941. sz. ügyirat [3034/Biz. I. 1941. sz. OVSZ rendelet, 1941. november 4.].* MNL KEML IX. 212. 10. doboz, 1941. évi iratok.

[44] *12/biz.-1940. sz. ügyirat [v. Vida Gyula: Nemzetvédelmi helyzetjelentés 1940. V. hóról, Esztergom, 1940. június 4.].* MNL KEML IX. 212. 10. doboz, 1940. évi vegyes iratok.

[45] Kerepeszki 2013. 56.

információk minden esetben a jelentés összeállítójának személyes világnézetét is közvetítik az olvasó felé.

Mivel a nemzetvédelmi jelentések általában egy-egy földrajzilag jól körülhatárolható területhez kapcsolódnak, nemcsak a Vitézi Rendre vonatkozóan találhatunk bennük információkat, hanem értékes hely- és társadalomtörténeti adalékokat is megismerhetünk belőlük.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Levéltári források

Esztergom vármegye Vitézi Székének iratai. Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára, Esztergom, IX. 212.

Monográfiák, tanulmányok, folyóiratok

A Vitézi Rend kis kátéja. IV. kiad. Budapest, 1925.

A Vitézi Rend kis kátéja. VI. kiad. Budapest, 1940.

Budapesti Közlöny 54. évfolyam 198. szám, 1920. augusztus 29.

Budapesti Közlöny 54. évfolyam, 288. szám, 1920. december 16.

Cselényi Zsuzsanna: A Vitézi Rend. In Nagy József (szerk.): *Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből 21.* Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger, 1993. 73–83.

Csendőrségi Lapok 30. évfolyam, 1. szám, 1940. január 1.

Fekete Ferenc: *A Vitézi Rend története.* HK Hermanos Kiadó, Szeged, 2011.

Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend 1920–1945.* Attraktor, Máriabesnyő, 2013.

Kerepeszki Róbert: Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitányának hangulatjelentései (1935–1939). *Századok* 2008/1. szám. 79–122.

Kora Antal: A Vitézi Rend és a Komárom-Esztergom megyei Vitézi Szék működése. *Limes* 2003/4. szám. 73–93.

Mike Gyula: A Vitézi Rend statisztikája. *Statisztikai Szemle* 1930/4. 335–339.

Szécsy Imre et al. (szerk.): *A tízéves Vitézi Rend 1921–31.* Országos Vitézi Szék, Budapest, 1931. (Reprint kiadás: Pytheas, Budapest, 2006.)

Tátrai Szilárd: A Vitézi Rend első évtizedének története. *Hadtörténelmi közlemények* 1997/1. szám. 49–83.

Tátrai Szilárd: A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig. *Hadtörténelmi közlemények* 2000/1. szám. 35–78.

Hajnáczky Tamás[1]

„A CIGÁNYKÉRDÉST A SZOCIALISTA HUMANIZMUSNAK MEGFELELŐEN KELL MEGOLDANI"

A SZEKTORIÁLIS CIGÁNYPOLITIKA VÉGREHAJTÁSA BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN AZ 1950-ES ÉVEKBEN[2]

A hatalomátvételt követően több mint tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a pártállam megalkossa központi cigánypolitikáját, így az úgynevezett *„cigánykérdés"* – a Horthy-korszakhoz hasonlóan – döntően közegészségügyi és rendészeti kérdés maradt. A különböző minisztériumok továbbra is a maguk belátásai szerint jártak el, és felsőbb iránymutatás hiányában a korábbi évtizedek kirekesztő gyakorlataihoz nyúltak vissza. Annak ellenére, hogy a Horthy-korszaktól mereven elhatárolódtak e téren is, sokszor az akkor fogant elgondolásokat valósították meg és terjesztették ki országosan. A Horthy-korszakban az 1940-es évektől egyes településeken cigány igazolványokat állítottak ki a csendőrök munkájának megkönnyítése érdekében, a belügyi szervek cigányösszeírásai, szakzsargonnal élve *„cigányrazziái"* pedig mondhatni rendszeresnek számítottak.[3] A Belügyminisztérium az 1950-es években a *„kóborcigányok"* részére bevezette az úgynevezett fekete személyi igazolványokat, és egy cigányösszeírást is elrendelt.[4] A BM 1953-as felmérése szerint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 186 cigánytelepen közel tizennégyezer személy lakott, és az egész megyében egy *„kóbor bandát"* sem találtak.[5] Egy 1958-as megyei felmérés szerint a legtöbb járásban ugyan előfordult vándorlás (1. táblázat), azonban számuk

[1] Kisebbségpolitikai szakértő, Károli Gáspár Református Egyetem.

[2] A szektoriális cigánypolitikáról bővebben lásd Hajnáczky Tamás: A pártállam cigánypolitikája. A szektoriális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. *Esély* 2015/5. 54–92.
A tanulmányhoz felhasznált országos szervek forrásai fellelhetőek a következő forráskiadványban: Hajnáczky Tamás (szerk.): *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetőek nemzetiségnek." Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2015. A tanulmány eredetileg a *Valóság* című folyóirat 2016. szeptemberi számában jelent meg.

[3] Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz.* Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1992, 53–66; Balogh-Ebner Márton: „Az átkos múlt maradványainak egy részét felszámoltuk." Szociálpolitika a gazdaság és az ideológia csapdájában a Kádár-korszakban. *Kommentár* 2015/6. 63–72.

[4] Hajnáczky Tamás: A szocialista korszak cigánypolitikájának mérlegéhez. *Kritika* 2016/3–4. 24–25. (A továbbiakban Hajnáczky 2016.)

[5] Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása". Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés" történetéből.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 256–259.

elenyésző volt.[6] Ennek ellenére az észak-magyarországi megye tanácsi apparátusa mégis rendszeresen napirenden tartotta a „*kóborcigányok*" megregulázásának a tervét, amely során helyenként az általuk kárhoztatott világ mondatatai is visszacsengtek:

„*Kóbor cigányok munkára kényszerítése: Ez a legsúlyosabb probléma mert itt radikális adm*[inisztratív] *intézkedésekre lenne szükség. Ezek számára egy tábort kellene létesíteni, ahol dolgozni kellene. Ez különösen a fiatal csavargók nevelése szempontjából lenne fontos. A megrögzött csavargóktól pedig meg kellene tisztítani a járást (hasonlóan mint Budapestet a kétes elemektől).*"[7]

„*Amely cigány még ezután sem képes a megfelelő életkörülményeket biztosítani családjának, számára a szabadon választott munka még mindig nehezére esik, helyesnek tartanánk, ha az ilyen munkakerülőket javító-nevelő büntetéssel megfelelő őrizet mellett kényszerítenénk rá a munkára ezzel egyszer rászoktatnánk a munkára, másodszor pedig a végzett munkája után megfelelő munkabérben részesülne, amiből a családjának is jutna a szükségletekre.*"[8]

„*A megrögzött csavargó és kóbor cigányokat rendőri és bírói úton javító nevelő munkára kellene kötelezni. Ezzel mint nevelési módszerrel kellene élni. Ez csak úgy hajtható végre, ha a munkahely részükre biztosítható, a munkaadó vállalatok alkalmazásuktól nem zárkóznak el mereven, mint az a legutóbbi években gyakran előfordult.*"[9]

Az Egészségügyi Minisztérium a BM-hez hasonlóan folytatta a Horthy Mikós nevével fémjelzett korszakban bevett intézkedéseket, nevezetesen a cigánytelepek egészségügyi ellenőrzését, tetvetlenítését és fertőtlenítését. Míg azokat az előző korszakban rendre elmulasztották a felelősök,[10] addig a szocialista korszakban az 1950-es évek második felétől az úgynevezett kényszermosdatásokat a megelőzésre hivatkozva rendszeresítették és végre is hajtották.[11] A „*kóborcigányokat*" nemcsak a közbiztonság, hanem a közegészségügy szempontjából is veszélyesnek tartották Borsod-Abaúj-Zemplén megyében; „*A tetvesség kérdésének felszámolását a cigányok kóborló, vándorló életmódja és egészségügyi kultúrájuknak igen alacsony színvonala rendkívül nagymértékben megnehezíti. Megállapításaink szerint a tetű behurcolását és így a járványügyi veszélyt főleg a Szabolcs-Szatmár, de Hajdú-Bihar megyéből is bevándorló, vagy állandó vándorlásban lévő cigányok jelentik.*"[12]

[6] Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BAZML) XXIII-12a 1455/1958.
[7] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.
[8] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.
[9] MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.
[10] Hajnáczky 2016. 24–25.
[11] Bővebben lásd: Bernáth Gábor (szerk.): *Kényszermosdatások a cigánytelepeken (1940–1985).* Roma Sajtóközpont, Budapest, 2002.
[12] MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.

Előfordult olyan járás az adott megyében, ahol a Köjál (Közegészségügyi-Járványügyi Állomás) akár kéthetente is fertőtlenítette a cigánytelepeket.[13] Az 1950-es évek második felére a tetvesség a 239 cigánytelep 31 százalékán egyáltalán nem fordult elő, 47 százalékán időnként, míg 22 százalékán állandóan egy-egy személyben. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közegészségügyi-Járványügyi Állomás igazgatója az 1950-es évek végén megállapította egyik beszámolójában, hogy az erőfeszítéseiknek köszönhetően „*eltetvesedett cigánytelepülésünk nincs*".[14]

A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága először 1955 decemberében szánta rá magát arra, hogy napirendre tűzze a magyarországi cigányság helyzetének a megvitatását. A pártapparátus, mivel nem rendelkezett komolyabb ismeretekkel, statisztákkal a kérdést illetően, ezért beszámolókat kért az illetékes felsőbb szervektől és számos megyétől. Borsod-Abaúj-Zemplén megye vezetésétől nemcsak jelentést kértek, hanem a Népművelési Minisztérium vizsgálóbizottságot is kiküldött az ottani viszonyok feltérképezése érdekében.[15]

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei beszámoló meglehetősen szűkszavúan mutatta be a megyében élő cigányság szociális helyzetét, és azzal összefüggésben belső tagozódását. A megyében élő cigány lakosságot három kategóriába sorolta a beszámoló; ez inkább a dokumentum készítőinek a meglátásait tükrözte, mintsem a valós helyzetet. Mindenesetre kirajzolódott belőle, hogy a megyei vezetés döntően a lakhatás és a foglalkoztatás mikéntje alapján sorolta be a cigányokat, és határozottan elkülönítette egymástól a beilleszkedés különböző lépcsőfokait, egyúttal megfogalmazva a helyi hatalom számára elfogadható és propagálni kívánt cigány életmódot.[16] A cigány lakosság ilyenformán történő három kategóriába sorolása rendre visszaköszönt az 1950-es 1960-as években a központi szervek irataiban is azzal a különbséggel, hogy a cigány kultúra minden elemének teljes elhagyását is a beilleszkedés részének tekintették.[17]

A jelentés szerint a közel 15 000 főnyi Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányság jelentős része cigánytelepen lakott, ahol „*elkülönítve, falu, vagy város külső perifériáján élik a maguk sajátos életét*", alkalmi munkákból tengődtek, illetve gyermekeik nagyrészt nem jártak iskolába. A cigány lakosság kevesebb mint negyede állandó munkaviszonnyal rendelkezett vállalatoknál, üzemeknél, valamint gyermekeik beiskolázása – néhány kivételtől eltekintve – megtörtént, összességében a jelentés megállapította, hogy „*rendezettebb körülmények között élnek, házuk, életmódjuk, öltözködésük többnyire megfelel szocialista életünk követelményeinek*". A nem cigány lakosság között elszórtan élő cigányokról, a megyei cigányság töredék részéről nyi-

[13] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.
[14] MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.
[15] Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk* 2008/1. 258–259.
[16] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M-KS 276. f. 91/85. ő. e.
[17] MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ő. e; MNL OL XXVIII-M-8. 1. d. 3. tétel.

latkozott legkedvezőbben a beszámoló; kiemelte, hogy életvitelük és szociális helyzetük tekintetében nem térnek el a környezetüktől, *„életmódjuk, viselkedésük, öltözetük megfelel a kívánalmaknak”.*[18]

A felsőbb szervek, valamint az ez ügyben megkeresett megyék adatszolgáltatásait követően a *„magyarországi cigány-kérdés rendezésére”* elkészült egy előterjesztés, amely szerint Magyarországon közel 130 ezer cigány lakos élt, vagyis a tanácsi iratok szerint az ország cigány lakosságának több mint tíz százaléka a vizsgált megyében élt. A rendészeti és közegészségügyi szempontok túlsúlyával íródott javaslat meglehetősen lesújtó képet festett a magyarországi cigányság lakhatási, oktatási, egészségügyi és foglalkoztatási helyzetéről egyaránt. Fontos kiemelni, hogy az anyagban szintén kitértek a cigányság belső tagozódására, igaz, csak néhány sor erejéig. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei jelentéshez hasonlóan a beilleszkedés nem a cigány kultúra elhagyását jelentette, sőt rögzítették a dokumentumban, hogy *„a cigányság értékes népi kultúráját támogassák a népművelési szervek”.*[19] Az iratok alapján e téren 1957-től kezdődően következett be egy fordulat a központi szerveknél, majd 1961-től hivatalosan is kárhozatra ítélték a cigány kultúrát, a hagyományokat és a nyelvet.[20]

Az MDP Politika Bizottságának szánt javaslat szervezeti kérdésekkel kapcsolatban is megfogalmazott iránymutatásokat a Minisztertanácsnak, valamint a megyei, járási és települési tanácsoknak. A Minisztertanácsot bízta volna meg a kérdés koordinációjával, a megyei tanácsok végrehajtó bizottságain belül pedig úgynevezett *„külön cigánycsoportok”* létrehozását írta elő azoknak a megyéknek, ahol a jelentős számban éltek cigányok, a többi megyének csak egy felelőst kellet volna kijelölniük. A járások esetén szintén az imént részletezett szervezeti módosítást javasolta az előterjesztés, míg a községekben a végrehajtó bizottságokban egy személy lett volna az ügy illetékese. Azonban az előterjesztés végül sosem került napirendre az MDP Politikai Bizottságának ülésein,[21] így a központilag koordinált, a megyéket cselekvésre és az ehhez szükséges szervezeti újításokra ösztönző intézkedések is elmaradtak. Vagyis a különböző megyék továbbra is a maguk belátása szerint jártak el, vagy egy lépést sem tettek a cigányság tarthatatlan viszonyainak javítása érdekében.[22]

A megyei tanácsok e téren történő mozgósítását először a *„cigány származású elvtársak”* kezdeményezésére 1957 októberében létrehozott Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége kezdte meg.[23] Az újonnan létrehozott szövetség alapító okiratában és egyesületi alapszabályában[24] komoly hangsúlyt helyezett a felsőbb szervekkel való hatékony együttműködésre, valamint arra, hogy megyei szinten is történjenek kezdeményezések a cigányság életkörülményeinek a megjavítása érdekében. *„A Szövetség az egyes megyeszékhelyeken megyei cigánybizottságokat szervez, ahova az állami szervek, a tömegszervezetek és a cigányok egy-egy tagot küldenek be. Ez a bizottság szorosan együttműködik a tanácsokkal és a helyi tömegszervezetekkel. Megszervezi az Országos Cigánytanácsot, melynek tagjai a megyék, állami, tudományos szervek és az egyesület bizottságainak vezetői.”*[25]

[18] MNL OL M-KS 276. f. 91/85. ő. e.
[19] MNL OL M-KS 276. f. 91/85. ő. e.
[20] MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ő. e. Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. *Múltunk* 2008/1. 288–301.
[21] MNL OL M-KS 276. f. 91/85. ő. e.
[22] MNL OL XXVIII-M-8 1. d.
[23] Szesztay Ádám: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára.* MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest, 2003.

Végül a kezdeti elgondolásnak csupán töredék része valósult meg: ugyan megyei összekötők hálózatát sikerült kiépíteni, de azok helyi szinten szemernyi befolyásra sem tettek szert.[26] A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége 1958 áprilisában jelezte a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vezetésnek, hogy május elején felkeresik őket azért, hogy egyeztessenek a megyei cigányság helyzetéről. Azonban az adott megyében nem sok ismerettel rendelkeztek a kérdésről, ebből kifolyólag a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságságának az elnöke rögvest utasította a járási és a járási jogú városi tanácsokat, valamint az érintett szerveket, hogy készítsenek beszámolókat közel tíznapos határidővel.[27] Az alább idézett sorok kiválóan érzékeltetik azt a kapkodást, kétségbeesett sürgetést, amit az adatok hiánya, valamint egy országos szerv közeledte kiváltott a VB elnökéből: *„Értesítem fent címzett elvtársakat, hogy a közeljövőben a megye székhelyén országos szervek közbejöttével fogjuk megtárgyalni a megye cigányságának helyzetét. Fentiekhez, megyénket illetően konkrét adatokra van szükségünk. (...) A jelentést – az idő rövidsége miatt – sürgetés bevárására nélkül, kérem Titkárságunk címére az adott határidőre (1958. május 4.-ig) beterjeszteni.”*[28]

A jelentést a következő szempontok figyelembevételével szükségeltetett elkészíteniük; ki kellett térniük a cigányság létszámára, lakhatási, egészségügyi, foglalkoztatási és szociális viszonyaira, továbbá azok megoldására javaslattal is kellett szolgálniuk.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányság lakhatási helyzetéről a járási jelentések – néhány falvat leszámítva – egyöntetűen lesújtó képet festettek. A cigánytelepek, cigánysorok nagyrészt a települések szélén vagy azoktól távol helyezkedtek el, kivételszámba ment, hogy cigány családok a községek belterületén laktak. A cigánytelepeken döntően szűkösen berendezett putrikban vagy sárkunyhókban éltek, sokszor nyolcan-tízen is összezsúfolódva.[29] A cigánytelepek biztosította tarthatatlan viszonyok, a közkutak távolsága és a WC-k hiánya helyenként közegészségügyi problémákat is előidézett. *„A lakások sűrűn egymás mellett vannak építve,*

[24] Hajnáczky 2015. 92–97.
[25] Uo. 97.
[26] Sághy 281.
[27] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.
[28] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.
[29] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.

minek következtében mellékhelyiségek, különösen WC – a helységek építése a közegészségügyi követelményeknek és a közegészségügyi jogszabályoknak megfelelősen nem hajtható végre – még azokon a cigánytelepüléseken (...) amely körülmény magában is megmagyarázza a járás területén évenként előforduló elég nagyszámú vérhas megbetegedéseket."[30]

A hiányos vagy elégtelen táplálkozás, valamin a dohos földkunyhók miatt gyakoriak voltak a különböző fertőzéses megbetegedések és a tbc. Emellett a rossz szociális helyzetű, idénymunkából máról holnapra élő cigány családok körében helyenként előfordult a dögevés,[31] ami napirenden tartotta egy esetleges járvány kialakulásának a lehetőségét.[32] A cigánytelepekről kitörni vágyóknak szembesülniük kellett a tanácsok és a nem cigány lakosság hathatós ellenállásával, akik *„minden lehetőséget felhasználnak arra, hogy ezt megakadályozzák"*. Az imént említettekre kiváló példát szolgáltat az egyik településen megtörtént eset. Egy cigánytelepi lakos a templom közelében szeretett volna házat vásárolni, ami a nem cigány lakosság felháborodását váltotta ki, akik rögvest elhatározták, hogy meghiúsítják a cigánytelepről kitörni vágyó család tervét; a szülői munkaközösségen keresztül gyűjtést kezdeményeztek azért, hogy megvásárolják a házat pedagóguslakásnak.[33]

A járási tanácsok jelentéseikben a cigánytelepek felszámolásával kapcsolatosan különböző elképzeléseket vetettek papírra, volt, ahol az építkezőknek állami vagy az OTP-n keresztül juttatott hosszú lejáratú kölcsön biztosításában látták a megoldást, máshol pedig telket adtakvolna, amire csak rendes házra adtak volna építési engedélyt. Azonban a járási tanácsok a tekintetben egyhangúan azt az álláspontot képviselték, hogy a cigány lakosokat egy helyre szükséges telepíteni, egyrészt azért, hogy könnyebb legyen a közegészségügyi és rendészeti ellenőrzésük, másrészt így kisebb lenne a nem cigány lakosság ellenállása.[34]

A lakhatási viszonyokkal ellentétben a cigány lakosság foglalkoztatási helyzetében tetten érhetőek voltak a szocialista átalakulás első vívmányai (1. táblázat), ami némi elmozdulást jelentett a hagyományos cigánytelepek és megélhetési formák zárt világából. A cigány férfiak egy része már állandó munkahellyel rendelkezett különböző vállalatoknál, üzemeknél, az is előfordult, hogy budapesti építkezéseken dolgoztak, vagyis az extenzív iparosítás és az ország újjáépítése kezdte felszívni a cigány munkavállalókat is. Azonban problémaként jelentkezett a gyakori munkahelyváltoztatás, például előfordult, hogy valaki kevesebb mint tíz év alatt közel

[30] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.
[31] A cigánytelepi lakosság körében előforduló dögevés 1950-es évekbeli elterjedtségéről lásd bővebben Hajnáczky Tamás: „A meg nem evett dög nyomában." Cigányok és dögevés a szocializmus hajnalán. *Új Egyenlítő* 2015/11. 20–23.
[32] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.
[33] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.
[34] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.

15-20 munkahelyen is megfordult. A cigány lakosság jelentősebb része továbbra is alkalmi munkából és napszámból tett szert némi keresetre, vagy a hagyományos cigány mesterségekből biztosította megélhetését, mint üstfoltozó, tollgyűjtő, vályogvető vagy vándoriparos. A cigány lakosságnak csupán egy töredék része dolgozott földművesként, vagy nyert felvételt a termelőszövetkezetekbe.[35] Az imént említett átmeneti jelenségre a járási tanácsok maguk is felfigyeltek, és javaslataikban meg is jelentek az erre a helyzetre adott válaszok, intézkedések, amelyek az állandó munkahelyhez kötést és a hagyományos cigány mesterségek keretek közé szorítását szorgalmazták. *„Nem minden cigány szokja meg egyformán az üzem munkafegyelmét. Ebből kiindulva olyan munkaalkalmat kell találni, ahol a fegyelem nem annyira szigorú és a keresetük szorgalmuk függvénye lenne. Ilyen foglalkozás lenne a Kosárfonó szövetkezet.* [...] *A termékekkel (kosár, asztal, székek, szakajtó, lábtörlő stb.) hatóságilag tilos házalni. Ezért szükséges lenne egy szerv, amely az értékesítéssel, átvétellel foglalkozni.*"[36]

1. táblázat. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányság megélhetési adatai az 1958-ban keltezett járási jelentések tükrében (saját szerkesztés)[37]

Járások	*Állandó munkavállaló/ alkalmi munkavállaló*	*Állandó munkavállaló*	*Alkalmi munkavállaló*	*Lopás*	*Koldulás*	*Vándorlás*
Abaúj-szántói járás	„csak kevesen tartanak ki állandó munkahelyeiken"	vasúti pályamunkás, építőipar, háziipari szövetkezetek	gyógynövény és erdei termékek gyűjtése, vályogvetés	előfordult	–	előfordult
Edelényi járás	473 család állandó, míg 359 család alkalmi munkából élt	termelőszövetkezet	idénymunkás, napszámos, vályogvetés, gomba-, szamóca-, csipkeszedés	előfordult	előfordult	előfordult
Encsi járás	653 férfiből 367 697 nőből 44 állandó munkával rendelkezett	földművelés, üzemek	n. a.	előfordult	–	előfordult
Mező-csáti járás	30% állandó, míg 40% alkalmi munkával rendelkezett	n. a.	tollgyűjtés	előfordult	előfordult	előfordult

[35] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.
[36] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.
[37] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.

Járások	*Állandó munkavállaló/ alkalmi munkavállaló*	*Állandó munkavállaló*	*Alkalmi munkavállaló*	*Lopás*	*Koldulás*	*Vándorlás*
Mezőkövesdi járás	A dolgozó cigány lakosság 25%-a rendelkezett állandó munkával	n. a.	zenész, vályogvetés, vándoriparos, tollgyűjtő, üstfoltozó	–	–	előfordult
Miskolci járás	848 férfiből 444 állandó munkával rendelkezett	vállatok, üzemek, gazdaságok	vályogvetés, segédmunka	–	előfordult	–
Ózdi járás	590 férfiből 358 463 nőből 45 állandó munkával rendelkezett	ipar, gyár, bányaüzem	pásztorkodás	–	–	előfordult
Putnoki járás	367 férfiből 258 411 nőből 61 állandó munkával rendelkezett	üzemek	kosárkötés, gombagyűjtés	–	–	–
Sátoraljaújhelyi járás	„nem bírják az állandó munkahelyet, azt gyakran változtatják"	üzemek, bánya, állami gazdaság, termelőszövetkezet, pásztor, iparos, kovács	napszám, zenész	előfordult	előfordult	előfordult
Szerencsi járás	„igyekeznek állandó megélhetési forráshoz, munkavállaláshoz jutni"	vasúti segédmunkás	gyékényfonás, kosárfonás, vályogvetés, zenélés	–	–	–
Szikszói járás	25% állandó, míg 75% alkalmi munkával rendelkezett	n. a.	n. a.	előfordult	előfordult	előfordult

A cigány gyermekek oktatásával kapcsolatban csupán néhány járási jelentés foglalkozott, a cigány felnőttek részére szervezett analfabéta-tanfolyamokról pedig egy sort sem írtak. A cigány gyermekek egy része egyáltalán nem vagy csak rendszertelenül járt iskolába, mert télvíz idején nem volt megfelelő ruházatuk, vagy részt vettek a család megélhetését biztosító hagyományos cigány mesterségekben, idényjellegű munkákba. Az imént említettek káros hatásáról az egyik járás a következőképpen számolt be: *„Tanulmányi téren nagyfokú amiatt a lemaradásuk. A tananyag alapvető részét csak kis részük sajátítja el, így aztán évről-évre lemaradnak, illetve ismétlik az egyes osztályokat. A tanköteleskor általában az 1-4 osztályban éri őket, igen kevés jut el közülük a felső tagozatba."*[38]

A hatóságok tehetetlennek bizonyultak a kérdést illetően, mivel a kiszabott bírságokat nem tudták behajtani az érintetteken szociális helyzetük miatt, ezért felsőbb szinten már arról tárgyaltak, hogy szabadságvesztéssel büntetik azokat a szülőket, akiknek a gyermek nem jár iskolába, vagy rendszeresen hiányzik.[39]

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács immáron némi ismerettel rendelkezett a megyében élő cigányság helyzetéről, azonban a kérdés napirendre tűzése mégis elmaradt. László Mária,[40] az MCKSZ főtitkára 1958 augusztusában már sürgető levelet is címzett a megyének: *„Engedje meg hogy érdeklődjünk, hogy személyes ottlétünkön említett cigányüggyel kapcsolatosan, melyet a V.B. napirendi pontjaként szeretnénk letárgyalni, mi a helyzet? Ugyanis minden megye ez év szeptemberig bezárólag napirendi pontként letárgyalja. Kérjük arra, – mivel már alig van megye hátra – kezdeményezze, hogy a megye tűzze ki napirendi pontként és hívja meg erre az illetékes osztályokat (művelődés, egészségügy, munkaügy) pártszervezetet, belügy és tömegszervezeteket. Az értekezlet anyagát szíveskedjen előtte megküldeni."*[41] László Mária elmarasztaló levelére elutasító választ kapott, mivel a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága nem tudta napirendre tűzni a cigányság helyzetének a megvitatását, mert az ügyért felelős személy szeptember elejéig szabadságon tartózkodott.[42] Az MCKSZ megítélésével kapcsolatosan egy gyors fordulat is bekövetkezett az észak-magyarországi megyében, míg 1958 áprilisában mindent azonnal megtettek a kérésüknek, néhány hónappal később már egy szabadságolás is elég volt ahhoz, hogy kihátráljanak a felszólításuk elől. László Mária 1958 tavaszától egyre inkább nem kívánatos személlyé vált a pártállam számára, mivel nem a hatalom berkein belül kibontakozó ideológiai megfontolások mentén vezette a szövetséget. Az imént említettek miatt egy hosszas lejárató hadjáratot követően novemberben eltávolították főtitkári posztjából, és helyére olyan személyeket ültettek, akik maradéktalanul végrehajtották az előírtakat.[43] Feltételezhetően a Szövetségen belül bekövetkezett személyi változások is hozzájárultak ahhoz,

[38] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.

[39] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.

[40] László Mária a levelének második felében „más ügyben" is eljárt, kérte a megyei vezetés közreműködését: *„Egyben egy kéréssel is szeretnék Hetényi Elvtárshoz fordulni:* [...] *község T. Sz. elnöke, akit személyesen jól ismerek, azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy* [...] *nevű fia ügyében kérjem az Ön támogatását. Egyszerű, becsületes, jóindulatú parasztember, akinek a fia június 28-án a miskolci Villamosipari technikumba küldte a felvételi kérvényét. A jelentkezők nagyon sokan voltak. A fiú igen jó tanuló s ha olyan lesz, mint az édesapja, akkor egy igen becsületes jó kádert kapunk. Ha ez mód volna rá, kérjük a segítségét."* MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.

[41] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.

[42] MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.

[43] Sághy 278–295. Pogány György – Bán Géza: A magyarországi cigányság helyzetéről. In Hajnáczky 2015. 63–91.

hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a felsőbb szervek még évekig nem foglalkoztak üléseiken a cigányság helyzetével. Pusztán egy viszonylag terjedelmesebb, javaslatokkal ellátott jelentést küldtek a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének 1959 augusztusában, ami döntően a járások, illetve néhány osztály és város beszámolóját összegezte. A kísérőlevélben beismerően megjegyezték, hogy önálló napirendi pontként ugyan nem tárgyalták a cigányság viszonyait, azonban mentegetőzve leszögezték, hogy a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága időnként foglalkozott velük.[44]

A Művelődésügyi Minisztérium 1959 novemberében megrendezett értekezletén Vendégh Sándor, a Nemzetiségi Osztály vezetője *„A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű kérdései"* címmel tartott előadást. A tanácskozást – amelyen képviseltették magukat az illetékes minisztériumok, valamint társadalmi szervezetek – abból a megfontolásból hívták össze, hogy egy központi irányvonalat hozzanak létre *„a cigánykérdéssel összefüggő, ma még megoldatlan elvi és gyakorlati kérdésekben"*. Vendégh Sándor már beszédének az elején felhívta a figyelmet arra, hogy sokan a cigányságot nemzetiségnek tekintik, és a cigány nemzetiségi öntudat erősítését szem előtt tartva, akként is kezelik őket. Külön kiemelte, hogy a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége kezdeti időszakában szintén ezen elgondolások mellett érvelt, és megvalósításuk érdekében tett is intézkedéseket.[45] Az imént említett törekvésekkel kapcsolatosan előítélően, egyúttal lesöpörve azokat a következőket jegyezte meg: *„E hamis útmutatásokból adódik, hogy a megyei tanácsok egyes dolgozóinál még ma is nap mint nap találkozunk a cigánykérdésnek ezzel az antimarxista értelmezésével."*[46] Ugyanakkor a megyei tanácsok addigi kezdeményezéseit általánosságban kedvező színben tüntette fel: *„Megyei tanácsaink felismerték e kérdés fontosságát, elemzik a megye területén élő cigány lakosság helyzetét, foglalkoznak munkába állításuk lehetőségével. Terveket készítenek, amelyek konstruktív elgondolásokat tartalmaznak."*[47] A Nemzetiségi Osztály vezetője a cigány lakosság mindennapi égető gondjait és az azok megoldásához szükséges intézkedéseket részletezve többször is valamifélenegatív példaként utalt az észak-magyarországi megyére. Egyebek mellett kiemelte, hogy kirívóan magas a csecsemőhalandóság és a tbc-s megbetegedések száma, aránya.[48]

Az imént említett beszéd korántsem maradt visszhang nélkül. Megjelentették a Művelődésügyi Minisztérium *Tájékoztató* című lapjában,[49] vagyis a pártállam sokévi hallgatást követően a kérdéssel kapcsolatos állásfoglalását nyilvánosságra hozta,

[44] MNL OL XXIII-M-8. 1. d.
[45] MNL OL XXVIII-M-8. 1. d. 3. tétel
[46] MNL OL XXVIII-M-8. 1. d. 3. tétel.
[47] MNL OL XXVIII-M-8. 1. d. 3. tétel.
[48] MNL OL XXVIII-M-8. 1. d. 3. tétel.
[49] Vendégh Sándor: A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű feladatai. *Tájékoztató* 1960/2. 38–55.

és immáron nem csak egy bizalmas szűk kör szerezhetett tudomást a hatalom ebbéli elgondolásairól. Néhány év múlva számos pontja és elgondolása visszaköszönt az első cigánysággal kapcsolatos párthatározat szövegében is.[50] Továbbá, mivel valamennyi megyei tanácsnak megküldték, így ténylegesen ettől a pontból kezdődően kezdtek el egy központi irányvonal mentén foglalkozni a megyei tanácsok a cigányság helyzetével. Ferkovics Sándor az MCKSZ vezetője 1959 decemberében a következő kísérőlevéllel küldte meg a beszéd szövegét a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vezetésnek; *„Kérjük, hogy a területükön előforduló cigányproblémát ennek értelmében segítsék a megoldáshoz, természetesen a helyi sajátosságok figyelembevételével. Nem kívánunk sablont alkalmazni a probléma megoldása terén, de szükséges, hogy a melléklet egészének szelleméből kiindulva kezdődjenek meg az intézkedések a kérdés felszámolására."*[51]

A Művelődésügyi Minisztériumban tartott értekezletnek másik hozománya egy *„országos cigánybizottság"* felállítása volt, amelyben az illetékes minisztériumok és társadalmi szervezetek képviselői vettek részt. A bizottság feladatául egy felsőbb szintű határozattervezet kidolgozását, valamint az ehhez szükséges adatgyűjtést jelölték meg. Az imént említettek miatt Ferkovics Sándor már 1960 januárjában levelet küldött többek között Borsod-Abaúj-Zemplén megyének, amelyben felszólította a vezető funkcionáriusokat, hogy véleményezzék az előző év decemberében megküldött anyagot. Továbbá a megyei viszonyok feltérképezésének az érdekében jelentést kért a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága által kiadott határozatok végrehajtásának a tapasztalatairól. Az észak-magyarországi megye nem tudott eleget tenni a kérésnek, mivel ez idáig egyetlen napirendi pontot sem szántak a cigányságra.[52]

A központi szervek többszöri unszolására végül az illetékes megyei szervek nekiláttak beszámolók készítésének annak érdekében, hogy sokévi halogatást követően a megyei vezetés is napirendre tudja tűzni a cigányság helyzetének a megvitatását, valamint hogy kiadjanak egy határozatot a kérdést illetően. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közegészségügyi-Járványügyi Állomás beszámolója szerint 239 cigánytelepen huszonháromezer-ötszáz cigány lakos élt sokszor a legelemibb szükségleteket is nélkülözve. A cigánytelepek egy része mocsaras, lápos területen helyezkedett el, sok helyütt az árnyékszékek és az ivóvízellátás sem volt biztosítva, a hulladékkezelés is többnyire megoldatlannak számított (2. táblázat).[53] Az imént említettek miatt az Építési és Közlekedési Osztály a cigány lakosság elszórása mellett érvelve a cigánytelepek felszámolására tett javaslatot: *„Első feladat lenne elkülönített településük felszámolása és minden cigány családnak megfelelő*

[50] MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ő. e.
[51] MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.
[52] MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.
[53] MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.

munkakörben való elhelyezése még pedig egymástól távol, hogy rá lennének utalva új környezetükbe való beolvadásra és nem lenne lehetőségük régi életük folytatására."[54] Példának okáért az imént idézett sorokban már tetten érhetőek voltak a Vendégh Sándor által rögzített irányelvek. Ő beszédében kitért arra, hogy nem szabad a továbbiakban a cigány lakosoknak újabb cigánytelepeket, vagy cigánysorokat létrehozni, hanem el kell szórni őket a nem cigány lakosság közé. Külön kiemelte – és egyúttal elítélően nyilatkozott arról a gyakorlatról –, hogy az észak-magyarországi megyében azt az álláspontot képviselik, hogy a cigányokat egy helyre szükséges telepíteni.[55]

2. táblázat. *A telepek közegészségügyi helyzete Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*[56]

Telepek elhelyezése			*Kút*				*Telep fekvése*	
megfelelő	*tűrhető*	*rossz*	*jó*	*tűrhető*	*rossz*	*nincs*	*belterület*	*külterület*
142	18	79	55	83	89	12	117	122
60%	9%	31%	21%	37%	38%	4%	49%	51%

Árnyékszék				*Szemétkezelés*			*Épületek állapota*		
megfelelő	*kezdetleges*	*rossz*	*nincs*	*megfelelő*	*kezdetleges*	*nincs*	*jó*	*tűrhető*	*rossz*
40	66	67	66	16	93	130	56	91	92
17%	27%	28%	27%	7%	39%	54%	23%	38%	39%

A Munkaerőgazdálkodási Osztály egy 1958-ban készült felmérésre hivatkozva kifejtette, hogy a megyében közel huszonötezer cigány lakos élt, akik közül több mint tizenhatezer számított munkaképes korúnak, azonban állandó munkaviszonnyal csak töredékük rendelkezett. Az imént említettek hátterében a jelentés szerint az húzódott, hogy az üzemek és vállalatok elzárkóztak a cigányok felvételétől „*könnyelmű életmódjukra*" hivatkozva. Ugyanakkor a nem cigány munkások ódzkodására is rámutattak. „*A cigány dolgozótól idegenkednek a többi munkások is. Munkabrigádokba nem veszik be őket gyenge teljesítményük miatt. A tartózkodás tisztátlanság és fertőző veszély miatt is nagy. Közös szálláson senki sem akar a cigányokkal lenni.*"[57] Az imént említett osztály – Vendégh Sándor iránymutatásainak megfelelően – a megoldást részben abban látta, hogy a cigányok hagyományainak

[54] MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.
[55] MNL OL XXVIII-M-8. 1. d. 3. tétel.
[56] MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.
[57] MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.

és szokásainak megfelelő munkát kell részükre biztosítani, háziipar vagy szövetkezet formájában.[58]

A Művelődési Osztály ugyan eredményként mutatta fel, hogy a cigány gyermekeket maradéktalanul sikerült beiskolázni, azonban azt is leszögezte, hogy jelentős részük az általános iskola első három-négy osztályát végzi csak el. Részben a megfelelő ruházat hiánya miatt sokan kimaradnak az iskolából a téli időszakban, aminek eredményeképpen behozhatatlanul lemaradnak a tananyagból, és évismétlésre kötelezik őket. Ezért részükre több iskolában túlkoros osztályokat hoztak létre, ami mögött korántsem csak pedagógiai megfontolások húzódtak. „*Nem egy helyen, abból az okból kifolyólag, hogy a cigány tanulók tisztántartásánál komoly bajok tapasztalhatók megpróbálkoztak úgynevezett túlkoros osztályok beállításával, ahova azonban kizárólag cigány tanulókat hoztak össze. (...) A dolgozó szülők nem egy helyen jogosan vetik fel a túlkoros cigány tanulók erkölcstelen beszédét, hiányos öltözékét, ami kiskorú gyermekeik nevelésére károsan hat.*"[59] Fontos megjegyezni, hogy a beszámoló utolsó soraiban a Művelődési Osztály csatlakozott Vendégh Sándor véleményéhez a téren, hogy a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége komolyabb eredményt nem tudott felmutatni, továbbá a szövetség léte miatt igenis fontos a megyei tanácsi szervek e téren megnyilvánuló munkássága.[60]

A Munkaerőgazdálkodási Osztály az imént említett jelentésekből, valamint Vendégh Sándor legépelt beszédéből összeállított egy jelentést és egy határozattervezetet a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának a részére. Az anyag csupán egy kérdésben szolgált újdonsággal a különböző osztályok beszámolóihoz képest, mégpedig abban, hogy részletesen értekezett arról – a Nemzetiségi Osztály vezetőjének teljes érvkészletét átemelve –, hogy a cigányságot nem lehet nemzetiségnek tekinteni. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a szocialista korszakban ez volt az első ismert dokumentum, ami határozottan ellenezte a cigányság nemzetiségként történő elismerését, tehát e téren is fordulat következett be a megyében.[61] Végül a Hazafias Népfront Megyei Bizottságának a „*Tájékoztató jelentés a borsodmegyei cigányság helyzetéről*" című előterjesztésének a tárgyalását tűzte napirendre a párt megyei Végrehajtó Bizottsága 1961 júniusában. Azonban az ülésen egyáltalán nem foglalkoztak a cigányság helyzetével, mivel meg kellett várniuk az MSZMP KB Politikai Bizottságának rövidesen kiadásra kerülő párthatározatát, azaz a központi cigánypolitika meghatározását.[62]

[58] MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.
[59] MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.
[60] MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.
[61] MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.
[62] MNL BAZML XXXV-1 5d.

ÖSSZEGZÉS

A korszakváltás korántsem számított élesnek, a cigánysággal kapcsolatos intézkedésekben és szemléletben érzékelhető volt valamiféle folytonosság mind országos, mind megyei szinten. Az úgynevezett „cigánykérdés" döntősen közegészségügyi és rendészeti kérdés maradt, ettől némi elrugaszkodást jelentettek az 1950-es évek második felében bekövetkezett fejlemények (MCKSZ, Vendégh Sándor beszéde), amelyek hatására Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is elkezdtek foglalkozni a cigányság helyzetével. Az adott megyében élő cigányság nagyrészt cigánytelepeken lakott; a beiskolázás terén számottevő előrelépések történtek, azonban a legjelentősebb változás a foglalkoztatás terén következett be a vizsgált időszakban. Erős differenciálódás ment végbe a cigányság körében, míg a cigány munkavállalók egy része már betagozódott a bérmunka világába, addig a másik – ugyan még jelentősebb része – a hagyományos cigány megélhetési formákból biztosította a megélhetését. Vagyis nem az 1961-es párthatározatot követően kezdődött meg a cigányság nehéziparba történő betagozódása és a cigány gyermekek beiskolázása, hanem már az azt megelőző időszakban.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Balogh-Ebner Márton: „Az átkos múlt maradványainak egy részét felszámoltuk." Szociálpolitika a gazdaság és az ideológia csapdájában a Kádár-korszakban. *Kommentár* 2015/6. 57–72.

Bernáth Gábor (szerk.): *Kényszermosdatások a cigánytelepeken (1940–1985).* Roma Sajtóközpont, Budapest, 2002.

Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk* 2008/1. 257–272.

Hajnáczky Tamás: A pártállam cigánypolitikája, A szektoriális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. *Esély* 2015/5. 54–92.

Hajnáczky Tamás (szerk.): *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetőek nemzetiségnek." Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.

Hajnáczky Tamás: „A meg nem evett dög nyomában." Cigányok és dögevés a szocializmus hajnalán. *Új Egyenlítő* 2015/11. 20–23.

Hajnáczky Tamás: A szocialista korszak cigánypolitikájának mérlegéhez. *Kritika* 2016/3–4. 24–26.

Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz.* Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1992.

Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása". Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés" történetéből.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004.

Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. *Múltunk* 2008/1. 273–308.

Szesztay Ádám: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára.* MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest, 2003.

Pogány György – Bán Géza: A magyarországi cigányság helyzetéről. In Hajnáczky Tamás (szerk.): *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetőek nemzetiségnek." Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2015. 63–91.

Vendégh Sándor: A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű feladatai. *Tájékoztató* 1960/2. 38–55.

...ÉS MAGYAROK A NAGYVILÁGBAN

Csernyánszky Pál

MAGYAR HUSZÁROK MEXIKÓBAN

Visszaemlékezések Habsburg Miksa mexikói expedíciójáról

1968-ban a hazai újságok az olimpia miatt Mexikóval voltak tele. Az ország egy évszázaddal korábban is a hazai érdeklődés középpontjába került Habsburg Miksa rövid életű mexikói császársága miatt. Hogyan csapódott le ez a hazai közvéleményben, hogyan látták az expedíció résztvevői (és általuk az olvasók) Mexikót és lakóit?

Mexikó és a Habsburgok kapcsolata nem ért véget a család spanyol ágának 1700-as kihalásával. Mexikó függetlenségének 1810-es kikiáltása után a trónt Károly főhercegnek is felajánlották. Metternich kézzel-lábbal tiltakozott, úgyhogy Károly otthon maradt. A forradalmat leverték, de egy évtizeddel később az ország mégis elszakadt Spanyolországtól, a trónt pedig a forradalom leverésére küldött hadsereg parancsnoka foglalta el I. Ágoston néven. Őt mindössze néhány hónap után letaszították a trónról, agyonlőtték és kikiáltották a köztársaságot. A monarchia (sőt, egy Habsburg-monarchia) gondolata csak az 1860-as években került elő egy újabb polgárháború után. Franciaország, Anglia és Spanyolország is a konzervatívokat támogatta, végül azonban amerikai segítséggel a liberálisok vezére, Benito Juárez győzött. A külföld ekkor a háborús kölcsönök megfizetését kérte (nemcsak az amerikaiak, hanem a franciák, angolok és spanyolok is benyújtották a számlát), Juárez azonban 1861 júliusában a háborús pusztításra hivatkozva kétéves moratóriumot hirdetett (az amerikaiakkal természetesen kivételt tett). Az európai hitelezők 1861 végén csapatokat küldtek Mexikóba; Juárez ekkor visszavonta a júliusi rendeletet.

Az angolok és spanyolok 1862 áprilisában ki is vonultak, III. Napóleon azonban megragadta az alkalmat Mexikó meghódítására. Csapatai 1863 júniusára elfoglalták az ország nagy részét és a fővárost is. A császár (hogy a francia protektorátust leplezze), Ferenc József öccsének, Miksa főhercegnek, a császári haditengerészet főparancsnokának ajánlotta fel az újonnan „megszerzett" trónt. III. Napóleon motivációit a döntésben (mármint nem a hódításban, hanem hogy pont Miksát szemelte ki) csak találgatni lehet. Talán tartott a poroszoktól és az osztrák szövetséggel akarta őket satuba fogni. Miksa mellett szólt, hogy korábban sikeresen menedzselte Lombardiát (onnan az 1859-es háború előtt küldték haza) és a haditengerészetet

is, vagyis volt tapasztalata a vezetésben.[1] Ráadásul ezzel Franciaország szorosabbra fűzhette a kapcsolatait Belgiummal is, Miksa ugyanis a belga király veje volt. A császár nem fukarkodott az ígéretekkel és azzal kecsegtette a főherceget, hogy egy aranyhegyen áll majd a császári trón.[2] Miksát 1863 őszén trieszti kastélyában kereste fel egy mexikói küldöttség, és sikerült elnyerniük beleegyezését.

A Miksa főherceget felkereső küldöttség
(USA Kongresszusi Könyvtár LC-USZ62-49323)

Nehéz megérteni, hogy Miksa miért vállalta, illetve hogy Ferenc József miért engedte el az öccsét. A főherceg talán úgy érezte, háttérbe szorult, ráadásul a tróntól is távolabb került Rudolf trónörökös születése után. Egyes feltételezések szerint olyan ellentét volt köztük, mint amilyen Rudolf császár idején egyszer már szétzilálta a dinasztiát. Miksát idegesíthette, hogy a bátyja császár, ő meg csak egy főherceg, Ferenc József viszont attól félhetett, az öccse titkon hatalomra tör. Akárhogy is, Miksa beleegyezett, hogy elmegy Mexikóba. Persze azért közölte a feltételeit. *„Amit itt hoztak nekem, csak a mexikóvárosi előkelőségek kérése. Ahhoz, hogy elfogadjam*

[1] Tardy Lajos és Supka Géza is azt állítja, a két fivér közül Miksa volt a tehetségesebb. Utóbbi szerint a kvalitásait az igazi apjától, II. Napóleontól örökölte, ami romantikus, de nem bizonyítható.

[2] Idézi Arciniegas, Germán: *A karibi világ életrajza.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977. 442. Ez az expedícióról szóló fejezet egyik mottója, de sajnos nem adja meg a forrást.

nagylelkű ajánlatotokat, arra lenne szükség, hogy az egész nemzet kérje.”[3] A franciák értettek a szóból és a megszállt területeken népszavazást rendeztek a monarchiáról, amely természetesen az igenek győzelmét hozta.[4] Miksa ezek után lemondott a haditengerészet főparancsnoki tisztéről (az 1866-os porosz–olasz–osztrák háború adriai hadszínterén derült ki, milyen sokat köszönhet neki a flotta), a főhercegként neki járó havi apanázsról, sőt az osztrák császári trón iránti igényéről is – utóbbiért cserébe engedélyt kapott egy „önkéntes hadtest” toborzására. 1864. április 10-én ki is kiáltották Miksát mexikói császárrá. A császárt és a császárnét a *Novara* fregatt vitte át az óceánon (néhány évvel korábban ez hajózta körbe a Földet Miksa parancsára, csak hogy jelezze, a császári haditengerészet is képes erre), amely június 12-én érkezett meg Mexikóvárosba. A császári rezidenciát a mexikóvárosi Chapultepec hegyén álló egykori spanyol alkirályi palotában rendezték be (a spanyol hódítás előtt az azték uralkodók nyaralója állt itt).

Csak ekkor kezdték meg odahaza az önkéntes hadtest toborzását. Ez hétezer főből állt, 1047 huszár is szolgált itt (ők magyar vezényszóra hallgattak, amitől Ferenc Józsefet valószínűleg kilelte volna a hideg), közülük a későbbiekben 177-en estek el. A létszámot azért ismerjük ilyen pontosan, mert a bécsi Hadilevéltárban megmaradt az önkéntes hadtest névsora, innen tudjuk, hogy azok a magyarok, akikről szó lesz, tényleg jártak Mexikóban.

A huszárok nagyjából tudhatták, mi vár rájuk, mármint néprajzi-földrajzi vonatkozásban, nem politikailag. 1856 és 1858 között járt Venezuelában, Kubában és Mexikóban egy 1849-es emigráns, Rosti Pál. Az élményeit nemcsak papíron, hanem fényképeken is megörökítette, a felvételek nyomán készültek az illusztrációk az *Uti emlékezetek Amerikából* címmel megjelent útleírásához. A fényképalbum külön is megjelent, és a kettő együtt meghozta Rostinak az akadémiai tagságot. A mexikói háború alatt (miatt) feltámadt érdeklődést lovagolta meg egy másik (itthon maradt) szerző, Szokoly Viktor *Mexikó Miksa császárig* című történeti monográfiája, ahol a modern Mexikóról szóló társadalomtudományi és néprajzi fejezet Rosti könyvén alapul. Szokoly szerint *„mióta Mexikó trónjára egy ausztriai főherceg lépett, kit tengerentuli útjára számos hazánkfia is elkísért, (...) azóta e birodalom ismerése ránk magyarokra nézve kétszeresen is érdekessé vált”.*[5]

Miksa magyarjai közül többen is megörökítették élményeiket; kékesi Nikolics Emil (a 638. a bécsi névsorban) levelét a *Hazánk s a Külföld* (Szokoly lapja) közölte 1866 júliusában. Sarlay Pál (Miksa hadmérnöke és nyolc nyelven beszélő főtolmácsa) két hazaküldött levele a *Vasárnapi Ujság* hasábjain jelent meg 1867 novem-

[3] Idézi Arciniegas 447.

[4] Supka szerint a népszavazás nem Miksa, hanem Ferenc József feltétele volt, a franciák pedig úgy bundázták meg, hogy csak Mexikóvárost szavaztatták le és ezt az ország véleményének állították be.

[5] Idézi Nagy Miklós Mihály: *Magyar hadiutazók. Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből.* Kornétás Kiadó, Budapest, 2001. 49.

berében és 1868 decemberében. Burián István (128., nem tudni, milyen rokonságban állt a Monarchia külügyminiszterével) beszámolói a *Jász-Kunság* című lapban jelentek meg 1868-ban *(Egy mexikói önkéntes naplójából)*. Miksa bukásával Mexikó lekerült a címlapokról és egy évtizedet kellett várni, hogy ismét felbukkanjon. 1877-ben jelent meg az önkéntes hadtestben szolgáló orvos, Szenger Ede (892. a listán) beszámolója *Mexikó felvidéke élet- és kórtani tekintetben* címmel (azért csak ekkor, mert a szerző a hadjárat óta eltelt évtized alatt Mexikóban praktizált). A doktor a mexikói hadjárat alatt készített feljegyzései és kint szerzett orvosi tapasztalatai alapján mutatta be az országot és lakóit – nemcsak orvosi szempontból (akár azt is hihetnénk, kivándorlóként ment oda, mert sem Miksára, sem a hadtestre, sem a hadjáratra nem utal). Milyen az ország földrajza, éghajlata, ez milyen hatással van a lakosságra? Milyen betegségekben szenvednek, és ezeket hogyan lehet gyógyítani? Az addigi útleírásokban miért szerepel egy csomó téves információ Mexikóról? Az ország lakosságát háromfelé osztja: indiánokra (akikre szerinte csak a folytonos hanyatlás vár), kreolokra, vagyis a Mexikóban született spanyolokra és a meszticekre, akikről nincs jó véleménnyel. Ravasz, alattomos népség, semmi erkölcse, ennek ellenére (vagy talán épp ezért) övék a jövő. De ha az utazónak nem száll inába a bátorsága és körülnéz, sok szépet és érdekeset láthat. *„Sok idő kell ahhoz, hogy az idegen először is kibontakozzék önhittségéből és felfuvalkodottságából; továbbá, hogy önmagán is észrevehessen egyes fogyatkozást, s ezáltal a szomszédok helyzetének és cselekvési módjának higgadt és részrehajlatlan megítélésére képesíttessék.”*[6]

A legrészletesebb leírással a lengyel származású Pawlowszki Ede, Miksa testőrszázadának parancsnoka (682.) szolgált, aki 1882-ben adta ki visszaemlékezéseit *(Miksa császár szerencsétlen expeditiójának leírása)*. Pawlowszki Pesten született, lengyel nemesi családban, 1834. március 23-án. Tizenhat évesen lépett be a császári hadseregbe, végigcsinálta az 1859-es itáliai háborút, Solferinónál ki is tüntették. 1860-ban leszerelt; amikor elkezdtek önkénteseket keresni a mexikói hadjárathoz, Budán dolgozott tisztviselőként. Végigharcolta a hadjáratot, és együtt esett fogságba Miksával, de hazatérhetett és a főherceg temetésén is ott volt. A könyvében is a császárnak és a hadjáratnak akart emléket állítani. Ő elsősorban egy katona szemével látta Mexikót, és mindent ebből a szempontból értékelt. Amikor például Veracruzról írt, részletezte, milyen a helyőrség és hogyan lehetne védelmezni a várost. Az egyetlen baja a mexikóiakkal volt, akik valamiért nem repestek az örömtől, hogy országuk civilizáltatik, és ismét a Habsburgok alá fognak tartozni. Ettől függetlenül ő is elbűvölőnek és érdekesnek találta Mexikót. *„A dohányzási szokás annyira elterjedt, hogy arról nekünk alig lehet fogalmunk. Ha az utczán valamelyik barátunkkal találkozunk s csak egy pillanatig is beszélünk vele, meg kell őt szivarral kínálnunk. Ha látogatást teszünk valahol, akkor minket kínálnak meg s még a fiatal hölgyek is elővészik szivartartójukat s vitézül füstölnek versenyt a férfiakkal. (...) A mexikó*[város]*i Alameda hosszas négyszögöt képez és fallal van bekerítve, melynek hosszában kőpadok szolgálnak ülőhelyül (...) Legérdekesebb ott időzni délelőtt 8-10 óráig, midőn a hölgyek a reggeli mise meghallgatása után, az urak pedig sétalovaglásukból visszatérve, az árnyékos fasorok alatt találkoznak, csevegve és kaczérkodva, vagy padokon ülve hallgatják a katonai zenekart, mely többször hetenként ott szokott zenélni.”*[7]

[6] Idézi Venkovits Balázs: „A császárságnak buknia kellett.” Habsburg Miksa és a magyarországi Mexikó-kép alakulása. *Aetas* 29. évfolyam 2014/2. szám. 28–46. 40.

Miksa császár lóháton (USA Kongresszusi Könyvtár LC-USZ62-131404)

[7] Idézi Nagy 53. és 55.

De mi van, ha a magyar önkéntes nem ilyen szerencsés, és ahelyett, hogy a sebesült katonákat kezeli a hátországban, vagy a szivarozva csevegő hölgyeket és urakat csodálja, Juárez embereit kell hajszolnia? Milyen volt a mexikói háború alulnézetből? Ezekre a kérdésekre ad választ egy közkatona naplója. Az 1864. november 17. és 1867. április 17. közötti eseményeket rögzítő napló szerzőjéről, Lukáts Gyula vadászról (523. a listán) keveset tudni, mindössze annyi derül ki, hogy 1843-ban Egerben született és polgári foglalkozása asztalos volt.[8] *„1864ik év November 17én álotam be a Mexicoi önkéntes vadász csapathoz Budán és 2 napra át vittek a Pesti tránczport házhoz (...) 28ik Novemberben be rukkoltam a 10ik vadász századhoz a 3ik szakasz Auguszt Hör keze alá és 1864 Deczember 11ik én Vasárnap este 8 orakkor elmasíroztunk nagy zene és fákja világitás mellett Triesztbe 12 Százan (...) És akkor be száttunk a hajoba és 12 orakkor elindultunk és banda szo és a nagy kiabálás mellett és mán 13ik án csak az eget és a vizet lehetett látni (...) Január 16ikán Hetfön délután 3 orakkor végképpen ki száltunk ebbül az unalmas nagy hajobul Veracruz nevü nagy kikötö szép városban Americában (...) és 21ik Januárban utaztunk gözkocsin Khameronban."*

Camarón nemcsak a vasútvonal miatt volt jelentős hely. Valamivel kevesebb mint két évvel azelőtt, hogy Lukátsék ott jártak, a mexikói gerillák csaknem az utolsó emberig lemészárolták a Francia Idegenlégió egyik századát, amely egy fontos konvojt kísért. A légiósok magukra terelték az ellenség figyelmét, és amíg a gerillák velük voltak elfoglalva, a konvoj sértetlenül eljutott a rendeltetési helyére. A csatát azóta is legendás eseményként tartják számon az idegenlégió történetében. A századparancsnok, Jean Danjou kapitány fakezét (egy balesetben vesztette el a balt Algériában) az idegenlégió múzeumában őrzik Aubagne-ban, és az ütközet évfordulóján úgy hordozzák körbe, mint nálunk a Szent Jobbot. Az onnan északnyugatra lévő *„Zakapoaxtában* [Zacapoaxtla – CS. P.] *vérrel mentünk be az az 1865ik év Február 17ikén Pénteken 11 ora után és egy század francia katona is jött velünk és bizony jól ropogot patogott a fegyver és a golók csak ugy suhogtak a fülünk mellett és az agyuk morogtak de azért mégis be mentünk szerencsésen merd 600 emberbül csak 105 ember eset el és 44 ember sebben esett, és azokbol tobb 500 ember elveset a sebesültekel együtt és egy rése letértünk az utrol be a hegyek közé és ott 4szer ránk támadtak a közellévö kö sziklákról."*

A hátországban is csak annyival volt jobb a helyzet, hogy nem lövöldöztek a császár embereire. Miksa ugyanis mindenkit szembefordított magával, pedig mindkét oldalnak engedményeket tett. A konzervatívok megnyerésére törekedve például örökbe fogadta I. Ágoston császár két unokáját, sőt az egyiket még trónörökösnek is megtette. A herceg (már a császár kivégzése után) egy Mexikót megjárt magyar huszár, báró tarrodházi Mikos János (ő az 585. a listán) húgát, Mikos Gizellát vette feleségül. Aki esetleg nem szerette a néhai császárt, és a száműzetésben élő Santa

[8] A bécsi névsorban cs-vel szerepel, de a forrásközlő a másik alakot használja, mert a naplóban is így van.

Anna tábornokért rajongott, az is örülhetett, mert a texasi Alamo egykori elfoglalójából tábornagy lett. A liberálisoknak tett engedményként pedig a császár érvényben hagyta Juárez intézkedéseinek egy részét, például a vallásszabadságról és a jobbágyfelszabadításról szóló törvényeket, és hozzányúlt az egyház vagyonához. A konzervatívok ezek után elpártoltak mellőle, mert túl liberálisnak tartották, Juárez hívei pedig csak a franciák bábját látták benne. Az ellenség katonai fölényével Juárez a gerillahadviselést szegezte szembe. A magyaroktól sem ijedhetett meg, mert a menye is az volt; egy író és 1849-es honvéd hadbíró, Remellay Gusztáv lánya, Klerián Mária (a mostohaapját hívták Kleriánnak). Egy másik verzió szerint Mária az elnök sógornője volt, de mindkettőnek az a (romantikus, de valótlan) végkicsengése, hogy a franciák kivégezték a férjét.

Benito Juarez elnök (USA Kongresszusi Könyvtár LC-USZ62-7875)

„És 1ik Márcziusban isméth ránk jöttek de csak egy par lövést tettek és mingyárt visza huzodtak és azután uj erövel 3ik Márcziusban nagy erövel ránk jöttek és ki akartak bennünket zavarni mán az egész város tele volt az ellenséggel és 4 orakkor reggel mán be köszöntöttek a kaszárnya udvarban egy nagy bombával és a nagy trombita és agyu szó riasztasra fel riadtunk és ki mentünk eleibek és mingyán a kaszarnya elött 10 emberünk meghalt és még is ugy délután 4 orára egészen ki zavartuk öket és 72 holtat

hortunk ösze az orszagunk embereit és 20 sebesültet és másnap el temettük nagy parádé mellett, és azután ismét még erősebb szolgalat és jo darabig csendben voltunk csak hogy majd minden nap patrolban kellet menni a közellévö hegyekre és 6^{ik} Aprilban 1865 csütörtökön az elesettekért nagy mise volt és gyász napot ültünk a nagy parádéval, és 10^{ik}én ismét nagy templom parádé a Császár részére (...)."

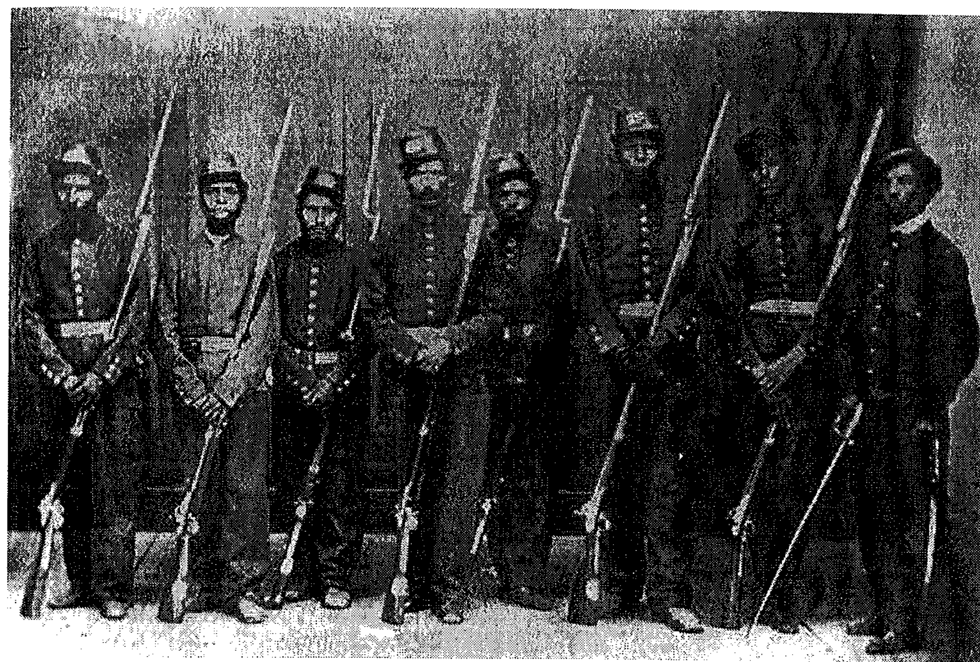
Külpolitikailag sem volt jobb a helyzet; Miksa európai támogatói messze voltak, az Egyesült Államok viszont tiltakozott a beavatkozás ellen, mert Mexikót a saját érdekszférája részének tekintette. Ennek csak azért nem lett folytatása, mert Amerikát lekötötte a polgárháború, és ez meghatározta a hadviselő felek viszonyát Miksához. Az északiak nem akarták kardcsörtetéssel a déliek oldalára sodorni Franciaországot. Jefferson Davis viszont örömmel vette volna a francia beavatkozást, és ennek fejében támogatást ígért Miksának, a császár azonban elzárkózott az üzlettől. Miksa helyzete még rosszabbra fordult, amikor az amerikai polgárháború vége után Johnson elnök a Monroe-elvre hivatkozva felszólalt a francia intervenció ellen. Ráadásul az Egyesült Államokban a háború után két hadseregre elegendő fegyver és tapasztalt obsitos volt, és ennek egy része le is szivárgott délre.

„*8^{ik} Juniusban 1865^{ik} évben Csütörtökön megérkezett a Császár Pueblában a nagy parádé mellett és este felé akkor nap a neje is meg érkezett és itt maradtak 16 napot az az 23^{ik} Juniusig, 18^{ik}án nagyszerü zászlo szentelés volt és parádé (...) ut közben megtámadtak és nagy tüz mellett kéntelenek voltunk fel térni egy magos hegyre Apulka nevü faluba menekülni, merd különben mingyájunkat agyon löttek volna, és azután más nap tovább Ohaxlában bementünk és az egész falut ki raboltuk, és ott maradtunk 28^{ik} Juliusig. 22^{ik}én ismét ránk törtek és az 1^{sö} szakaszbol 15 embert elfogtak egy ora járásnyira a hid vártától, és más nap visza eresztették egy ingbe gatyában és fegyver nélkül és többnyire mind sebet kapott (...) 5^{ik}én ki mentünk a közel levö hegyekre patrolban és egy káplárt agyon löt egy köz embere és 6^{ik}án el temettük és azt az embert ki agyon lötte Tomasek nevezetü még akkor nap fejben löttük. (...) 17^{ik}én éjjel tovább Tlapakoja nevü nagy várost be venni 9-10- ora tájon borzasztoan állott a tüz tehát nem mehettünk be semmi uton modon kéntelenek voltunk viszsza térni Huta malka faluban és 21^{ik} Novemberig itt voltunk és 21^{ik}én ujra el masiroztunk egész uj nagy erövel, de hamar egész nem mentünk be egy fertály ora járást egy kis tábort csaptunk és 22^{ik}én 1865 november 22^{ik}én Szerdán hajnalban neki rohantunk és nagy hurával 12 ora tályban be vettük Tlapakoját de bizony kostálta elég embert mitüllünk is és azoktul is és sok sebesült (...).*"

Azok után, hogy ilyen sok lövöldözésről hallunk, érthető a francia expedíciós hadsereg főparancsnoka, Bazaine tábornagy által kierőszakolt császári rendelet, amely főbelövéssel büntette az engedély nélküli fegyvertartást. A Mexikóba érkező utazók tudatosan vagy tudat alatt mindig az Egyesült Államokkal hasonlították össze az országot, amiből Mexikó csak rosszul jöhetett ki. Ami viszont a szabad fegyvertartást illeti, legalább annyira amerikai volt, mint az északi szomszéd, vagyis

a rendeletet nem lehetett betartani, és csak arra volt jó, hogy az emberek feljelenthessék a haragosaikat.

„*1866^{ik} Április Húsvét 1^{sö} napján el masiroztunk Mekxicoban 6 nagy mars és ide értünk 6^{ik} Áprillban Pénteken és itt voltunk a borzaszto nagy szolgálat mellet egészen 17^{ik} Juniusig és akkor elmasirozott a század Tolancsingoban és onnét minden felé több falukban és tájékokon csatázni [...] és mindég tüzbe voltunk és sok ember el veszett közüllünk és sebben lettek és utovégre be huzodtunk Tolancsingoban és Szeptember 7^{ik}én Pacsukában mentünk és itt maradtunk 7^{ik} Oktoberig és 7^{ik}én Reál de Monte Angol városban az aranybányához mentünk és itt voltunk egész 7^{ik} Novemberig és visza mentünk Pacsukában és ki masiroztunk 13^{ik} Novemberben el masiroztunk Tolancsengoban az egész garnizon 14^{ik}én szün idő és 18^{ik}án az egész Ausztria katonaság ki ezen a részen volt mind el masiroztunk Puebleában és mikor a 4^{ik} stácziot tettük és be mentünk volna Tlaxkálában hát megtámadott az ellenség és jo nagy tüzben voltunk de még is szerencsésen beértünk a városban és itt időztünk 2 napig.*"

A Miksa császárt kivégző katonák
(USA Kongresszusi Könyvtár LC-USZ62-19759)

III. Napóleon porosz támadástól tartott, és 1866 októberében hazarendelte a seregét Mexikóból, így az önkénteseknek akadt dolguk bőven. Az ide-oda menetelés a végtelenségig folytatódott volna, előbb-utóbb azzal a végkifejlettel, hogy a naplóírót meglövik, esetleg megcsípi vagy megharapja valami egzotikus állat, aztán mehet

Szenger doktorhoz. Szerencsére máshogy végződött a dolog (már ami a naplóírót illeti: Miksát elfogták, és 1867 júniusában kivégezték). Az önkéntes hadtestet a császár 1866 decemberében feloszlatta, és a katonák beállhattak az új mexikói hadseregbe, a napló íróját azonban csak az érdekelte, hogyan térhet haza minél előbb.

„Ki adták [1866. december] 15ikén parancsban hogy rövid idö mulva haza fogunk menni és ki akar itt maradni és ki akar haza menni [...] és [1867. január] 6ikán éjjel le mentünk Pueblában és fele része fegyvert le adták és 11ikén Januárban el masiroztunk haza felé [...] 1867ik Februárban 21 Csütörtökön reggel 6 orakkor be száltunk a Hajoban és 3 orakkor szerencsésen el indultunk és jöttünk 45 nap és 44 éjjel [...] kiszáltunk Triesztben 1867 April 6ikán szombaton délután 5 ora orakkor és mán 9ikén elindultunk a gozösön Leibachban és tovább Budára és 13ik Aprilban végképpen megszabadultam a katonai élettöl és hazajöttem Egerben."

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Arciniegas, Germán: *A karibi világ életrajza.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977.
Lukáts Gyula naplója http://socialhistories.blog.hu/2008/11/29/egy_onkentes_naploja_miksa_csaszar_mexikoi_kalandjarol (2016. október 21.)
Nagy Miklós Mihály: *Magyar hadiutazók. Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből.* Kornétás Kiadó, Budapest, 2001.
Supka Géza: *Habsburg-krónika.* Helikon, Budapest, 1986.
Tardy Lajos: Mexikó és a két magyar feleség. In uő.: *Históriai ínyencfalatok.* Laude Kiadó, Budapest, 1989. 166–176.
Tardy Lajos: Az 1864–67. évi mexikói „önkéntes hadtest" magyarországi résztvevői. *Hadtörténelmi Közlemények* 103. évfolyam 1990/2. szám. 145–171.
Venkovits Balázs: „A császárságnak buknia kellett." Habsburg Miksa és a magyarországi Mexikó-kép alakulása. *Aetas* 29. évfolyam 2014/2. szám. 28–46.

Domján Dániel Ferenc

MAGYAROK A JUGOSZLÁV PARTIZÁNHADSEREGBEN

„Petőfi hitét hoztuk magunkkal.
Jöttünk kiverni Hitler rabló hadát.
S bár rongyosan és tízen egy puskával,
Átverekedtünk egy sor véres csatát."[1]

A Balkán – mint földrajzi, illetve kulturális képződmény – 20. századi történetét számos, napjainkig feltáratlan igazságtalanság terheli. A második világháborút követő, Josip Broz Tito által vezetett délszláv államban a *jugoszlávizmus* eszméjével próbálták elfedni az etnikai és vallási ellentéteket, hogy aztán a század vége felé másodszor is lőporos hordóként robbanjon fel a Balkán. A kommunista érában a kisebbségeket ért jogsértésekről nem esett, nem eshetett szó, így a magyarok ellen 1944–1945-ben elkövetett atrocitásokat is teljes hallgatás övezte, mind Magyarországon,[2] mind Jugoszláviában. A történettudomány a mai napig adós a délvidéki vérengzés során meggyilkolt magyarokra vonatkozó pontos számadatokkal, azonban a témakör tudományos igényű kutatása, hála pár elszánt kutatónak, már a rendszerváltás után elkezdődött. Jelen tanulmányban a magyar lakosság azon részének történetét mutatjuk be, akiket Tito partizánjai nemhogy nem végeztek ki, de vagy önkéntesen, vagy erőszak hatására részt vettek a háborúban a jugoszláv partizánok oldalán 1943–1945 között. Jelen tanulmány földrajzi keretei a Vajdaságra és Szlavóniára korlátozódnak, legnagyobb számban itt éltek ugyanis magyarok a délszláv államban.

1943-ban a jugoszláv partizánok két fontos csatát vívtak a németek ellen. A német csapatoknak sem a neretvai, sem a sutješkai csatában sem sikerült megsemmisítenie a kommunista felkelőket; ezen események befolyásolták az egész háborút, mivel Hitler nem tudta birodalma számára stabilizálni a Balkánt, ráadásul a szövetséges hatal-

[1] Dudás Ferenc verse. Közli Mészáros Zoltán: *A Petőfi-zászlóalj és -brigád története. Parancstól parancsig.* Pannónia Nyomda Kiadó, Budapest, 2013. 21.

[2] Későbbi kutatás tárgyát képezheti az a kérdés, hogy a Sztálin–Tito-konfliktus alatt a magyar fél miért nem hozakodott elő a magyarellenes pogromok kérdésével.

mak is döntést hoztak arról, hogy katonailag segíteni fogják a partizánokat. Olaszország kapitulálása után a délszláv területeken tartózkodó 14 hadosztályból 11-et a partizánok fegyvereztek le, így rendkívül sok utánpótláshoz jutottak.[3] *„1943 augusztusára minden feltétel adott volt ahhoz, hogy életre keltsék az 1942. december 25-től 27-ig tartó zvečevói párttanácskozáson meghozott Szlavóniára és Szerémségre vonatkozó határozatot, mely szerint meg kell alakítani a nemzetiségek katonai egységét."*[4] A parancs értelmében 1943. augusztus 15-én a szlavóniai Darnócon (Slatinski Drenovac) megalakult a Petőfi-zászlóalj. A partizánmozgalomban már a zászlóalj megalapítása előtt is harcoltak magyarok, azonban ekkor parancsba kapták, hogy *„ebből kifolyólag elrendeltetik mindazon egységeinknek és szervezeteinknek, amelyekben magyar nemzetiségűek harcolnak, hogy augusztus 24-ikével* (sic!) *bezárólag, minden magyar néptársat és néptársnőt utaljanak a zvečevói közvetítő állomásra (...)".*[5] A zászlóalj parancsnoka Kis Ferenc, politikai biztosa pedig Géri (máshol Gerő) Károly lett, tagjai a Dráva és Dilj menti osztagok kötelékébe tartoztak. Vezénylési nyelvként a magyart használták, sapkájukon a vörös csillag mellett a magyar nemzeti színeket is hordhatták. Hivatalosan gondoskodtak az egységes és – a viszonyokhoz képest – jó minőségű egyenruháról, azonban ez a gyakorlatban nem történt meg. Döme Jenő volt partizán így emlékszik: *„Bár útközben megaludtunk, elég sokan lemaradtak közülünk, mert legyengültek, feltörte lábukat a cipő, vagy lefeslett lábukról a hitvány lábbeli. (...) Ők is megtudták, hogy a partizánok, ha jó egyenruhát találnak, akkor előbb átöltöznek, és aztán mennek előre."*[6] Bicskei István így emlékezett a brigád felszereltségére: *„Úgy emlékszem, hogy mintegy 50-60-an voltunk zentaiak a Petőfi brigádban a megalakuláskor. (...) A szó szoros értelmében a szegénylegények brigádja volt ez. (...) Mindenki a saját gúnyájában állt be katonának. Fején kalap, micisapka, francia sapka, esetleg egy báránybőr sapka, lábunkon bocskor vagy viselt bakancs. (...) Ez volt a helyzet a fegyverzettel is. Néhányunkat Zomborban a régi jugoszláv hadseregtől visszamaradt mauserkarabélyokkal* (sic!) *és egy kevés tölténnyel láttak el. Hát ezt próbálgattuk legelőször is az ellenségtől zsákmányolt jobb fegyverrel felcserélni. Csak nem ment ám az könnyen. Nagy árat kellett érte fizetni."*[7]

Petőfi Sándor nevét több jugoszláviai alakulat is viselte, ezek hagyományával kapcsolatban Dr. Mészáros Zoltán tett egyértelmű rendet.[8] A Petőfi-zászlóaljat *(Petefi Šandor mađarski bataljon)* – mint említettük – parancs hívta életre 1943. augusztus

[3] Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia.* Aula Kiadó, Budapest, 1999. 102.
[4] Mészáros Vera: A Petőfi-zászlóalj megalakulásának 40. évfordulójára. In Morvay László (szerk.): *Horvátországi Magyarok Szövetsége: Évkönyv 6.* Horvátországi Magyarok Szövetsége, Eszék, 1984. 30–40. 30. Közli Mészáros 40.
[5] Mészáros 43.
[6] Döme Jenő visszaemlékezése, közli Törköly István: *Akikért nem szólt a harang. Vajdasági magyar frontharcosok vallomásai.* Életjel Kiadó, Szabadka, 2001. 104–106.
[7] Domokos László: Szegénylegények. Petőfi-brigád a Délvidéken. *Magyar Nemzet* 2004. február 7.
[8] Mészáros 12–20.

15-én, és a horvát főparancsnokság alá volt beosztva. Két fő feladata volt, egyrészt a magyar lakosság körében kellett agitációs és propagandafeladatokat kifejtenie, másrészt a harci cselekményekben kellet részt vennie, elsődlegesen a Dráva mentén. A kezdeti létszám 60 fő volt, ami később 90-re nőtt. 1944 végén a zászlóalj kiegészült közel 1000-1500 bácskai újonccal és magyarországi önkéntesekkel is, így megalakult a Petőfi Sándor Tizenötödik Vajdasági Brigád *(Petnaesta vojvođanska brigada „Petefe Šandor")*.[9] A lakosság felé egy gyűlésen így magyarázták a brigád létrehozásának szükségességét: *„A Horthy-fasiszták itt, a leigázott Bácskában és Baranyában gaztetteikkel bemocskolták az egész magyar nép becsületét – a Jugoszláv Kommunista Párt vezette népfelszabadító harchoz csatlakozva lemossuk a gyalázatot."*[10] A brigád így már nem a horvát, hanem a vajdasági főparancsnokság alá tartozott, parancsnoka Kis Ferenc maradt, politikai biztosa Jontovics Rudolf lett. A brigád a 16. vajdasági hadosztály részeként harcolt, a 36. vajdasági hadosztállyal együttműködve. A hagyomány a brigád létrejöttét Topolyához köti, mivel a legtöbb újonc innen került ki. Ki kell emelnünk, hogy a brigád létrejötte egybeesik a kommunisták által elkövetett újvidéki magyarellenes vérengzésekkel. Mind az újoncsorozás részleteit, mind a „még hidegebb napokat"[11] később részletesebben ismertetjük. A harcokban alapvetően a Petőfi-zászlóalj és a későbbi Petőfi-brigád harcolt, azonban létezett még egy Petőfi Magyar Önkéntes Vörös Brigád *(Mađarska dobrovoljačka crvena brigada „Petefi")*, amely Zomborban jött létre. Ennek a brigádnak kezdetben 400 tagja volt, ami később jelentősen növekedett, parancsnoka Ribár Pál volt. A brigád nem harcolt a frontvonalon, feladata főként a harcoló alakulatok hátterének ellátása és a romok eltakarításában merült ki, azonban tagjai ugyanolyan katonáknak minősültek, mint a harcoló alakulatok katonái. Dr. Mészáros Zoltán még egy hagyományt megemlít,[12] ez pedig a magyarországi önkéntesek részvétele a partizánharcokban, illetve az ezen önkéntesekre épülő magyarországi hagyomány, mely bizonyos szempontból később a hiányos magyar „ellenállás" mítoszát erősítette. Törköly István könyvében névsort is közölt a brigádban harcoló magyarországi önkéntesekről.[13] Eszerint Budapesten kívül nagyobb számban Pécsről, Siklósról és Szegedről érkeztek kommunisták a partizánok közé, köztük feltűnően sok nő.

[9] A 60-90 fős létszám a reguláris hadszervezetben egy erősebb szakasznak vagy legfeljebb félszázadnak felelt meg, az 1000-1500 fő pedig inkább zászlóaljat vagy kisebb létszámú ezredet tett volna ki.
[10] Mészáros 103.
[11] Cseres Tibor 1964-ben megjelent könyvének címe a *Hideg napok,* az 1942-es magyarok által elkövetett atrocitásokat mutatja be regény formájában. A razziára válaszul 1944–1945-ben elkövetett, sokkal súlyosabb szerb atrocitásokat nevezzük „még hidegebb napoknak". Az újvidéki razzia és az azt követő szerb bosszúhadjárat részletes tárgyalása terjedelmi korlátok miatt nem célja jelen tanulmánynak. Cseres Tibor: *Hideg napok/Vérbosszú Bácskában.* Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2014.
[12] Mészáros 20.
[13] Törköly 154.

A Petőfi-zászlóalj (majd -brigád) történetének egyik sarkalatos kérdése, hogy a szlavóniai, délvidéki magyarok milyen módon csatlakoztak az „antifasiszta, felszabadító" háborúhoz. A Tito-érában nyilvánvalóan mindenki önkéntesnek számított, és tiszta vörös szíve miatt lépett be a partizánok soraiba, napjainkra azonban szerencsére már megjelentek azok a visszaemlékezések, amelyek a valóságnak megfelelő okokat is feltárják.[14] Az Eugen szállóban tartott első toborzó gyűlésen elhangzott, hogy *„zentai magyarok, ti hallgassatok! Először menjetek ki a frontra, hozzatok áldozatot és ezzel mossátok le a gyalázatot, amit a magyar megszállók követtek el a szerbek ellen."*[15] A Petőfi-zászlóaljba való belépésnek két módját különböztethetjük meg.[16] Egyrészt önként, meggyőződésből jelentkeztek az emberek, de ezt nem tekinthetjük tömeges jelenségnek. Nemes Miklós visszaemlékezésében így fogalmaz: *„Egyébként nem dicsekvésként mondom, de én voltam Zentán az első igazi önkéntes."*[17] A másik, a fizikai, vagy pszichés erőszakkal való sorozás, illetve fenyegetés vagy zsarolás útján elért „önkéntes" jelentkezés. A későbbi jugoszláv történetírás – mint említettem – nem tett különbséget a kétfajta önkéntesség között. Törköly visszaemlékezés-gyűjteményében számos volt harcos „élményét" ismerhetjük meg a belépéssel kapcsolatban. Dr. Domány László így emlékszik: *„Azt hiszem 1944. november végén vagy december elején behívó várt rám, mikor hazaértem a gimnáziumból. (...) Nem emlékszem pontosan, de valószínűleg az Eugen színházteremben gyülekeztünk, és ott közölték velünk, hogy önkéntesnek megyünk a Petőfi-brigádba."*[18] Kincses Imre így emlékszik az 1944. októberi eseményekre: *„Akkor már 18 éves voltam, és egyszer értesítettek, hogy munkaszolgálatra kell mennem. Naponta jártunk dolgozni, aztán valamikor december vége felé, én is úgy döntöttem, mint több más zentai, hogy elég volt a nehéz munkából és inkább elfogadjuk a másik lehetőséget: jelentkezünk önkéntesnek a frontra."*[19] A munkaszolgálat helyett Döme Jenő is a katonai szolgálatot választotta: *„Miután kijelentettük és aláírtuk, hogy inkább önként megyünk a frontra, mint munkaszolgálatra."*[20] Látható, hogy ebben az esetben a munkaszolgálat helyett választották az „önkéntes" szolgálatot a magyarok, azonban meg kell említenünk, hogy munkaszolgálatosként a biztos halál várt volna rájuk, ahogy Polyák László visszaemlékezéséből is láthatjuk: *„Elfelejtettem még elmondani, hogy Szlavóniában találkoztunk egy nagyobb bácskai magyar munkaszolgálatos alakulattal – több százan lehettek – akiket a partizánok kísértek a frontra. Ők nem akartak önkéntesek lenni. Egyenesen a tűzvonalba kísérték őket, s egynek sem volt fegyvere."*[21] Bece Géza szentlászlói (Laslovo) lakos éppen hazatért a német ellenőrzés alatt álló területről, ahol domobrannak[22] sorozták be, amikor felkeresték a partizánok: *„1944 szeptemberében (...) besoroltak Eszéken a bőrgyárnál* [domobrannak – D. D. F.] *minket, aztán bezártak tehénvagonba, s Mariborba nyitták ki, mer' onnét már német kéz alatt volt, és akkor ott tanítottak meg erre-arra. (...) Mikor hazakerültünk szabadságra, nem voltak, talán hármannégyen, és bekoccoltak* [bekopogtak a partizánok – D. D. F.] *és szépen magyarul mondták: Fiam, hány éves vagy? Mondom, 20 éves. Aszondják: Gyüsz velünk, vagy viszünk."*[23] Érdemes megemlíteni Pap István történetét, aki a Petőfi-brigádba való csatlakozás előtt a Don-kanyart is megjárta a magyar honvédként, majd sikerült hazakeverednie a frontról. 1944 őszén aztán Zentán találkozott ismét a szovjetekkel, akik munkaszolgálatra kötelezték, ő is ahelyett választotta a katonaságot. Az önkéntes csatlakozást választották többen a hadifogság helyett: *„Amikor október elején az oroszok és a partizánok bevonultak a faluba* [Nékófalva – D. D. F.], *igazoltatták, majd fölszólították őket, csatlakozzanak a népfelszabadító alakulatokhoz, ellenkező esetben németeknek tekintik őket – és semmi jóra nem számíthatnak."*[24] Az „önkéntes" bevonulással kapcsolatban keserédes humorral jegyezte meg Farkas Imre: *„A kiskőszegi csata után sokan megfogadtuk, hogy többé még lakodalomba sem megyünk önként."*[25] A fenti példákból láthatjuk, hogy milyen módon történt a belép(tet)és a Petőfi-brigádba. Becslések szerint a jugoszláviai magyarok közül 10 000-15 000 főt sikerült mozgósítani, köztük nagyon sok fiatalt, bár nem meglepő módon – Farkas Nándor visszaemlékezései szerint, aki a Népfelszabadító Bizottság tagja volt Zentán – a magyar fiatalok tartózkodó magatartásúak voltak.[26]

Az 1942. januári „hideg napokat" 1944–1945-ben a „még hidegebb napok" követték, 1944. november 20-án megkezdődött a magyarok internálása és munkaszolgálatra történő behívása.[27] 1944 októberében a jugoszláv partizánhadsereg megkezdte a magyarok és németek elleni háborúját a Vajdaságban, maga Tito is Veršecben rendezkedett be.[28] A katonai szervek szinte azonnal megkezdték a délvidéki, „bűnös" magyarság elleni bosszúhadjáratot. A *Slobodna Vojvodina* című újság 1944. október 28-án az alábbiakról számol be: *„A német és a magyar hódító hordákat ugyan szétvertük, illetve nyugat felé vetettük, de az általuk széthintett mérges gyomot*

[14] Ezekről bővebben lásd Törköly István és Mészáros Zoltán itt is idézett munkáit.

[15] Törköly 139.

[16] Természetesen minden eset egyedi, de gyakoriság alapján ilyen módokon történt a „sorozás".

[17] Nemes Miklós visszaemlékezése, közli: Törköly 118.

[18] Domány László visszaemlékezése, közli: Törköly 112. A *„közölték velünk, hogy önkéntesnek megyünk"* ellentmondásnak érdemes külön figyelmet szentelni.

[19] Kincses Imre visszaemlékezése, közli: Törköly 97.

[20] Döme Jenő visszaemlékezése, közli: Törköly 104.

[21] Polyák László visszaemlékezése, közli: Törköly 103. Mészáros Zoltán könyvében megemlítette, hogy ezeket az állításokat a történettudomány vitatja. (Mészáros 2013. 100.)

[22] Szerb, majd jugoszláv önkéntes „honvéd", itt a németekkel szövetséges csapatok katonája.

[23] *Interjú Bece Gézával.* Szentlászló, 2013. március 17.

[24] Törköly 20.

[25] Törköly 28.

[26] Mészáros 102.

[27] A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 322.

[28] A. Sajti 325.

még nem irtottuk ki gyökeresen. (...) A nép érzi, hogy szükség volt erre a határozott lépésre, ahogy szükség van olyan energikus lépésekre, amelyek biztosítják a Bánát, a Bácska és Baranya Jugoszláv jellegét."[29]

1945 januárjára a vajdasági németek és magyarok egy része áldozatul esett a megtorlásnak, vagy elüldözték otthonából, a Petőfi Sándorról elnevezett brigádba azonban egyre többen léptek be, ugyanis ez jelentette a háború végéig az egyetlen alternatívát a magyarok számára. Ugyancsak a *Slobodna Vojvodina* fogalmazott úgy 1945. február 1-én, hogy a katonai közigazgatás *„alapvetően megoldotta a német kérdést a Vajdaságban, a magyar antifasiszták pedig elfogadták, hogy helyük a Tito elvtárs vezette népfelszabadító mozgalomban van"*.[30]

A zászlóalj, majd a brigád tevékenysége bizonyos mértékben eltért egymástól. Míg a zászlóalj általában szabotázsakciókat hajtott végre, a Petőfi-brigád jól felszerelt, szervezett ellenséggel harcolt. A következőkben a brigád harctevékenységeit mutatjuk be a bolmányi csatáig bezárólag, amely az alakulat szétveréséhez vezetett. 1945 januárjában a brigád a verőcei (Virovitica) hídfőharcokban vett részt, amely fontos közlekedési csomópont volt Szlavónia jugoszlávok által elfoglalt része felé. A Petőfi-brigád tagjai Barcs mellett állomásoztak, de többször átlépték a Drávát. Az első vereségüket Čađavicánál szenvedték el, ahol több halottjuk is volt, illetve páran fogságba estek. Az amúgy is alacsony morállal rendelkező alakulatot az első vereség még jobban demotiválta; ekkor tudatosult a vezetőségben is, hogy nem megfelelően felszerelt az alakulat, bár a történetírás sokáig ezeket a harcokat pozitívnak ítélte.[31] Január folyamán a verőcei hídfőnél a partizánok legfontosabb feladata az volt, hogy megakadályozzanak egy átkaroló hadműveletet, de helyzetük rendkívül rossz volt. Ekkor indítottak Kelet-Boszniában a szovjetekkel együtt egy támadást a jugoszláv partizánok a német erők ellen, ami tehermentesítette a verőce környéki erőket.[32] Február 6-án a 7. SS-hadosztály és a Fischer-harccsoport,[33] valamint a Luftwaffe (a német légierő) 11. ezrede és az 5. usztasa-domobrán ezred erős ellentámadást indított az egész frontszakaszon, így a Petőfi-brigád is visszavonulásra kényszerült. A támadáskor 28 harcos elhunyt és 54 eltűnt, azonban róluk kiderült, hogy elhagyták az egységüket, így hadbíróság elé kerültek, és többüket kivégezték.[34] A hídfő február 10-ére gyakorlatilag megszűnt. Február 10. és 18. között a brigád Pettenden tartózkodott, majd parancs szerint a Baranya-háromszögbe (Dráva-szög) kellett vonulnia, ahol védőállásokat építettek ki, és felderítéseket hajtottak végre.

[29] *Slobodna Vojvodina*. Idézi A. Sajti 320–321.
[30] *Slobodna Vojvodina*. Idézi A. Sajti 335.
[31] Mészáros 127.
[32] Mészáros 128.
[33] Ezt 1945 márciusában egy felderítő- és két műszaki zászlóalj, egy SS rendőrzászlóalj, egy harckocsiszakasz és több üteg alkotta.
[34] Mészáros 132.

Március 6-án a németek erős támadást indítottak. Ennek a támadásnak lett egyik fejezete a „bolmányi csata" március 6. és 21. között. A Petőfi-brigád ekkor találkozott először frontális támadással, mivel ekkor már nem volt lehetőségük a gerillahadviselésre. Dr. Mészáros Zoltán a harcok öt szakaszát különbözteti meg: *„Az első szakasz az erőltetett menetből áll, valamint abból, hogy nem tudják elfoglalni a kijelölt célpontot, mert a németek már ott voltak. Ezután következik az elkeseredett rohamok sora, majd a brigád nagyobbik részének a kivonása Bolmán alól. Az árokásás után, ismét súlyos harcok következtek, hogy végül a németek viszonylag gyorsan kivonuljanak a faluból, amikor már nem volt értelme azt tovább védeni, hiszen a főcsapás, a dunántúli harcok eldőltek. A harcok utolsó fontos mozzanata a parancsnok, Kis Ferenc halála.*"[35] A katonák nem tudták kivonni magukat a csatából, csak ha saját maguknak okoztak olyan sebesülést, ami miatt hátravitték őket a frontvonalból. A dezertálást kevesen próbálták meg, ugyanis már a kiképzés alatt végeztek ki dezertőröket nyilvánosan: *„Még Zomborban történt valami, amit szintén soha nem lehet elfelejteni. Egy napon jött a parancs, hogy az egész kaszárnya legénysége sorakozzon föl az udvaron: nyilvános kivégzés lesz! Sok civil is betódult az utcáról, úgyhogy lehettünk vagy kétezren. Elővezettek hat magyar fiatalembert; 20 év körüliek lehettek. Egy partizántiszt felolvasta a nyilvános, golyó általi halálos ítéletet. Az volt benne a lényeg, hogy hazaárulók, gyáva lógósok* [dezertőrök – D. D. F.] *voltak, megszöktek a kaszárnyából. (...) Arccal fal felé állították őket, majd előlépett egy 12 tagú önkéntes kivégzőosztag. (...) A falhoz állított hat legény közül egy jóval magasabb volt a többinél. Amikor eldördült a sortűz, ez a magas fiatalember nem esett össze, hanem lassan visszafordult felénk, majd lecsúszott ülőhelyzetbe. Akkor odament egy partizán hozzá és géppisztolyból belelőtt egy rövid sorozatot. Így kezdődött felkészítésünk a csatára.*"[36]

A bolmányi csata pontos veszteségeit a mai napig homály fedi, a hivatalos adatok szerint 196 katona esett el,[37] Törköly azonban azt írja, hogy az alakulat fele odaveszett. Bármi is a pontos adat, biztos, hogy sok halott és sebesült volt, ugyanis gyakran erős tűzzel szemben rohamoztak. *„Aztán 6-án hajnalban erőteljes támadást indítottak a Jugoszláv Népfelkelő Hadsereg addigra odaérkező alakulatai és a külön frontszakaszt elfoglaló Petőfi-brigád ellen, amely éppen az első tűzvonalban a legveszélyeztetettebb szakaszt foglalta el. Sok harcos puszta kézzel rohamozott! Ám a németek aránylag könnyen meghátráltattak bennünket. Mindjárt komoly veszteségeink is voltak. (...) Egészen 21-ig tartott a rendkívül nagy emberáldozatot követelő csata.*"[38] A bolmányi csata után a hadvezetés úgy döntött, hogy megszünteti a nemzetiségi alakulatokat, így, ahogy korábban parancs által hívták életre, úgy 1945. március 22-én parancs alapján oszlatták fel a Petőfi-brigádot.[39]

[35] Mészáros 140.
[36] Döme Jenő visszaemlékezése, Törköly 108.
[37] Mészáros 167.
[38] Bicskei István visszaemlékezése, közli: Törköly 93.
[39] Mészáros 174.

A háború utáni Jugoszláviában a magyarok egyenjogúságának alátámasztásához, mintegy legitimációs eszközként hozzájárult, hogy részt vettek a „felszabadító" harcban. A magyarok partizántevékenységével kapcsolatban a JKP nagy teoretikusa, a később nyugaton is népszerűségnek örvendő Milovan Đilas jelentette ki a *Borba* című lapban a következőket: *„Nem véletlen, hogy mi Szlavóniában egy esztendővel ezelőtt magyar zászlóaljat állítottunk fel. Ez a körülmény példát mutat arra, miként kell a magyar kisebbségek ellen fellépni. Nem lehet minden magyart Szálasi és Horthy gonosztetteiért felelősségre vonni. (...) A nemzeti kisebbségeket a fasizmus elleni harcra kell buzdítanunk, de ugyanakkor Jugoszláviát úgy kell átalakítanunk, hogy úgy érezzék magukat, mint odahaza."*[40]

A 20. század rendkívüli módon megviselte a magyarságot, főként azokat a külhonba szakadt honfitársainkat, akiknek az anyaország által okozott vélt vagy valós sérelmekért kellett bűnhődniük. A délvidéki magyarság is megszenvedte ezt a sorsot: a kivégzések, majd a kényszersorozások mellett halálos fenyegetésben kellett élniük. Törköly István könyvének befejezésében[41] úgy összegez, hogy megérte a magyarok részvétele a partizánharcokban, ugyanis ezzel „váltották meg" magukat, emiatt nem lettek kitelepítve, és élhettek relatív nyugalomban a Tito-éra alatt. Véleményünk szerint naivan túlzó ez a kijelentés, a délvidéki magyarok eszközként való felhasználása sem a kommunista, sem az usztasa-náci érdekekért nem megengedhető; a Petőfi-brigád emlékét nem lehet csupán a kommunista nosztalgia mázával leöntött történetként értékelni, hanem objektíven kell kezelni, szem előtt tartva, hogy a délvidéki magyarság többsége 1943–1945 között erőszak hatására, kényszerből cselekedett. Sokuk napjainkig jeltelen sírban nyugszanak.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
Cseres Tibor: *Hideg napok/Vérbosszú Bácskában.* Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2014.
Domokos László: Szegénylegények. Petőfi-brigád a Délvidéken. *Magyar Nemzet* 2004. február 7.
Mészáros Zoltán: *A Petőfi-zászlóalj és -brigád története. Parancstól parancsig.* Pannónia Nyomda Kiadó, Budapest, 2013.
Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia.* Aula Kiadó, Budapest, 1999.
Mészáros Vera: A Petőfi-zászlóalj megalakulásának 40. évfordulójára. In Morvay László (szerk.): *Horvátországi Magyarok Szövetsége: Évkönyv. 6.* Horvátországi Magyarok Szövetsége, Eszék, 1984. 30–40.
Törköly István: *Akikért nem szólt a harang. Vajdasági magyar frontharcosok vallomásai.* Életjel Kiadó, 2001.

[40] A. Sajti 341–342.
[41] Törköly 139.

SPORTÉLET ÉS CELEBRITÁSOK

Miklós Dániel

AZ UNIÓS RÖGBI MAGYARORSZÁGI KEZDETEI

BEVEZETŐ

Az uniós rögbi[1] Magyarországon nem tartozik a legnépszerűbb és legismertebb sportok közé, noha szakszókincse a labdarúgáséhoz hasonlóan nagy precizitással lett angolból lefordítva, valamint már a 20. század elején is beszámoltak a sport nagyobb európai történéseiről a magyar lapok. Az évtizedek múlásával azonban a rögbi nemhogy nem tudta azt a sikeres utat bejárni, mint a vele „egy tőről fakadó" futball, de még csak gyökeret sem tudott verni, ráadásul a sportágról terjedő tévhitek rossz hírnevet is kölcsönöztek neki. Jelenlegi írás próbál röviden rávilágítani arra, hogy a gyakran „búvópatakként" létező sportág Magyarországon milyen módon volt jelen mégis a köztudatban, és milyen tényezők járultak hozzá a létezéséhez, működéséhez.

A KEZDETEK

A magyarországi rögbi történetének ismertetése előtt érdemes kitérni arra, hogy a közelmúltig hivatalos sportként az uniós változatot játszották, miközben a ligarögbi csak az edzéseken volt jelen; a két változat első ránézésre nagyon közel áll egymáshoz, azonban vannak lényeges különbségek is. A játék menete, a pontszerzés lehetőségei mindkét változatban gyakorlatilag ugyanazok, azonban a pálya felfestésében, egyes játékelemekben, és ami a legfontosabb, a játékosok számában eltérnek egymástól: az uniós rögbit tizenöt, a ligarögbit tizenhárom fős csapatok játsszák. Az eltérés oka, hogy a 19. század második felében, amikor több sportág még képlékeny, kialakulási fázisában volt, az angliai rögbi képviselői között egyre nagyobb el-

[1] Az „eredeti" uniós rögbiből előbb a ligarögbi, majd az amerikai futball, később pedig a 7, 10 és 12 fős változatok alakultak ki. Jelen tanulmány, bár a téma jobb megértése érdekében röviden ismerteti az uniós és ligarögbi hasonlóságait és eltéréseit, bővebben csak az előbbi magyarországi történetével foglalkozik.

lentét rajzolódott ki. A déli, főleg a felső- és középréteghez tartozó játékosok a sport iránti elkötelezettségüket azzal fejezték ki, hogy amatőr státuszban űzték a sportot, azonban az északi iparvidéken a munkások ugyanezt nem engedhették meg maguknak. Utóbbi területen található csapatok 1895-ban kiléptek a Rugby Football Unionból (amely a mai napig is az angol uniós rögbi fő szervezete), és Huddersfieldben megalapították a Northern Rugby Football Uniont, amely a ligarögbit mint profi sportot igazgatta, kodifikálta szabályait.[2] Az uniós rögbi egészen 1995-ig fenntartotta amatőr státuszát, amelyet igen komolyan vettek: a harmincas évek derekán Franciaországban próbálkoztak a profizmussal, aminek eredményeképpen kizárták a franciákat a legrangosabb európai tornáról, az Öt Nemzetről,[3] ahová csak a második világháború után térhettek vissza.

Magyarországon az angliai skizma idején még a labdarúgás éppen csak születőben volt, de híradások nyomán, ahogy a futball, úgy a rögbi is ismert volt már. A sportágról egy meg nem erősített anekdota úgy tartja, hogy Budapesten a brit diplomáciai misszió dolgozói már 1875-ben kedvtelésből űzték.[4] A rögbi első bizonyított említése Molnár Lajoshoz köthető, aki 1879-es *Athletikai gyakorlatok* című könyvében részletesen írt több sportágról (így a baseballról is, amiről talán elsőként tett említést Magyarországon): az angol rugdaló két változatát nagyon részletesen ismertette, ajánlva azokat csekély anyagi háttérigényük miatt *„hazai tanügyi köreink figyelmébe"*.[5] Továbbá szerző a sportágak játéktereit is ismertette, azonban a labdákat az egyik illusztráción összekeverte.[6] Nemcsak Molnár keverte össze a rögbit a labdarúgással: Szokolay Kornél *Három angol labdajáték*, valamint Bély Mihály *Angol rugósdi* című írásaikban úgy írtak a futballról, hogy a rögbi szabályait ismertették.

Az 1890-es években Magyarországon a labdarúgás villámrajtot vett, ennek egyik oka lehetett, amit Molnár Lajos említett: komolyabb infrastruktúra, különleges felszerelés gyakorlatilag nem szükséges a játékhoz, a sportág szabályai pedig egyszerűek és egyértelműek. Fel lehet tenni a kérdést ugyanakkor, hogy a rögbi biztosan csak a brit diplomaták körében létezett egyáltalán Budapesten? Erre nem lehet biztosan nemet mondani. A magyar sport Gründerzeit-érájában, a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedében nem voltak ritkák az all round sportsmanek, akik örömüket lelték abban, hogy minél több sportágban próbálják ki magukat. Ismert példa a sok sportot kipróbáló személyre Hajós Alfréd, aki nemcsak az úszásban, hanem a labdarúgásban is megállta a helyét.[7] 1900-ban a Budapesti FC ezért *„gondolt merészet"* a *Sportvilág* megfogalmazása szerint, amikor a rögbit kívánta meghonosítani.[8] A csapat alapítását azonban nem követte láncreakció, mint ahogy jó fél évtizeddel korábban a foci esetében történt. Más klubok nem döntöttek úgy, hogy a rögbit választják, így a kísérlet abbamaradt.

[2] Richards, Huw: *A Game for Hooligans.* Mainstream Publishing, Edinburgh–London 2007. 76–78.
[3] Richards 141.
[4] *Magyar Narancs* 28. évfolyam, 34. szám, 2016. augusztus 25., 20.
[5] Molnár Lajos: *Athletikai gyakorlatok.* 1879, 264.
[6] Molnár 266.
[7] Zeidler 94.

A rögbinek a magyar sportsajtóban továbbra is helye maradt: szintén a *Sportvilág* számolt be arról 1906 szeptemberében, hogy a Fiumébe látogató brit Földközi-tengeri Flotta két hajójának legénysége a helyi Athletikai Club pályáján tartott bemutató mérkőzést. 6:0-ra a HMS Queen csatahajó matrózai nyertek, azonban az eseményről készült rövid leírás alapján feltételezhető, hogy leginkább az angolok szórakoztatták magukat, mivel csak kevés néző láthatta *„tanulságos matchet"*, valamint a technikai felkészültség is hiányos volt: a *Sportvilág* külön kiemeli, hogy az egyik matróz cipő nélkül játszott.[9] Ezek ellenére lehet mondani, hogy ez lehetett az első rögbimérkőzés, amelyet Magyarországon játszottak. A kvázi „hivatalos" bemutatóra azonban csak hat év múlva került sor, amelynek volt előzménye, valamint komoly szervezés állt mögötte.

Dacára annak, hogy Fiume a magyar koronához tartozott, a tudósítás inkább egy külföldi mérkőzés bemutatásához hasonlított: ilyen sporteseményekről a fővárosi újságolvasók gyakran szerezhettek tudomást a 20. század első évtizedében. 1900-ban a *Budapesti Hírlap* megemlítette, hogy a párizsi világkiállítás sportversenyén (később ismerték el az eseményt olimpiaként) rögbitornát is rendeznek, mint ahogy teniszben vagy labdarúgásban is avatnak majd bajnokot.[10] 1902. január 18-án a *Pesti Hírlap* számolt be egy hét késéssel az éppen aktuális Home Nations torna (a nevét nem említi a lap) Anglia–Wales összecsapásáról, amelyet a vendégek nyertek meg 8:9-re. A cikk hozzáteszi, hogy mintegy 15 000 néző látta a mérkőzést, ami után nagy volt a jegybevétel összege. Egy jegy 1 shillingbe (akkor kb. 120 fillért ért) került, de még másfél shillinget rá kellett fizetnie az érdeklődőnek erre az összegre, ha olyan helyre akart kerülni, ahonnan látott valamit a pályából.[11] De arról is tájékozódhattak az olvasók, hogy 1911-ben francia bajnokság döntőjében a korszak egyik legjobb csapata, a Stade Bordelais 14:0-ra verte meg a Sporting Club d'Université de France-ot (SCUF). A *Pesti Hírlap* rövidhírében hozzátette, hogy ez volt a bordeaux-iak hetedik bajnoksága, magát a döntőt pedig 16 000 néző látta, ami 28 000 frank bevételt hozott. A két utóbbi rövidhír esetében feltűnő, hogy az eredmény mellett a nézőszám és a bevétel is megjelenik, mint információ.[12] A nézőszám említését fontosnak tarthatták a lapok, hogy bemutassák, milyen népszerű egy csapatsportág – ami nem a futball – Európa más részein; ez az első, hivatalosan elismert Magyarországon játszott rögbimérkőzés kapcsán lesz fontos szempont.

[8] *Sportvilág* 7. évfolyam, 7. szám, 1900. március 4., 56.
[9] *Sportvilág* 13. évfolyam, 37. szám, 1906. szeptember 9., 304–305.
[10] *Budapesti Hírlap* 20. évfolyam, 40. szám, 1900. február 10., 15.
[11] *Pesti Hírlap* 24. évfolyam, 17. szám, 1902. január 18., 18. [Megjegyzés: az újság labdarúgásként említi a sportágat.]
[12] *PestiHírlap* 33. évfolyam, 85. szám, 1911. április 13., 19.

1911. január elsején játszották a magyar és a francia fociválogatott első egymás elleni mérkőzését, amelyet 0:3-ra a vendégek nyertek meg a charentonneau-i lejtős (!) pályán.[13] Másnap pedig kíváncsiságból a magyar válogatott kilátogatott az 1911-es Öt Nemzet nyitómérkőzésére, amelyen Franciaország fogadta Skóciát. Az eseményről három, egymástól kissé eltérő beszámolót lehetett olvasni. Legnegatívabban talán a *Pesti Hírlap* írt a mérkőzésről, igaz, itt nem is feltétlenül a játék képével, hanem a barátságtalan fogadtatással volt a problémája az előző napon győztes magyar focistáknak.[14] A *Budapesti Hírlap* sokkal részletesebb beszámolóval jelentkezett, amelyben a protekció szóba sem került, de a belépőjegyek ára már igen (mint az a korábbi rövidhírekben is említésre került). A lap írt a szurkolásról is: a skótok roastbeefezése, a franciák lekappanozása kedvét szegte a focistáknak, hogy a rögbivel foglalkozzanak, így ebben a beszámolóban is csalódottan távoztak a stadionból, hozzátéve, hogy félidei távozásukkor azért a sapkáikkal megpróbáltak rögbizni.[15]

A *Pesti Napló* már sokkal pozitívabban emlékezett meg a meccsről, kiemelve szintén a sok nézőt, illetve a pálya méretét, amelyet a tudósító a Vérmező nagyságához hasonlította (a *Pesti Hírlap* a stadion szépségéről is megemlékezett). A *Pesti Napló* sem a játék szépségét méltatta, ellenben az előző két cikkhez képest a lap hasábjai szerint a magyar focisták már kifejezetten élvezték a lármás, szenvedélyes szurkolókat, és azt, ahogyan buzdították a válogatottjaikat.[16] A rögbiről való elmélkedésre, a tapasztaltak átbeszélésére sok ideje nem volt a magyar válogatottnak, mivel – erről mind a három említett cikkben írtak – este bankett várta őket, majd másnap Milánóba utaztak, hogy Olaszország ellen is pályára lépjenek.

A focisták a látottak alapján a sapkáik dobálásán túl nem foglalkoztak a későbbiekben a rögbivel, a sajtó azonban folytatta a cikkezést a sportág európai eseményeiről. Az 1912-es Öt Nemzet Anglia–Wales rangadójáról a *Budapesti Hírlap* nagyon részletes tudósítást közölt. Nemcsak a mérkőzés eseményei, a kezdőjátékosok lettek felsorolva, hanem a mai szóhasználattal élve VIP-vendégek is. Köztük volt Albert, Schleswig-Holstein hercege, Thomas Scott-Ellis, Howard de Walden bárója.[17] A január 21-i mérkőzést Anglia nyerte 8:0-ra, mint ahogyan a tornát is, igaz, az elsőségen az írekkel kellett megosztozni pontegyenlőség miatt.[18] Wales később a másik győztestől szintén kikapott: ennek eredményét a *Pesti Hírlap* közölte március

[13] Rejtő László – Lukács László – Szepesi György: *Felejthetetlen 90 percek.* Sport Könyvkiadó, Budapest 1974. 37–38. [Megjegyzés: sem a könyv, sem a *Nemzeti Sport Online* 2016-os cikke nem tesz említést arról, hogy a magyar válogatott tagjai rögbimérkőzést tekintettek volna meg a helyszínen január 2-án.]
[14] *Pesti Hírlap* 33. évfolyam, 5. szám, 1911. január 6., 19.
[15] *Budapesti Hírlap* 31. évfolyam, 6. szám, 1911. január 7., 10.
[16] *Pesti Napló* 61. évfolyam, 5. szám, 1911. január 6., 19.
[17] *Budapesti Hírlap* 31. évfolyam, 21. szám, 1912. január 25., 15.
[18] http://www.rugbyfootballhistory.com/6nations.htm (2016. október 5.)

16-i számában, alatta egy rövid beszámolóval a rögbi németországi hódításáról, és a népszerűvé váló új sportág bajnoki döntőjéről.[19]

AZ ELSŐ HIVATALOS RÖGBIMÉRKŐZÉS MAGYARORSZÁGON

A párizsi mérkőzés és a cikkek nyomán a magyar olvasóközönség érdeklődése nem csökkent a kissé idegen sportág iránt, ami németországi térhódítása révén ráadásul egyre közelebb került az Osztrák–Magyar Monarchiához. Erre nemcsak itthon figyeltek fel: 1912-ben a Rosslyn Park FC csapata döntött úgy, hogy monarchiabeli túrára indul, hogy a rögbit népszerűsítse. A klubnak azonban nem volt akkora játékosállománya, hogy egy A és egy B csapatot játszassanak egymás ellen,[20] itteni rögbiklub pedig nem volt, ezért egy Nomads nevű, cambridge-i és oxfordi egyetemistákból álló alkalmi válogatott ellen álltak ki Prágában, Budapesten és Bécsben.[21] Az angolok akarva-akaratlanul több sportág magyarországi kifejlődésében is szerepet játszottak. Elég csak a sokszor emlegetett labdarúgásra hivatkozni; a 20. század legelején már itt turnézott a profi Southampton, de számos angol játékos, edző feltűnt,[22] sőt egy olyan anekdota is keringett a korszakban, amely szerint a legelső focilabdát 1886-ban a magyar atléták angol edzője, Perry hozta az országba.[23]

Hogy magyarországi mérkőzés is be lett tervezve, az a korabeli bulvárlapnak, *Az Est*nek volt köszönhető, az azonban ma sem világos, hogy a lapon belül ki volt a főszervező. A *Pesti Hírlap* arról írt, hogy a labdarúgás meghonosításában nagy szerepet játszó Gillemot Ferenc, *Az Est* sportrovatának vezetője érte el a „sportdiplomáciai sikert".[24] A *Tolnai Világlapja* ezzel szemben Miklós Andor felelős szerkesztő és Sebestyén Arnold igazgató szervezőkészségét említette.[25] A Rosslyn Park turnéja esetében már csak azért is lehet *Az Est* szerkesztőinek sikeréről beszélni, mivel a sajtóhírek kiemelték, hogy két budapesti mérkőzést kötöttek le a csapatokkal. Az elsőt április 10-én a Millenárison – ez nem a ma Millenárisként ismert terület, hanem a jelenlegi XIV. kerületben található Millenáris Velodrom, Budapest egyik első sportlétesítménye – a másodikat pedig egy nappal később az FTC Üllői úti pályáján játszottak volna. Ismeretlen okból azonban a második mérkőzés helyszíne is a Millenáris maradt. *Az Est* szervezése a költségekre is kitért, mivel a *Pesti Hírlap* információi szerint mindkét mérkőzés pénzügyi hátterét a lap állta.[26]

[19] *Pesti Hírlap* 33. évfolyam, 65. szám, 1912. március 16., 20.
[20] *Pesti Hírlap* 33. évfolyam, 68. szám, 1912. március 26., 20.
[21] *Pesti Hírlap* 33. évfolyam, 78. szám, 1912. március 31., 18.
[22] Hadas Miklós: *A modern férfi születése.* Helikon Kiadó, Budapest 2003. 298–299.
[23] Földessy János: *A magyar labdarúgás és a 60 éves MLSZ.* Sport Könyvkiadó, Budapest, 1960. 10.
[24] *Pesti Hírlap* 33. évfolyam, 84. szám, 1912. április 7., 18.
[25] *Tolnai Világlapja* 12. évfolyam, 17. szám, 1912. április 21., 982.
[26] *Pesti Hírlap* 33. évfolyam, 84. szám, 1912. április 7., 18.

A hírlapok röviden az április 8-án, húsvéthétfőn Prágában játszott mérkőzésről is beszámoltak. Ott a Rosslyn Park nyert 17:15-re, de a tudósítás kitért rá, hogy az ottani nézőket magával ragadta a játék.[27] A mintegy negyvenfős angol kompánia Prágából másnap vonattal jutott el Budapestre, ahol megérkezésükkor Iszer Károly, a BTC második elnöke fogadta őket. Az angolokat mintegy húsz kocsi szállította a szálláshelyükre, a Savoy Hotelbe. A nagykörúti hosszú konvojra, illetve a lapok szerint jó kiállású játékosokra felfigyeltek a járókelők is.[28] A napi sajtóban több hirdetés jelent meg, amely az első magyarországi rögbimérkőzést reklámozta. Ezek nyomán elmondható, hogy a sajtó 1912-ben, ahogyan a korábbi években is sokat tett azért, hogy a sportág iránti figyelmet fenntartsa.

A nem éppen tavaszi időjárás ellenére 1912. április 10-én délután öt órakor elkezdődött a mérkőzés, amelyre a magyar hírlapok szerint mintegy háromezren voltak kíváncsiak. A *Pesti Napló* később az angol *Sportsman* című lap nyomán már tizenkétezer nézőről írt,[29] noha az április 11-i számában még a háromezres létszámról számolt be;[30] az angolok számadata leginkább utólagos szépítés lehet. A Rosslyn Park piros-fehér mezben lépett pályára (ezt a színösszeállítást használja ma is a klub), ami miatt a nézők BTC néven hívták a csapatot; a *Pesti Hírlap* szerint azért, mert ez a klub nagy szerepet vállalt a rögbi budapesti debütálásnak megszervezésében,[31] de valószínűbb, hogy az összehasonlítás a BTC szintén piros-fehér meze alapján történt. Az erős és gyors iramú, kétszer fél órás bemutató (egy teljes rögbimérkőzés hossza kétszer negyven perc) első félidejében a Rosslyn Park játszott fölényben, de a térfélcsere után a Nomads ki tudott egyenlíteni – a tudósítások szerint ez azért is sikerült nekik, mert mögülük fújt a szél. A végeredmény 16:16 lett, amit a lapok teljesen normálisnak könyveltek el a mérkőzés bemutató jellege miatt.[32]

És a nézők? Az első beszámolók jórészt pozitívak voltak. Ugyanakkor hiába írták le a lapok a meccs előtt cikkeikben nagyon röviden a rögbi szabályait, a lelátókon helyet foglalók eleinte nem igazán értették, hogy mi is történik a pályán. A *Budapesti Hírlap* szerint a nézőket különböző szakértők hangos kommentálása segítette az eligazodásban, és a mérkőzés végére már eléggé jól tájékozódtak a lelátóról is a Millenárisra kilátogatók. A lefújás után pedig nagy ováció fogadta a pályáról levonuló játékosokat.[33] Az egy nappal későbbi találkozót, amelyet a hírek szerint

[27] *Budapesti Hírlap* 32. évfolyam, 86. szám, 1912. április 10., 12.
[28] *Pesti Hírlap* 33. évfolyam, 86. szám, 1912. április 10., 19.
[29] *Pesti Napló* 63. évfolyam, 95. szám, 1912. április 20., 18.
[30] *Pesti Napló* 63. évfolyam, 95. szám, 1912. április 20., 17.
[31] *Pesti Hírlap* 34. évfolyam, 87. szám, 1912. április 11., 17.
[32] *Budapesti Hírlap* 32. évfolyam, 87. szám,1912. április 11., 14.; *Pesti Hírlap* 1912. április 11., 17.; *Pesti Napló* 1912. április 11., 17.
[33] *Budapesti Hírlap* 1912. április 11., 14.

Budapest polgármestere, Bárczy István is megtekintett, szintén öt órakor kezdték.[34] A városi vezető jelenléte nem volt meglepő, mivel Bárczy fiatal korában atletizált, majd az MTK pályájának megépülésénél is jelentős szerepet játszott, majd a stadion megnyitóján – pár héttel az első rögbimérkőzés előtt –, 1912. március 12-én ő végezhette el a kezdőrúgást.[35] A turnézók második fellépésüket követően továbbutaztak Bécsbe, ahol egy mérkőzést játszottak. Egy őszi híradás szerint a Rosslyn Park szívesen emlékezett vissza a tavaszi, monarchiabeli bemutatóira.[36]

A sajtóhírek tehát rögtön háromezer nézőről, a túrára kellemesen visszaemlékező angolokról szóltak, későbbi áttörésről azonban nem lehetett már olvasni. Ennek okaként megemlíthető, hogy a sajtó ugyan felkeltette a rögbi iránti figyelmet, de hiába írtak az eredményekről, a magyar olvasók alig ismerhették a sport szabályait. Nem csoda, hogy 1911. január 2-án a focisták sem pontosan értették, hogy mit látnak a pályán; a *Pesti Hírlap* szerint *„csak a legdurvább faultokat"* tanulhatták meg.[37] Egy évvel később a párizsi mérkőzésről még negatívan beszámoló *Pesti Hírlap* volt az, amelyik felkarolta *Az Est* által szervezett mérkőzéseket: a lap április 10-i száma az uniós rögbi szabályait is leírta dióhéjban,[38] hogy a Millenárisra kilátogató olvasó késő délután tisztában legyen azzal, hogy mit is lát a pályán.

Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy a premierről lelkesen beszámoló lapok a második bemutató mérkőzésről semmiféle beszámolót nem közöltek, csupán a játékosok bécsi utazásáról tudósítottak, arról is rövidebb terjedelemben, mint amekkorában a fogadásukról írtak. A rögbiről nagy lelkesedéssel író cikkek hirtelen eltűntek a napilapokból, azonban a *Budapesti Hírlap* élclap mellékletében, a *Kakas Márton* 1912. április 21-én megjelent számában a bemutató mérkőzésről olyan karikatúra volt látható, amilyennek egy kívülálló láthatta a játékot.[39]

A kezdeti lelkesedés lelohadásának további jele lehet az, hogy Budapest határain túlra a Rosslyn Park túrájának híre csak lassan jutott el. A *Délmagyarország* egy 1912 májusában Szeged sportéletét vizsgálta. A rögbiről annyit írt a kérdéses cikk, hogy csak hallomás alapján ismerik a városban, a fővárosi bemutatót nem említette.[40] Egy évvel később a lap Yolland Artúr egyetemi tanár, sportvezető cikkét adta közre, amelyben szó volt arról, hogy *„a tavaly Magyarországon is szerepelt rugby labdarugó csapatokban nem egy tekintélyes orvos és katonatiszt is volt"*.[41]

[34] *Pesti Hírlap* 1912. április 11., 17.
[35] Zeidler 100–101.
[36] *Pesti Napló* 63. évfolyam, 218. szám, 1912. szeptember 15., 19.
[37] *Pesti Hírlap* 1911. január 6., 19.
[38] *Pesti Hírlap* 1912. április 10., 18.
[39] *Kakas Márton* 19. évfolyam, 17. szám, 1912. április 21., 9.
[40] *Délmagyarország* 3. évfolyam, 103. szám, 1912. május 4., 9.
[41] *Délmagyarország* 2. évfolyam, 232. szám, 1913. október 5., 11.

A Kakas Márton 1912. április 12-i számában látható karikatúra

Az pedig, hogy Anglia, a sportág hazája Nagy-Britannia részeként az antant hatalmak oldalán Magyarország ellensége volt, mondhatni elvágta a lehetséges „köldökzsinórt," amelyen keresztül a szakemberek érkezhettek volna, a német rögbi pedig nem „exportálta" magát a Központi Hatalmak más országaiba. De vajon tényleg eltűnt-e a rögbi már rögtön 1912–1914 után? Ezt nem lehet konkrétan kijelenteni, mivel szórványos hírek szóltak arról, hogy a sportág jelen volt Magyarországon. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 1913-ban számolt be arról, hogy a Budapesti Evangéliumi Keresztyén Diákegyesület a Lónyay utcai főgimnáziumban tartott sportdélutánjain a labdarúgás mellett rögbizni is lehet.[45] A *Budapesti Hírlap* 1916-ban az orosz hadifogságból kiváltott magyarok élménybeszámolójáról írt: az Uránia közönsége megtudhatta, hogy szabadidejükben rögbimeccset játszottak a foglyok, amelyet a magyarok nyertek meg.[46] A világháború után Mannó Leonidas a Szúnyogszigetre, mai nevén a Népszigetre képzelte el a nemzeti sportkomplexumot, ahol a rögbi és a krikett is pályát kapott volna, azonban Mannó terve, akárcsak

[42] *Budapesti Hírlap* 34. évfolyam, 41. szám, 1914. február 17., 17.
[43] Rejtő–Lukács–Szepesi 52–64.
[44] Richards 106–110.
[45] *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 56. évfolyam, 42. szám, 1913. október 19., 665.
[46] *Budapesti Hírlap* 36. évfolyam, 41. szám, 1916. február 10., 12.

másoké a húszas évek elején pénzügyi okokból nem valósulhatott meg, így a nemzeti stadion továbbra is csak egy terv maradt.[47]

1920-ban Gödöllőn alakult egy klub; erről ugyan nem lehet többet tudni, a városban tizenhárom évvel később viszont biztosan játszottak legalább egy meccset. Az angol cserkészek ugyanis tartottak egy bemutatót az 1933-as dzsembori ideje alatt.[48] 1929-ben Budapesten megalakult a Hungária, azonban egy csapatképen kívül sok információ erről az egyesületről sem maradt az utókorra.[49] A fővárosban 1935-ben az Állatorvos-tudományi Egyetem és a Testnevelési Főiskola hallgatói alakították csapatokat a Főiskolai Világbajnokságra, de végül nem mérkőzött meg egymással a két egylet, a francia–német összecsapást viszont *„igen nagy tetszéssel fogadta"*[50] a nézőtér. Az MTI röviden tudósított, az új médium, a rádió továbbra is közvetítette az Öt Nemzet tornák történéseit. 1934-ben a *Délmagyarország* is beszámolt egy uniós rögbit bemutató szegedi előadásról, amelyet nagyszámú közönség kísért figyelemmel.[51] A csongrádi megyeszékhelyen Pluhár István, a korszak egyik szakírója adott elő, aki a *Testnevelés* című folyóiratban egy, a különböző labdarúgóstílusokat elemző írásában a *„rögbi-futballról"* leírta, hogy a focival egy közös őstől származik. Azt is kifejtette, hogy a legegyszerűbb labdarúgó taktika is a rögbiből származik: *„a játékosok mind a labda után igyekeztek rohanni, ahogy régen tették, valamennyien a labda körül igyekeztek harcolni, hogy azt az ellenfél kapujába juttassák."*[52] Pluhár nemcsak Szegeden, hanem a Debrecenben – ott Hadházy Dezsővel közösen – is tartott előadást a *„rugdob (rugby) játékról"*.[53]

A korszak elismert irodalmi periodikája, az *Új Idők* egy olyan összeállításban számolt be a rögbiről, mint egy Magyarországon kevésbé ismert sportról (a baseball, a kalapácsvetés és a pelota mellett), azonban meglehetősen pontatlanul írtak, amire jó példa, hogy amerikai sportnak tartották.[54] Ezek alapján azt lehet mondani, hogy a rögbi megmaradt, de a foci mellett annyira eltörpült a jelentősége, hogy csaknem száz évvel későbbről nézve úgy tűnhet, hogy a két világháború között nem létezett a sportág Magyarországon.

Az angol cserkészek „vendégjátékára" érdemes még visszatérni. Nagy-Britannia az első világháború után mérsékelten érdeklődött Közép-Európa iránt, miközben a

[47] Zeidler Miklós: A nemzeti stadiontól a Népstadionig. In *Tanulmányok Budapest Múltjából.* 26. kötet, Budapesti Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1997. 16–17.
[48] Bene Kálmán: *A magyar rögbi sport története 1969–1988.* Szerzői kiadás, 2016. 10.
[49] http://www.ecbservices.hu/RogbitortenelemHu/FotoVideoDoksik1900-1944.html (2016. szeptember 27.)
[50] Bene 11. és *MTI Sportkiadás* 1935. augusztus 11.
[51] *Délmagyarország* 10. évfolyam, 107. szám,1934. május 13., 6.
[52] Pluhár István: Jellemző vonások a nemzetek labdarúgásában. *Testnevelés. Az Országos Testnevelési Tanács hivatalos Szakközlönye* 11. évfolyam, 5. szám, 1938. május, 340–349, 340–341.
[53] Ecsedi István – Sőregi János: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1934.* Debrecen Sz. Kir. Város Déri Múzeumának Kiadványai, Debrecen, 1935. 70.
[54] *Új Idők* 43. évfolyam, 7. szám,1937. február 14., 241–242.

bethleni kormányzat Londonnál kívánta elérni a békés revízió képviseletét. A korszakban Franciaország volt jelen erőteljesen a *cordon sanitaire*-nek is hívott régióban, amely az uniós rögbi esetében is igaz volt. A sportág magyarországi megítélésének az sem tett tehát feltétlen jót, hogy a Magyarországgal a Millerand-kísérőlevél küldésének időszakát (1920. május) leszámítva a hűvös viszonyt ápoló Franciaország volt a csehszlovák és román rögbi kiépülése, fejlődése mögött.

A csehszlovákiai rögbi bölcsője a húszas években Brünn (Brno) volt, ahol a Franciaországból hazatérő Ondřej Sekora újságíró és František Ruber voltak a sportág beindítói 1926-ban, de a pardubicei kaszárnya francia kiképzői is segítették az uniós rögbi terjedését. Az első cseh csapatok közötti mérkőzésre 1926. május 9-én került sor, ahol a Moravská Slavia 31:17-re legyőzte a Žižka Brnót. Sokat az első nemzetközi meccsre sem kellett várni: a Slavia Brno 12:12-es döntetlent játszott a Wiener Amateure-rel.[55] Romániában – akárcsak Magyarországon és Csehországban – az első világháború előtt is ismert volt a rögbi, amelynek elterjedésében a Franciaországból hazatérő egyetemisták játszották a főszerepet.[56] Hogy a románoknál erős volt a sport, azt mutatja, hogy már 1914-ben elindult a bajnokság, valamint az, hogy 1924-es olimpiára három ország nevezett válogatottat, ebből az egyik a román volt, ők végül a bronzérmet szerezték meg.[57]

A csehszlovák és a román rögbi tovább élt, és ha lehet mondani, virágzott a második világháború után. Ez főleg utóbbira igaz, ahol az uniós rögbi aranykora éppen a Ceaușescu-rezsim éveire esett, amikor az Öt Nemzeten résztvevő válogatottak ellen is arattak győzelmeket a románok. Magyarországon a rögbi 1945 non grata státuszba került, mivel „úri" sportnak vélték – ellentétben a Horthy-korszakkal, illetve a csehszlovák és román felfogással, amely munkássportként tartotta számon az uniós rögbit.

A magyarországi elterjedésnek a korábban már említett rossz hírnév is gátat szabott. Már a Rosslyn Park túrája idején a szabálymagyarázat mellett a *Pesti Hírlap* arról ír, hogy az amerikaiak rögbije (az újságíró nem használja az amerikai futball kifejezést) okozza a rossz hírét a játéknak, mivel *„szertelenségükben és temperamentumuk heve által elragadtatva (…) ezt a tulajdonképpen par excellence ügyességi játékot a durvaságig elvadították"*. Ehhez hozzátette, hogy a *„golyóálló páncélban"* pályára lépő sportolók még így is több balesetet szenvednek, mint az angol vagy francia rögbisek.[58] Nem véletlen, hogy a szintén említett szegedi előadáson Pluhár István is kiemelte, hogy az *„európai rögbi teljesen más, mint az amerikai"*, nem veszélyesebb sport, mint a labdarúgás.[59]

[55] *75 českého ragby 1926–2001*. Česká ragbyová unie, 2001. 22.
[56] Richards 102.
[57] Richards 127.
[58] *Pesti Hírlap* 1912. április 10., 18.
[59] *Délmagyarország* 1934. május 13., 6.

Az amerikai futball valóban a rögbiből fejlődött ki, azonban a két sportág gyorsan eltávolodott egymástól, már a 20. század első évtizedeiben. A leginkább látható különbség az, hogy mennyire eltérő módon engedélyezik a védőfelszerelés használatát. A szabályokban a legnagyobb eltérés abból adódik, hogy az amerikai futballban tizenegy fős csapatok lépnek pályára, négy negyedre osztják a játékidőt szemben a két félidővel, az előre passz megengedett, valamint a touchdown szerzéséhez elég az end zone-ba belépni, szemben a rögbivel, ahol le is kell tenni a célterületen a játékszert. Az amerikai fociban a játék nem folyamatos – szemben az uniós rögbivel. Hozzá kell tenni azonban, hogy a ligarögbi is szabályozza, hogy a csapatok mikor indíthatnak támadást, és mikor védekeznek.[60]

A magyarországi közbeszédben azonban még ma is gyakran összekeverik a két sportágat, és a források alapján látható, hogy ez a jelen írás tárgyalta időszakban sem volt másképp. Az 1945 utáni korszakban politikai hátteret is kapott az egybemosás, amelyre számos példát lehet találni a pártállami rendszer újságjaiban. A *Dunántúli Napló* 1957-ben egy képillusztrációhoz közölt leírást a rögbiről, amelyet kifejezetten brutálisnak, durvának tartott, hozzátéve, hogy *„újra lendületet kapott Nyugaton"*, de *„mi inkább megmaradunk a csendes és finom labdarúgás mellett"*.[61] A *Heves Megyei Népújság* 1961-ben egy viccben az amerikai profi rögbisek intelligenciáján élcelődik[62] – amelyről megállapítható, hogy mondandója, a könnyű műfaj ellenére bír egyfajta „hátszéllel."

A RÖGBI ÚJBÓLI FELBUKKANÁSA MAGYARORSZÁGON

Az uniós rögbi végül a hatvanas évek legvégén jelent meg fizikai valójában Magyarországon. Ezúttal azonban nem angol, hanem olasz segítséggel. Az 1967-ben budapesti szolgálati helyére érkező Carlo Passalacqua, az olasz nagykövetség munkatársa, rögbisként előző állomáshelyein, az NSZK-ban és Svájcban is tudott hódolni a sportnak, azonban Magyarországon az hiányzott. 1969-ben Passalacqua, a budapesti Vörösmarty Mihály Gimnáziumban Cziráky József testnevelő tanár közreműködésével rögbiedzéseket kezdett el szervezni,[63] amelyeknek gyorsan nagy népszerűségre tettek szert.[64] Hamarosan a lelkes fiatalok csapatokat kezdtek alapítani.

[60] http://www.nemzetisport.hu/migralt_cikkek/20030904/az_amerikai_futball_szabalyai (2016. október 7.)
[61] *Dunántúli Napló* 14. évfolyam, 208. szám, 1957. szeptember 5., 6.
[62] *Heves Megyei Népújság* 12. évfolyam, 34. szám, 1961. február 9., 6.
[63] Nem lehet kizárni, hogy Passalacqua szervezése ideológiai indíttatásból is történt, hogy egy „rendszeridegen" sportot honosítson meg a kommunista vezetésű Magyarországon, azonban ezzel kapcsolatban érdemes hozzátenni, hogy a már említett Csehszlovákiában, Romániában, de Lengyelországban és a Szovjetunióban is létezett rögbi a keleti blokk országai közül.
[64] Bene 17.

Az első klubot 1970 tavaszán a vörösmartysok hozták létre Árpádföldön, nem sokkal később a második is megalakult, ez már az agglomerációban, Alsógödön jött létre. A harmadik Rákospalotán alakult, ez 1971-ben az MTK csapata lett. Addigra összesen hat csapat kezdte meg működését Budapesten és környékén, igaz, nagy volt a fluktuáció az egyesületeknél. A magyar rögbi „atyja", Passalacqua azonban 1973-ben távozik az országból szolgálati idejének letelte után,[65] és hiába marad kapcsolatban Magyarországgal, csak három klub maradt talpon: az MTK, a Budapesti Építők és az Árpádföld.[66] Ennyi azonban már elég volt ahhoz, hogy a rögbi megmaradjon Magyarországon.

A sajtó is másképpen írt a sportágról: igen fontos mérföldkőnek nevezhető, hogy az MSZMP lapja, a *Népszabadság* 1970. május 8-án röviden beszámolt arról, hogy másnap a Kőér utcai pályán 15:30-tól a Pesterzsébeti és a Péceli Spartacus mérkőzést fog játszani. A lap hivatalos bemutatónak titulálta a találkozót,[67] így hozzá lehet tenni, hogy szűk hatvan év alatt a Rosslyn Park túrája feledésbe merült, miközben a sportág is csak néha-néha bukkant fel a felszínre. Május 10-i számában a *Népszabadság* ismét távirati stílusban számolt be a mérkőzésről, amelynek eredménye – akárcsak az 1912-es bemutatónak – döntetlen lett, ezúttal 21:21-re végeztek a csapatok. A napilap hozzátette, hogy a nézőknek tetszett a mérkőzés, és azt is, hogy az *„amerikai rögbivel"* szemben a durva játék nem megengedett a szabályok szerint.[68] A *Népszabadság* egy évvel később egy képet is közölt az MTK-Szakipari SE mérkőzéséről, ahol azonban a zárt tolongást *„sajátos rögbijelenetnek"* titulálták.[69]

A *Délmagyarország* 1970. május 13-i számában röviden beszámoltak a rögbi „újra" debütálásáról, és a tolongásról is közöltek egy képet, nevén nevezve a játékelemet. A cikket jegyző újságíró a sport játékmenetét a kézilabdához hasonlította, megjegyezve, hogy nem kell háromlépésenként a földre pattintani a labdát. Az írás szerzője, mint külső szemlélő a korabeli hiedelmekre is rávilágított: a bicegő partjelző, és egy törött karú fiatal játékos alapján úgy gondolta, hogy rögbizés közben sérültek meg, azonban felvilágosították, hogy nem ez a sport okozott nekik gondot, mivel *„nálunk sokkal kevesebb a sérülés, mint a labdarúgásban"*.[70]

A sajtó a rögbiről ekkor már kedvező hangvétellel írt, ahol lehetett, megemlítették, hogy az amerikai focitól eltérő sportágról van szó, azonban a játékszabályok még nem voltak túlságosan ismertek, így az országos megjelenésű *Népszabadság* is inkább csak általánosan mutatta be az említett rövid képriportban az uniós rögbi egyik talán legismertebb formációját. Hasonlóan pozitív hangvétellel írt a *Dunántúli Napló* is a sportágról, már a magyarországi „újra" megjelenése körüli időszak-

[65] Uo.
[66] Bene 48.
[67] *Népszabadság* 28. évfolyam, 106. szám, 1970. május 8., 12.
[68] *Népszabadság* 28. évfolyam, 108. szám, 1970. május 10., 24.
[69] *Népszabadság* 29. évfolyam, 92. szám, 1971. április 20., 12.
[70] *Délmagyarország* 60. évfolyam, 110. szám, 1970. május 13., 8.

BEVONUL A RÖGBI

Eddig csak külföldről érkezett felvételeken láttunk hasonló jelenetet, de most már a rögbi bevonul a hazai pályákra is. Az Építők sporttelepén játszották a hét végén az MTK—Szakipar SC mérkőzést. A képen sajátos rögbijelenet.

A „sajátos rögbijelenet"

ban, azonban az ismerethiány két népszerűsítőnek szánt cikkben is előjött. A százéves rögbi kapcsán a tolongást az amerikai foci egyik jelenetével illusztrálták,[71] és bár a Budapesten már szerveződő sportág kapcsán a baranyai napilap a szabályokat is ismertette, tizenhat fős csapatokat adtak meg a leírásnál.[72] A *Népszava* ekkoriban három rövid riportot is közölt a fővárosi rögbisekről.

A sajtó érdeklődését a korabeli játékos, Bene Kálmán abból vezette le, hogy a Felszabadulás-kupáért játszottak az első csapatok,[73] azonban az is hozzájárulhatott ehhez, hogy a Szovjetunió 1971-ben kérte a felvételét az uniós rögbi európai szervezetébe (FIRA – Fédération Internationale de Rugby Amateur).[74] Ebben az évben fordították le magyarra a sportág szabálykönyvét, valamint beindult a játékvezetőképzés Carlo Passalacqua segítségével.[75] Hogy a rögbisek helyzete nehéz volt, arról

[71] *Dunántúli Napló* 29. évfolyam, 98. szám, 1972. április 27., 8.
[72] *Dunántúli Napló* 27. évfolyam, 161. szám, 1970. július 11., 10.
[73] Bene 46.
[74] *Népszava* 99. évfolyam, 49. szám, 1971. február 27., 6.
[75] Bene 42.

a *Népszava* oldalain lehetett olvasni. Eleinte átalakított focipályán űzték a sportot,[76] de azzal is probléma volt, hogy mint klub működjön egy-egy csapat. Az edzésekhez szükséges eszközöket maguknak eszkábálták össze a játékosok,[77] labdát pedig Passalacqua révén szereztek, mivel a játékszert nem lehetett Magyarországon megvásárolni.[78] 1970 őszén mindössze egy csapat, a Szakipari SE kapott komolyabb anyagi támogatást a KISZ-től: ez tizenöt meccsfelszerelést jelentett.[79]

1971-ben megalakult a Magyar Társadalmi Rögbi Bizottság, melynek székhelye Kőbányán, az Építők Móricz Zsigmond Művelődési Házában volt, vezetője pedig az intézmény igazgatója, Dékány István lett.[80] A szervezet azonban – noha fegyelmi és edzői bizottsággal is rendelkezett – nem minősült sportági szövetségnek.[81] Hivatalos szervezet híján nem volt a rögbiseknek lehetősége, hogy bajnokságban játszanak, ezért különböző kupákat szerveztek, hogy valamilyen rendezett formában megmérettessék magukat. Az ilyen torna az OKISZ-kupa, a gödiek által szervezett Dunakanyar-kupa, valamint a már említett Felszabadulás-kupa. Utóbbinak első kiírását 1970-ben a Göd, majd 1971-ben a Budapesti Építők nyerte meg.[82] A magyarországi uniós rögbi egyesületei hamarosan nemzetközi mérkőzéseket is játszottak. 1971-ben az első vendégeskedő csapatok egyike volt a Göd ellen kiálló, nagy múltú NSZK-beli Hannover,[83] majd a Slavia Praha is turnézott Budapesten: a prágai klub tapasztalata révén is nagy győzelmeket aratott az MTK-Szakipari vegyescsapata és az Építők fölött. Ősszel Ostravából érkezett csapat, amely szintén két mérkőzést játszott az Újpesti Spartacus néven szereplő Árpádfölddel. A Toulouse Olympique Aviation Clubis játszott az Árpádfölddel és az MTK-val is.[84] 1973-ben már sikerült egy csehszlovák csapatot legyőzni: márciusban az Árpádföld verte meg fölényesen 35:10-re a Lokomotiva Ostrava juniorjait, amelyet ezer néző látott a helyszínen.[85]

ÖSSZEGZÉS

Az 1970-es évek első éveiben az uniós rögbiről már nemcsak a lapok számoltak be, hanem mint sportágat űzni is kezdték Budapesten és a főváros közvetlen közelében. A kezdeti lelkesedés azonban javarészt Carlo Passalacqua magyarországi szolgálatának végéig tartott. Az évtized közepére a csapatokból is mindössze kettő

[76] *Népszava* 99. évfolyam, 220. szám, 1971. szeptember 18., 10.
[77] *Népszava* 100. évfolyam, 41. szám, 1972. február 18., 6.
[78] Bene 43.
[79] Bene 30.
[80] *Népszava* 99. évfolyam, 220. szám, 1971. szeptember 18., 10.
[81] http://www.ecbservices.hu/RogbitortenelemHu/FotoVideoDoksik1971.html (2016. október 5.)
[82] Bene 44.
[83] *Népszava* 1971. február 27., 6.
[84] http://www.ecbservices.hu/RogbitortenelemHu/FotoVideoDoksik1971.html (2016. szeptember 30.)
[85] http://www.ecbservices.hu/RogbitortenelemHu/FotoVideoDoksik1973.html (2016. szeptember 30.)

maradt: a Szakipariból alakult Botond és az Árpádföld. Csak a hetvenes évek végén indult útjára többek között Bene Kálmán és Czabán Dániel révén a belső motivációra támaszkodó újjászervezés, amelynek fő helyszíne a BEAC (Budapesti Egyetemi Atlétikai Club) volt, amely a következő években a magyarországi uniós rögbi központjává vált.[86] Jelen írás az újraalakulásra már nem tér ki, ennek oka, hogy a rögbi mint sportág alapjait már az 1970-es évek elején lefektették Magyarországon: létezett lefordított szabálykönyv, voltak képzett játékvezetők, és külföldi csapatokkal is kapcsolatban álltak a hazai egyesületek. A BEAC-ban így nem nulláról kellett újrakezdeni az építkezést: a korábbi játékosok ismét csatlakoztak a játékhoz és a szervezéshez.

Kitekintésként érdekes kutatási téma lenne a magyar rögbi szakszavainak története: ugyan a fogalmak etimológiájával foglalkoztak,[87] azonban ez hosszabb távra nem ad magyarázatot arra, hogy a rögbi magyar terminológiájának nagy része mikor lett magyarra átültetve. Annyi bizonyos, hogy az 1971-es szabálykönyvfordítás már magyar elnevezéseket használ, de továbbra is kérdéses, hogy ezt megelőzően magyarul használták-e a szakszavakat. Az, hogy a harmincas években feltűnt a rögbi „rugdob" elnevezése, az sejteti, már ekkor magyarítani kívánták a sportág szakszókincsét.

Ha alapul vesszük az anekdotát, akkor jelen írás a magyarországi rögbi történetének körülbelül száz évét foglalta össze röviden, úgy hogy közben a tényleges játékkal eltöltött idő csekély mennyiségű volt, és erről jelenleg kevés dokumentált forrás áll rendelkezésünkre. A sajtónak köszönhetően a magyarországi olvasók, ha nem is mindig nagy terjedelemben, de a sportág viszonylagos ismeretlenségének ellenére meglehetősen gyakran olvashattak a rögbiről.

A sportág számára problémát okozott, hogy a hasonló területű pályán játszott labdarúgás sokkal gyorsabban elterjedt, mivel egyszerűbb szabályai voltak; azt a pár évnyi előnyt, amivel rendelkezett, ilyen téren ki is használta. A mondhatni személyes érintkezés során a magyar nézők eleinte nem is értették, hogy mi történik egy rögbimeccsen, a bonyolult szabályok a kíváncsiságot gyorsan elapasztották: ez igaz volt a Millenárisra kilátogatókra, de a válogatott labdarúgókra is.

Szintén nem tett jó a sportág elterjedésének, egyáltalán meghonosodásának, hogy a sajtó ugyan beszámolt a rögbiről, de számos téves információval: így az amerikai focival való összekeverés, valamint a brutalitásról való híresztelés már riasztó hatással bírt. Nem beszélve arról, hogy 1945 után olyan plusz jelzőt is kapott a sportág, amely gyakorlatilag tiltólistára is tette, azonban meg kell jegyezni, hogy keleti blokk országaiban közben végig létezett a rögbi, sőt Románia egyenesen az egyik élsportjává tette azt. Annak, hogy a sportág végül ismét útjára indulhatott, nemcsak Carlo

[86] Bene 49.
[87] Mátis Bernadett: *Sportnyelvünk változásai a 21. század elején – labdajátékok szókészletének összehasonlító elemzése.* (doktori disszertáció) ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2009. 62–75.

Passalacqua tevékenysége és a néhány lelkes és kitartó fiatal, hanem valószínűleg az is hozzájárult, hogy az enyhülő kádári korszakban már megtűrték a sportágat, amelynek státuszát mutatja, hogy űzni lehetett, de ahhoz szó szerinti támogatást nem vagy alig lehetett kapni.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

75 českého ragby – 1926–2001. Česká ragbyová unie, 2001.
A magyar rögbi történeti honlapja: http://www.ecbservices.hu/RogbitortenelemHu
Bene Kálmán: *A magyar rögbi sport története 1969–1988.* Szerzői kiadás, 2016.
Budapesti Hírlap 20. évfolyam, 40. szám, 1900. február 10.
Budapesti Hírlap 31. évfolyam, 6. szám, 1911. január 7.
Budapesti Hírlap 31. évfolyam, 21. szám, 1912. január 25.
Budapesti Hírlap 32. évfolyam, 86. szám, 1912. április 10.
Budapesti Hírlap 32. évfolyam, 87. szám, 1912. április 11.
Budapesti Hírlap 34. évfolyam, 41. szám, 1914. február 17.
Budapesti Hírlap 36. évfolyam, 41. szám, 1916. február 10.
Délmagyarország 3. évfolyam, 103. szám, 1912. május 4.
Délmagyarország 2. évfolyam, 232. szám, 1913. október 5.
Délmagyarország 10. évfolyam, 107. szám,1934. május 13.
Délmagyarország 60. évfolyam, 110. szám, 1970. május 13.
Dunántúli Napló 14. évfolyam, 208. szám, 1957. szeptember 5.
Dunántúli Napló 27. évfolyam, 161. szám, 1970. július 11.
Dunántúli Napló 29. évfolyam, 98. szám, 1972. április 27.
Ecsedi István – Sőregi János: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1934.* Debrecen Sz. Kir. Város Déri Múzeumának Kiadványai, Debrecen, 1935.
Földessy János: *A magyar labdarúgás és a 60 éves MLSZ.* Sport Könyvkiadó, Budapest, 1960.
Hadas Miklós: *A modern férfi születése.* Helikon Kiadó, Budapest, 2003.
Heves Megyei Népújság 12. évfolyam, 34. szám, 1961. február 9.
Kakas Márton 19. évfolyam, 17. szám, 1912. április 21.
Magyar Narancs 28. évfolyam, 34. szám, 2016. augusztus 25.
Mátis Bernadett: *Sportnyelvünk változásai a 21. század elején – labdajátékok szókészletének összehasonlító elemzése.* (Doktori disszertáció.) ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2009.
Molnár Lajos: *Athletikai gyakorlatok.* 1879.
Népszabadság 28. évfolyam, 106. szám, 1970. május 8.
Népszabadság 28. évfolyam, 108. szám, 1970. május 10.
Népszava 99. évfolyam, 49. szám, 1971. február 27.
Népszava 99. évfolyam, 220. szám, 1971. szeptember 18.
Népszava 100. évfolyam, 41. szám, 1972. február 18..

Rapali Vivien

A NŐ NÉGYSZER

MURÁTI LILI A DIVATHÖLGY, A SPORTLADY, AZ ADRENALINFÜGGŐ ÉS A CELEBRITÁS

„A kor egyik legszebb, legizgalmasabb és legmodernebb színésznőjének tartották, egyénisége eltért a szokványos szende szépségektől. Jó jellemábrázoló képességgel öntudatos, a férfiakkal egyenrangú, makrancos, okos, ugyanakkor erotikát sugárzó nőket játszott. Öltözködésével divatot teremtett, sok nő számára az áhított ideált testesítette meg."

19 filmfőszerep, 12 évnyni magyar színház, megszámlálhatatlan újságcikk, két férj és több mint 90 év. Ez Muráti Lili számadása. A két világháború közötti magyar filmipar és művészvilág ünnepelt csillaga, aki már akkor az élvonalban játszott, amikor Karády Katalinról még csak nem is hallottak. A mai kifejezéssel élve a self-menedzsmentet professzionálisan űző díva, aki ott és akkor homályosította el életének különböző részleteit, ahol és amikor azt szükségesnek vélte. Ugyanakkor a kisportolt, modern úrilány archetípusa, az akaratos, temperamentumos nő, aki szívből szeretett csókolózni – leginkább Jávor Pállal. A nő, aki szívét és lelkét adta a játéknak, aki mezítláb menekülte végig 1944/45-ben az országot, hogy élete második felében békére leljen Spanyolországban. *„Vonaton születtem. Nem tudom, hogy honnan indult a vonat, csak azt tudom, hogy Párizs felé futott"*[1] – nyilatkozta 1935-ben.

Születésének ideje azonban, akárcsak életének számos részlete, kérdéses. Komplett legendárium övezi a pontos dátumot, van, ahol 1912-re,[2] van, ahol 1914-re[3] datálják, legújabban pedig 1911-re. Minthogy a bizonyítékul szolgáló dokumentumok megsemmisültek, a színésznő előszeretettel tagadott le akár nyolc-tíz évet is. Egy dologban azért mindenki egyetért: Nagyváradon született, és nem egy Párizs felé száguldó vonaton. A papa – legalábbis hivatalosan – Muráti (1899-ig Musz)

[1] *Színházi Élet* 21. évfolyam 1932/43. szám. 119.
[2] Deák Tamás – Mudrák József (szerk.): *Magyar Hangosfilm Lexikon.* Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 216.
[3] Székely György (szerk.): *Magyar Színházművészeti Lexikon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 528.

Frigyes ezredes, a mama Széll Auguszta volt. Egy fivéréről tudunk, bátyjáról, Dr. Muráti ügyvéd úrról akivel a színésznő sokáig együtt is lakott Pesten.

1931. március 22. vasárnapi nap volt. Ezen a napon Rákosi Szidi színésziskolájában a végzős évfolyam vizsgaelőadásában, Feuillet Oktáv (eredeti francia írásmóddal Octave Feuillet) *Egy szegény ifjú* című darabja került terítékre.[4] Margitot, a női főszerepet, Muráti Lili játszotta, aki színes beszédével, ízes kiejtésével, intelligenciájával nagy sikert aratott. A fiatal (ekkortájt 20 év körüli) színésznő azonnal szerződést kapott. Neve Zilahy Lajos *Tűzmadár* című drámájának bemutatója (1932) után tűnt fel egyre gyakrabban az újságok hasábjain. A magyar Greta Garbo. Igen hízelgő becenév ez egy újoncnak, de alig gördültek le a függönyök a *Tűzmadár* után, Murátit már csak magyar Garbóként emlegették. Valóban fel lehet lelni némi hasonlóságot a nemzetközi sztár és a frissen felfedezett fiatal magyar művésznő között.

Nem hiába írta a francia *Figaro Artistique* újság: *„Greta Garbo megszámlálhatatlan tisztelői új bálványt imádhatnak: Muráti Lilit, a fiatal magyar színésznőt, akit most fedeztek fel Zilahy Lajos Tűzmadár című darabjában is csodálatra méltóan hasonlít a híres sztárra."*[5] Igazán filmes karrierje beindulása (1935) tette őt követendő ikonná. Saját bevallása szerint is jobban kedvelte a filmezést: *„Inkább három film, mint egy darab próbái és a filmnél jobban is tudja magát ellenőrizni az ember. Egy mondatot tízszer is elpróbálok. Azóta vagyok kiegyensúlyozott a színpadon, mióta filmezek."*[6] A harmincas évek közepétől egyre gyakrabban szerepelt a hetilapok, elsősorban a *Színházi Élet*, a *Délibáb* és a *Film, Színház, Irodalom*, a negyvenes évektől a *Mozi Újság* oldalain. Sűrű felbukkanása elsősorban rendkívül sikeres önmenedzselésének köszönhető, Lili tudta, mikor és mit kell tennie, hogy a rivaldafényben maradjon. Reklámozott nyakkendőt, különféle Philips készülékeket és még a kőbányai sörfőző gyár termékeit is. Szakmai teljesítménye mellett kivált négy dologgal tudott kiemelkedni a mezőnyből: öltözködésével, fitt életmódjával, 120-as tempójával, és nem utolsósorban különös házasságával.

Nemcsak a filmvásznon volt új típusú *female*, hanem a való életben is. Lányok ezreinek volt ő példaképe: egy karakán, makacs ugyanakkor vonzó és elegáns nő. A Nő. De mi is ez az új ideál, amelyet Lili nem csak szerepeiben, de a való életben is hitelesen alakított? A *Divatsalon* 1931-ben így fogalmazta meg az új nő típusát: *„...sok tekintetben romantikus, de változatlanul fiús. A bakfisgarszon huszonéves változata: a sportlady. Sokat úszott, tornázott, teniszezett, sízett. A lába hosszú, nyúlánk, izmos, csípője keskeny, dereka karcsú, de ismét volt apró kerek, formás melle. Nagyon vékony."*[7] Ennek a képnek Muráti tökéletesen megfelelt; fiatalos stílusát sokan utánozták is. Ahogy a *Budapesti Hírlap* írta: *„...nincs ma senki a színésznők*

[4] *Budapesti Hírlap* 51. évfolyam, 66. szám, 1931. március 22., 21.
[5] *Színházi Élet* 21. évfolyam, 1932/28. szám. 14.
[6] *Színházi Élet* 24. évfolyam, 1935/52. szám. 73.
[7] F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok.* Gondolat, Budapest, 1989. 250.

között közül, aki kísértetiesebb élethűséggel vetíti elénk az úgynevezett modern pesti lány típusát."[8] Ilyen modern nőnek tekintette magát ő is. Egy alkalommal Egyed Zoltán kritikus faggatta arról, hogy mit gondol, hogyan látják őt az emberek, mire a művésznő a tőle megszokott stílusban felelt: *„Két végletet tapasztaltam. A férfiak egyik részének nagyon tetszem, a másik része egyszerűen kibírhatatlannak tart.* [...] *Tapasztalatom az, hogy azoknak az embereknek tetszem, akik a legmodernebb generációhoz tartoznak s a mozi megszerettette velük azt a típust, amelyet, mondjuk én képviselek. A konzervatívoknak, a régi embereknek nem tetszem..."*[9] Az egyik, ha nem a legdivatosabb színésznőnek számított. Követendő női példakép és követendő *divathölgy* volt. 162 centijével és barna hajkoronájával a hatáskeltés nagyasszonya, aki a divatot is imázsának és „jó közérzetének" táplálásához használta fel. Mindenki tudta, hogy *„Muráti úgy diktálja Pesten a divatot, mint Párizsban a Vogue, vagy New Yorkban a Harpers Bazar. Ő az eleven divatlap."*[10] Szerette a szép ruhákat – és sokat is költött rájuk. 7500 pengőért (a korabeli sajtóban ez az elképesztő összeg szerepelt, ami azért lehet elírás is) nercbundát vett, amit aztán elloptak tőle, ő pedig továbbfizethette a törlesztőrészleteket. Divathóbortjai és egyéb igényei teljes mértékben felemésztették a költségvetését. *„Autórészlet 500, bútor 200... kalaposrészlet 150... divatszalonrészlet 300... és már nemcsak hogy felesleges pénzünk nincs, de nyakig úszunk az adósságban."*[11] Egy modern életet folytató primadonna kiadásai ezek, amelyeket még az ő sztárgázsijából is igen problémás volt fedezni. Szerette a különleges anyagokat és az egyszerű, de tökéletesen szabott ruhákat, amelyek nem csak egy szezon alkalmával voltak hordhatóak.[12] *„Garderobe-om legnagyobb részét kötött holmik teszik. Van hat jumperem, három pulóverem és három kötött kosztümöm, melyek mind Nádas cégtől valók."*[13] Könnyelműnek tűnő költekezése mellett tudatosan élt – ha másért nem, hát a takarékosság kedvéért –, régi ruháit folyamatosan átalakíttatta, vagy eleve úgy készíttette őket, hogy hosszabb ideig legyenek viselhetőek. Ezen nem is igazán kell meglepődni, akkoriban az átalakítás gyakori módszer volt a folyamatos gardróbcsere elkerülése végett. De az, hogy ezt egy élvonalbeli, jól kereső (!) művésznő nyilatkozta, egészen más fényben világítja meg a dolgokat. Lili általános öltözködési szabálya így hangzott: *minden csak nem sablon, a legfőbb az egyéniség.*[14] Volt, hogy az egyéniség szellemében – meg persze tréfából – férfiruhát öltött: 1933-ban még férfizakót is csináltatott magának. Külsejére igényes nő volt ő,

[8] *Budapesti Hírlap* 56. évfolyam, 57. szám, 1936. március 8., 17.
[9] *Színházi Élet* 25. évfolyam, 1936/6. szám. 19.
[10] *Délibáb* 17. évfolyam, 1943/30. szám. 34–35.
[11] *Színházi Élet* 26. évfolyam, 1937/46. szám. 26.
[12] *Délibáb* 12. évfolyam, 1938/52. szám. 23.
[13] *Színházi Élet* 24. évfolyam, 1935/40. szám. 82.
[14] *Délibáb* 17. évfolyam, 1943/30. szám. 34–35.

aki kolléganőjének, Bulla Elmának említette egyszer, hogy egy *„színésznőnek muszáj törődni vele, hogy hogyan öltözködik, nemcsak a színpadon, az életben is".*[15]

Nem pusztán viseletében volt igényes, hanem testének edzésében is. Az átlagnál jóval több időt töltött sportolással, ha ideje engedte, naponta hódolt szenvedélyének. Ezt az attitűdöt az új nő megtestesítőjeként el is várták tőle: a legkülönbözőbb sportágakat próbálta ki és űzte rutinszerűen. Kitűnően vívott, nagyszerűen lovagolt, bokszolt, teniszezett és golfozott. 1933 őszétől hónapokon keresztül több színésznővel együtt rendszeresen kijárt a Margit-szigeti Fedett Uszodába trenírozni magát, ami annyira jól sikerült, hogy társai közül ő ugrotta a legszebben a fejest,[16] de az úszás mellett nagy kedvence volt a tánc és a torna is. Egy kisportolt úrilány tökéletes példája, aki nem csak aktívan hódolt hobbijának. Sportversenyekre járt, többek közt az 1936-os berlini olimpiára is kiutazott, hogy a magyar sportolóknak szurkolhasson, de megfordult jégkorong- és pingpongversenyeken is. Ha látott valami újat, és megtetszett neki – különösen, ha valamilyen testmozgásról volt szó –, elragadtatva ugrott bele fejest. *„A banktisztviselőnők dísztornáján a ritmikus torna és a csárdás aratta a legnagyobb sikert. A gyakorlatokat végignézte Muráti Lili is. A végén bejelentette, hogy tornászni fog. Az autóvezetés, vívás, lovaglás és úszás után rövidesen megjelenik a tornász porondon..."*[17] Pionír lelkének szemléletes példája az, ahogyan a repülős élményeiről beszél: *„Rossz időt fogtam ki, nem is láttam semmit Európa gyönyörű térképeiből. Viszont bekaptunk egy légörvényt és zuhantunk párszáz métert* [...] *Repülni isteni, remek, gyors, úgy látszik nem is egészen veszélytelen, – tehát legközelebb újra csak repülőgépen megyek."*[18] De nemcsak a fizikai mozgásra és a kalandokra, hanem szellemének pallérozására is igen igényes volt.

Németül gyerekkora óta beszélt. A harmincas évek végén kezdett angolul tanulni, amelyet egy londoni „tanulmányúttal" és egy vendégszereppel fűszerezett. Erről ő így nyilatkozott: *„Egy esztendeje tanulok angolul. Mielőtt kimentem Londonba, azt hittem, hogy már tudok. Odakint az első napokban kiderült, hogy a vidéki szobalányok egy szavamat sem értik, vigaszként csak az szolgált, hogy én sem értettem őket. Később persze belejöttünk* [...] *Két hónapig voltam Londonban és remélem, hogy két év múlva, ha szorgalmasan tanulok, elmondhatom, hogy most már tudok egy kicsit angolul."*[19] És később Lili valóban megtanult angolul. De megtanult spanyolul is – igaz, kényszerből. Ő ugyanis azon kevés külföldre menekült művészek egyike volt, aki megtalálta számításait az „idegennyelvű" színpadon is. Néhány hónap alatt elsajátította a nyelvet úgy, hogy előbb rádiós bemondóként, majd művésznőként is színpadra állhatott. Ettől a pillanattól kezdve férje, aki egyben menedzsere is

[15] *Színházi Élet* 24. évfolyam, 1935/52. szám. 73.
[16] *Színházi Élet* 23. évfolyam, 1934/17. szám. 53.
[17] *Színházi Élet* 26. évfolyam, 1937/19. szám. 19.
[18] *Színházi Élet* 26. évfolyam, 1937/30. szám. 16.
[19] *Színházi Élet* 26. évfolyam, 1937/37. szám. 14.

volt, ontotta a spanyol nyelvű szerepeket felesége számára, egyszersmind második karriert csinálva neki.Vaszary halála (1963) után hozzáment Dóra Sándor világhírű agyaggalamblövőhöz. Őt is túlélte.

Ha egyesek szerint sportimádata még nem is, de autók iránti rajongása egyértelműen a legmodernebb nők listájára emelte. A *leglelkiismeretesebb filmprimadonna* – e hízelgő jelzőt az első filmszerepe, *A csúnya lány* (1935) forgatás során kapta – megszállott autórajongó hírében állt. 1936 májusában a *Concours d'Élégance* autószépségverseny alkalmával Lili is nevezett automobiljával a legszebb autó címére, a publikum szavazatai alapján pedig az ő Adler Juniorja lett a nyertes.[20] Hogy ez mennyiben köszönhető az autó és mennyiben a tulajdonos szépségének, az természetesen kérdéses. Még ennél is nagyobb érdeklődést váltott ki vezetői stílusa, amely méltán nevezhető 120-as tempójúnak. A száguldozó színésznő sofőri képességein előszeretettel élcelődtek a hetilapok. *„Boldogan írunk a Maga számára filmet vagy színdarabot... De a kocsijába egyikünk sem ül be többé"*[21] – jelentette ki határozottan a *Színházi Élet* szerkesztőbrigádja egy próbakör után. Másutt így: *„...ha a rendőr megállítja a kocsiját,* (Muráti Lili) *megköszöni, mert biztosan a rendőrnek volt igaza."*[22] Az 1937-ben bemutatott magyar vígjáték, a *120-as tempó* főszerepének karaktere egyértelműen a színésznőre lett szabva. Egy klasszikus Muráti-film.

Akárcsak ízlése és szokatlan kedvtelései, úgy magánélete is óriási érdeklődést váltott ki. Nem is olyan meglepő ez, Lili sztár volt, celeb, a szó legnemesebb értelmében. Mindenki látni, utánozni és tudni akarta mit, kivel és hol csinál, hol lakik, mi a kedvenc elfoglaltsága, étele, itala, színe. Egy szóval mindenki *ismerni akarta.* Hová jár Muráti Lili? Tették fel a kérdést a rajongók. *„Gyakran megfordul a Gundelben. A Tarján bárban is minden műsort kétszer megnéz. Amióta autót vezet, az is sűrűn előfordul, hogy környékbeli kiskocsmákat látogat."*[23] Jövendőbelijével kapcsolatban is sokat találgattak, ő maga saját ideálját így fogalmazta meg: *„Magas, feketehajú, villogó fehérfogú, nevetőarcú embert szeretnék, aki annyit keres, hogy a hozományom érintetlenül maradhatna. Azt hiszem, csak diplomás ember jöhet számításba."*[24] Aztán a harmincas évek végén, talán nem sokkal e kinyilatkoztatás után, teljesen váratlanul és titokban hozzáment Vaszary Jánoshoz. Az író Vaszaryhoz, aki a frigy után tudatosan kreálta feleségének a karakteresebbnél karakteresebb szerepeket, és akivel – közmegbotránkozásra – 1943-ig külön éltek. Két külön lakásban. 1943 októberében végül Vaszary budai otthonába költöznek, ahonnan alig több mint egy év múlva, a budapesti ostromgyűrű bezáródása után menekülniük kellett.[25]

[20] *Budapesti Hírlap* 56. évfolyam, 109. szám, 1936. május 12., 8.
[21] *Színházi Élet* 26. évfolyam, 1937/42. szám. 50.
[22] *Színházi Élet* 26. évfolyam, 1937/46. szám. 25.
[23] *Színházi Élet* 26. évfolyam, 1937/30. szám. 23.
[24] *Színházi Élet* 23. évfolyam, 1934/23. szám. 63.
[25] Menekülésükről részletesebben lásd Vaszary János: *Zörgetik az ajtót.* Szabad Tér Kiadó, Budapest, 2007, vagy Fábián Titusz: *Halálos tavasz '45. Muráti Lili története.* http://cink.hu/halalos-tavasz-

Még ha művészi pályafutásának legnagyobb részét idegen színpadon és kamerák előtt kellett eltöltenie, akkor is a legnagyobb magyar színésznők és az első igazi, modern 20. századi karakterek között említendő neve. A név, amelyet 1945 után tilos volt kiejteni. Akinek a filmjei jobb esetben is poros pincékben indultak rothadásnak, mert tilos volt vetíteni. Igen, füllentett és lódított, homályba burkolta életét, miközben kiszínezve, toldozva-foltozva terítéken kínálta azt a nagyérdeműnek. De azt sem szabad elfelejteni, hogy a nagyérdemű éhezett ezekre a morzsákra, amelyeket Muráti Lili oly nagylelkűen szórt elé.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Monográfiák, tanulmányok, adattárak

Deák Tamás – Mudrák József (szerk.): *Magyar Hangosfilm Lexikon.* Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2006.

F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok.* Gondolat, Budapest, 1989.

Fábián Titusz: *Halálos tavasz '45. Muráti Lili története.* http://cink.hu/halalos-tavasz-45-murati-lili-tortenete-1695805328 (2016. október 17.)

Székely György (szerk.): *Magyar Színházművészeti Lexikon.* Akadémia Kiadó, Budapest, 1994.

Vaszary János: *Zörgetik az ajtót.* Szabad Tér Kiadó, Budapest, 2007.

Sajtóforrások

Budapesti Hírlap 51. évfolyam, 66. szám, 1931. március 22.

Budapesti Hírlap 56. évfolyam, 109. szám, 1936. május 12.

Budapesti Hírlap 56. évfolyam, 57. szám, 1936. március 8.

Délibáb 10. évfolyam, 1938/52. szám.

Délibáb 17. évfolyam, 1943/30. szám.

Délibáb 17. évfolyam, 1943/30. szám.

Színházi Élet 21. évfolyam, 1932/43. szám.

Színházi Élet 21. évfolyam, 1932/28. szám.

Színházi Élet 23. évfolyam, 1934/17. szám.

Színházi Élet 23. évfolyam, 1934/23. szám.

Színházi Élet 24. évfolyam, 1935/52. szám.

Színházi Élet 25. évfolyam, 1936/6. szám.

Színházi Élet 26. évfolyam, 1937/19. szám.

Színházi Élet 26. évfolyam, 1937/30. szám.

Színházi Élet 26. évfolyam, 1937/37. szám.

*Színházi Élet*26. évfolyam, 1937/42. szám.

Színházi Élet 26. évfolyam, 1937/46. szám.

45-murati-lili-tortenete-1695805328 (2016. október 17.)

FORRADALOM, MEGTORLÁS ÉS ÚJRAKEZDÉS

Rajkort Miklós

A FEGYVERTELEN FORRADALOM

1956-os őszi események Pomázon

BEVEZETÉS

A Budapesttől alig 5 kilométerre, Pest megyében fekvő Pomáz települést az 1950-es években nagyjából 5000-7000 fő lakta (Pest megyei lakosság az 1949-es népszámlálási adatok szerint 686 883 fő volt).[1] A pomázi dolgozók jelentős része – a főváros egyszerű megközelíthetősége miatt (HÉV) – Budapest (munkahely) és a lakhelye között ingázott, így többen direkt módon értesültek 1956. október 23-án a demonstrációról, követelésekről, a Rádiónál történt eseményekről; és első kézből tudták a budapesti fejleményeket a község lakóival megosztani.

Ha figyelembe vesszük a település földrajzi elhelyezkedését, azt hihetnénk, mivel Szentendre és Budapest között terül el Pomáz (mindkét helyen fegyveres összetűzések, sortüzek voltak 1956-ban), hogy a községben is aktív harci események történtek a forradalom és szabadságharc alatt. De Pomáz 1956-ban a fegyveres forradalom helyett a béke és nyugalom oldalára állt, mégis két forradalmárt (Mészáros György, Bánóczi Fülöp János) veszített el 1956. október 25–30. között, három szabadságharcost (Bóna Zsigmond, Katona Sándor, Czimer Tibor) kivégeztek a megtorlások alatt, egy – szinte mindenki által ismeretlen – pomázi lakos, Kiss András pedig a szabadságharc ideje alatt szívlövés következtében halt meg.[2] Hiába a békés út, Pomáz sem kerülhette el mártíromságot a forradalom alatt és után.

POMÁZ A FORRADALOM IDEJÉN

A településen 1956. október 23-án semmilyen említésre méltó esemény, megmozdulás nem történt; a forradalom első napja csendben zajlott le a községben. 1956. október 24-étől leállt a HÉV-közlekedés Budapest és Szentendre között,[3] így a fővárosban dolgozók és iskolások gyalog, kerékpárral vagy teherautón tudtak Pomázra visszatérni. Hazatérésük után az akkori központi helyen, a Piactéren mesélték

[1] Böőr László – Takács Tibor: Pest megye. In Szakolczai Attila (szerk.): *A vidék forradalma, 1956.* 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2006. 259. (A továbbiakban Böőr–Takács.)

[2] Böőr László: *Adatok az '56-os forradalom Pest megyei történetéhez.* Teleki László Ismeretterjesztő Egyesület, Budapest, 1997. 96.

[3] Böőr–Takács 263.

el a falu lakóinak az előző napi budapesti forradalmi eseményeket.[4] A hír hallatán akadtak olyanok, akik a házaik ablakát nemzetiszínű szalaggal díszítették fel; a falu fiatalabb lakóit pedig kifejezetten vonzotta (volna) a fővárosi eseményekhez való csatlakozás.[5] A budapesti híreket hallva a Plébánia utcai postamester, Farkas Zoltán a hivatal ablakába két, saját kézzel készített plakátot rakott ki, amelyekre a *Szózat* és a *Himnusz* kezdőmondatait írta fel: *„Hazádnak rendületlenül/ Légy híve, oh magyar"* és *„Isten áld meg a Magyart"*.[6] Ezeken kívül más nem történt október 24-én.

Az első említésre méltó esemény 1956. október 25-én történt. A kora délutáni órákban több kommunistaellenes és antiszemita megnyilvánulást lehetett a községben hallani. Farkas Zoltán éppen nyugdíjügyeket intézett a postahivatalban, amikor elege lett a provokációkból, és eldöntötte, sétálni indul inkább. Az utcán, séta közben találkozott Bukovics Béla tanítóval, aki felvetette az ötletet, hogy tartsanak egy közös néma tüntetést a Hősök terén, Jankovits Gyula I. világháborús szobránál. A néma tüntetéssel főként az aznapi Kossuth téri sortűz áldozataira kívántak emlékezni.[7] Farkas a tanító kérésére megígérte, hogy elszavalja a *Szózat*ot, Bukovics Béla pedig szavát adta, hogy szólni fog néhány tanulónak, hogy terjesszék el a faluban a közös tüntetés hírét.[8]

Aznap délután 2 órakor mintegy 100 fő gyűlt össze a Piactéren, és a Kossuth Lajos utcán a tömeg a Hősök terére indult.[9] A tömeg elején Farkas, Bukovics és két tanuló vonult. Az egyik gyerek kezében fekete zászló, másikéban a tanácsházáról elhozott magyar lobogó volt. A tömeg csendben, békésen ment, semmiféle forradalmi rigmust, szovjet- vagy kommunistaellenes jelszavakat sem skandáltak. A Hősök terén, az I. világháborús emlékmű előtt a kezdeti tömeg közel megnégyszereződött, mintegy 300-400-an lehettek. Farkas Zoltán felállt a szobor talpazatára és elszavalta a *Szózat*ot, majd közösen elénekelték a *Himnuszt*. A résztvevők közül csupán egy valaki kiáltotta utána a forradalom klasszikus követelését – „Ruszkik haza!" –, de a tömegben senki sem követte, így több ehhez hasonló rigmus nem következett.[10] A *Himnusz* eléneklése után a település egyik orvosa, Brezanóczy János arra kérte a résztvevőket, hogy amilyen higgadtan és nyugodtan vonultak a Hősök teréhez, olyan nyugodtan és békésen távozzanak haza.[11]

1956. október 26-án Farkas Zoltán arra lett figyelmes, hogy a tanácsháza előtt hatalmas tömeg áll. Az ott lévők nagy része a szovjet emlékműről követelték a vörös csillag leszedését és a kommunista címerek eltüntetését.

[4] Könczöl Dánielné – Vicsotka Mihály: *1956 Pomázon*. Héder Géza, Pomáz, 2011. 8.
[5] Uo.
[6] Uo.
[7] Könczöl-Vicsotka 9.
[8] *Varga Sándor és tsai.* Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban HL), 725/1957.
[9] Könczöl–Vicsotka 9.
[10] Uo.
[11] *Varga Sándor és tsai. Tárgyalási jegyzőkönyv.* HL, 725/1957.

Farkas Zoltán 1956. október 25-én a Hősök terén mintegy 300-400 fő előtt elszavalja a Szózatot. (Forrás: Facebook/Pomáz régi képeken)

Október 26-án, nagyjából déli tizenkettő óra körül a postahivatalban Bóna Zsigmond pomázi lakos felkereste Farkast, akivel közölte, hogy aznap délután három órakor a tanácsházán fontos gyűlést tartanak, amelyen Farkasnak feltétlenül meg kell jelennie. Délután negyed négy körül ért Farkas a tanácsházára, ahol mintegy félezer fős tömeg gyűlt össze, a nagyteremből sokan kiszorultak, többen a lépcsőn és a folyosón tudtak csak helyet foglalni. A gyűlést Demeter József református lelkész nyitotta meg; közösen elénekelték a *Himnuszt*, majd Demeter rövid beszédet intézett az ott lévőkhöz. A lelkész ezután javaslatot tett a pomázi Nemzeti Bizottság megválasztására. Először néhányan, majd kórusban mindenki kiabálni kezdte, hogy: *„Éljen, Farkas Zoli! Éljen, az új tanácselnök!"*[12] Bár először hezitált, végül Farkas bement a nagyterembe, és többek kérésére felállt az asztalra, ahol 20-25 perces rögtönzött beszédet tartott. Farkas Zoltán beszédében röviden ismertette a nemzet történetét, és arra kérte az egybegyűlteket, hogy éljenek békességben, hiszen a magyar nép oly sokat szenvedett az elnyomások alatt. Lázítani nem akart, csak váratlanul érte a felkérés. Beszéde közben valaki bekiabálta, hogy: *„Fúj, zsidók!* (sic!)", de Farkas azonnal csendre intette és felszólította a közbekiáltót, hogy a boszszúállás ne legyen napirenden; továbbá egy szóval sem szidta sem a kommunistákat, sem a Magyar Dolgozók Pártját (MDP), sem a Szovjetuniót.

[12] Uo.

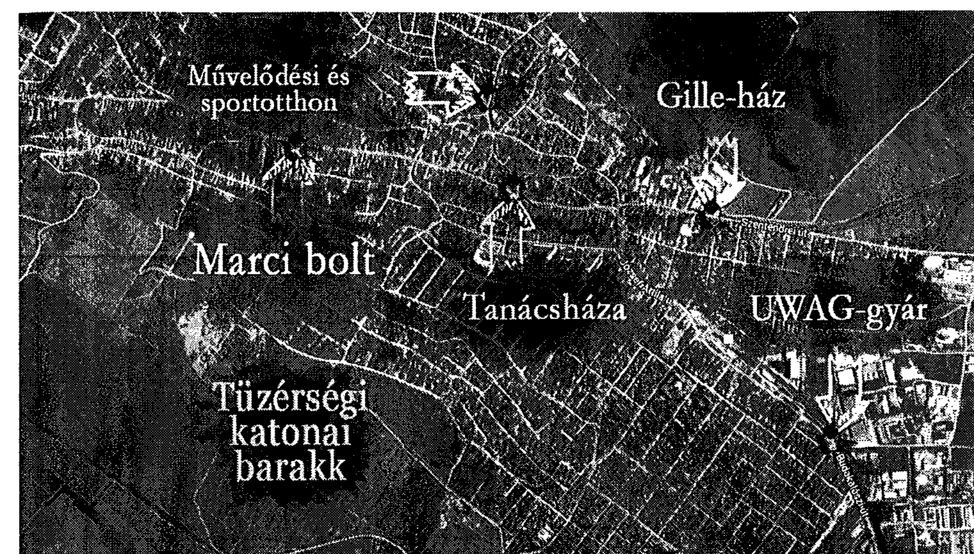
Ezt követően megalakult a jelölőbizottság, amelynek funkciója a Nemzeti Bizottság tagjainak megválasztása volt. A gyűlés végén merült fel az ötlet, hogy szervezzék meg – a már amúgy is éledező – Nemzetőrséget a faluban. Bóna Zsigmond kihirdette a gyűlésen résztvevőknek, hogy a Nemzetőrséghez csatlakozók maradjanak az esemény után a nagyteremben.[13]

Október 26-a volt a település számára a második fekete nap október 25-e után (ekkor halt hősi halált az első pomázi lakos, Mészáros György Budapesten). Fegyverszállítás közben tüdőlövést szenvedett Bánóczi Fülöp János, pomázi lakos, akit a fővárosi heves harcok miatt az esztergomi kórházba szállították, ahol másnap belehalt sérüléseibe. Egy csoport ugyanis Szentendrére ment fegyvereket szerezni; a forradalmárok Budapestre akartak menni harcolni, ezért követeltek fegyvereket a laktanya parancsnokságától. Nem sokkal később tűzharc tört ki az itteni tiszti iskola előtt, amely során Bánóczi tüdőlövést kapott. Bánóczi Fülöp Jánosról sajnos alig maradt fent forrás, csak feltételezni tudjuk, hogy az akcióban sofőrként vett részt, és ő is csatlakozni akart a fővárosban harcolókhoz. A Budapesten dúló heves harcok miatt a súlyos sebesültet egyik budapesti kórházba sem tudták elszállítani, így került az esztergomi kórházba, ahol az életét már nem tudták megmenteni; másnap belehalt serülésébe.[14] Az esztergomi történészek közül emiatt gondolják azt többen, hogy Bánóczi is részt vett az október 26-ai esztergomi Sötétkapunál lévő vérfürdőben, ezért került az esztergomi kórházba, mint a mészárlás egyik meglőtt sérültje.[15]

1956. október 27-én ült össze Pomázon először a Nemzeti Bizottság. Egyórás vita után sikerült meggyőzni Farkas Zoltánt, hogy vállalja el a Nemzeti Bizottság elnöki tisztségét. Október 27-étől így ő lett egy személyben a tanácselnök és a Nemzeti Bizottság elnöke. Elnökhelyettesnek Golub Pétert, titkárnak Schmidt Jánost választották.[16]

1956. október 29-én hivatalosan is megalakították a pomázi Nemzetőrséget, vezetőnek Bóna Zsigmondot választották. Fegyvereiket a szentendrei laktanyából (mintegy 20 db-ot) és a pomázi légvédelmi tüzér laktanyából szerezték.[17] A pontos nemzetőri létszámot meghatározni nehéz, az az alapítástól a november 4-ei intervencióig mintegy 80-100 fő lehetett. A jelentkezés kezdetben önkéntes alapon történt. „Főhadiszállásuk" a tanácsházán volt berendezve, amely nemcsak alvóhelyként funkcionált a nemzetőrök számára, hanem fegyverraktárként is. A településen, három helyen állítottak fel ellenőrzőpontot: Budakalász felől, Szentendre felől

[13] Uo.
[14] Böőr–Takács 270.
[15] Fikász Tibor: *Esztergom 1956-os históriája.* Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom, 2000. 39–45.
[16] *Varga Sándor és tsai. Tárgyalási jegyzőkönyv.* HL, 725/1957.
[17] *Pest megyei monográfia.* Állambiztonsági Szolgálatot Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL), V-150395.

A pomázi '56-os események főbb helyszínei. Balra a Csobánkára, jobbra a Szentendrére, a jobb alsó sarokban pedig a Budakalászra vezető utak. (Készítette: Rapali Vivien)

és Csobánka–Dobogókő felől, így ellenőrizni tudtak minden Pomázra érkező személyt, autót és buszt.

Feladatuk – akárcsak a többi települési nemzetőrségnek – a béke, nyugalom és biztonság megőrzése volt a településen, továbbá hogy elejét vegyék az esetleges agressziónak, kommunisták elleni bosszúnak és fegyveres akcióknak.[18] A nemzetőrök a dobogókői BM-üdülő felől érkező autóbuszokat is átkutatták, igazoltatták a busszal utazó ávósokat és családjaikat; továbbá ellenőrizték, hogy az államvédelmisek nem szállítanak-e magukkal fegyvert. Az ellenőrzés után továbbengedték az autóbuszokat, az ÁVH-sokat semmiféle atrocitás vagy megalázás nem érte.

1956. november 2-án a Sztálin Akadémián[19] Varga Sándor őrnagy azt az ukázt kapta Kapos elvtárstól,[20] hogy Pomázon segítsen megszervezni a nemzetőrséget. Kapos azért küldte Pomázra Vargát, mert így közelebb kerülhetett a családjához, ugyanis az őrnagy a szomszédos faluban, Budakalász Szentistvántelep nevű részén lakott. Varga Sándor későn ért Pomázra, érkezése után rögtön Farkassal találkozott, aki felvetette a többpártrendszer megalakításának ötletét. Az őrnagy kihallgatási

[18] Könczöl–Vicsotka 5–22.
[19] Teljes nevén Sztálin Politikai Tiszti Akadémia, az intézmény Budapesten volt.
[20] A keresztnevét semelyik forrás sem említi.

jegyzőkönyve szerint erre úgy reagált, hogy *„amíg nincs rend, addig ne alakuljanak új pártok!”*.[21]

NOVEMBER 4-E ÉS AZ AZT KÖVETŐ NAPOK

1956. november 4-én a *Forgószél* fedőnevű hadművelettel a Szovjet Hadsereg hadüzenet nélküli totális támadást indított az ország, elsősorban Budapest ellen, amelyet a szerveződő nemzetőrség és az irreguláris erőknek számító „pesti srácok” védtek. A főváros kora reggelre hadszíntérré változott, amit az agglomeráció lakói is érzékeltek. Farkas Zoltán az 1957-es kihallgatási jegyzőkönyvében az alábbiakat vallotta e gyászos hajnalról; *„Arra ébredtem fel, hogy Budapesten ágyuzás* (sic!) *van, ezt követően felöltöztem és bementem a tanácsházára, hogy megérdeklődjem, mi történik Budapesten. A nemzetőrség szobájában szólt a rádió, ahol hallgattam, hogy felszólítják a honvédeket, valamint a többi fegyveres alakulatokat, hogy készüljenek fel a város védelmére, mert a szovjet csapatok megtámadták Budapestet.”*[22]

Kora reggel a Nemzeti Bizottság elnöke a pomázi légvédelmi tüzér-barakkokhoz ment, hogy egyeztessen a tisztekkel: azt akarták elérni, hogy a tüzérek mindenféleképpen kapcsolódjanak be mind Pomáz, mind Budapest védelmébe. Farkas a megbeszélés után Geizinger Ferenc pomázi nemzetőrrel találkozott. Geizinger közölte Farkassal, hogy ami jelen pillanatban zajlik az országban, az a kommunisták műve, ezért majd intézkedni fognak a pomázi kommunistákról. Farkas tanácselnök a bosszúról és az agresszióról igyekezett Geizingert lebeszélni, de nem járt sikerrel. Farkas – félve az esetleges megtorló cselekedetekről – beleegyezett, hogy a település kommunistáit kísérjék be a tanácsházára. A tanácsháza 7. számú szobájába 13 embert zártak be.[23] Farkas Zoltán dél körül hazaengedte a „foglyokat”, bántódásuk nem esett. A Nemzeti Bizottság elnöke felhívta a jelenlévők figyelmét, hogy biztonságuk érdekében menjenek inkább haza; továbbá megkérte őket, ha atrocitás érné bármelyiküket, haladéktalanul szóljanak neki.[24]

November 4-én merült fel az ötlet, hogy a Nemzetőrség létszámát fel kellene duzzasztani, majd szakaszokba osztani őket, hogy az állandó szolgálatban álló nemzetőrök tehermentesítve legyenek. Farkas Zoltán elfogadta Varga őrnagy tervét, majd kidoboltatta, hogy minden katonaviselt ember jelentkezzen – önkéntes alapon – a tanácsháza előtt. Az épület előtti téren végül 500-600 fő jelent meg. Farkas Zoltán felszólította Varga Sándort, hogy haladéktalanul küldje haza ezt a nagyszámú tömeget, mert attól félt, hogy repülőgépből kiszúrhatják a gyülekező sokaságot, és

[21] *Varga Sándor és tsai. Tárgyalási jegyzőkönyv.* HL, 725/1957.
[22] *Varga Sándor és tsai. Tárgyalási jegyzőkönyv.* HL, 725/1957.
[23] Uo.
[24] Könczöl–Vicsotka 31.

Tanácsháza Pomázon az 50-es években. Balra a szovjet emlékmű.
(Forrás: Facebook/ Pomáz régi képeken)

így biztos célponttá válhatnak. Farkas – az őrnagy javaslatára – feleskette a jelentkezőket, majd rövid beszédet intézet az egybegyűltekhez. A beszéd lényege ekkor is a béke megőrzése volt. Végül tájékoztatták az önkénteseket, hogy *„ha félreverik a harangokat, itt a* [tanácsháza előtti – R. M.] *téren jelentkezzenek!”*.[25] November 4-e után a helyi nemzetőrséget 20 főre lecsökkentették.[26]

November 4-én hősnek kijáró temetést szerettek volna az október 25-én meghalt Mészáros Györgynek szervezni, ravatalát az I. világháborús emlékműnél kívánták felállítani. A kialakult történelmi-politikai események miatt végül Mészáros ravatalát a katolikus temetőben, a Kálvária kereszt előtt állították fel, a sírba tétel is ott történt.[27] A pomázi forradalom alatt ekkor dördültek el az első és egyben utolsó lövések a faluban: Mészáros tiszteletére a nemzetőrök díszsortüzet adtak le.

November 4-én délután Farkas egy kisebb káosszal szembesült, miután egy temetésről tért haza Budakalászról. Olyan dezinformáció látott napvilágot, hogy szovjet csapatok Pomáz felé tartanak, így azokat azonnal meg kell támadni. Farkas ezt nem tartotta reálisnak, szerinte egy ilyen támadás Pomáz pusztulását jelentené; megtiltotta mindenkinek, hogy orosz katonákra lőjenek. Farkas azt is megtudta, hogy néhányan a dezinformációt követően felállítottak két löveget az esetleges vá-

[25] *Varga Sándor és tsai. Tárgyalási jegyzőkönyv.* HL, 725/1957.
[26] Könczöl–Vicsotka 30.
[27] Uo. 32.

laszcsapásra. Farkas Zoltán elment a helyszínekre, és megparancsolta a tüzéreknek a hely elhagyását. A lövegeket később a helyiek vontatták el. November 4-e után Farkas futár útján írást kapott a szentendrei Nemzeti Bizottságtól, amelyben közölték, hogy a forradalom alatt létrejött bizottságok nem ismerik el az újonnan megalakult Kádár-kormányt. Az iromány tartalmazta, hogy Farkas közölje a levél tartalmát a falu lakóival, amit pomázi Nemzeti Bizottság elnöke nem tett meg, az írást elrejtette asztalának fiókjába.[28]

Pomázi fiatalok – még november 4-e folyamán – le akarták rombolni a szovjet emlékművet, de Farkas Zoltán megfékezte őket az alábbi szónoklattal: *„Fiúk! Más nép becsületébe nem lehet belegázolni, azok hősként haltak meg. Azok a katonák apák, fiúk voltak, kiket gyászoltak, megsirattak. Nincs semmi értelme, hogy az emlékműveket ledöntsétek! Az nem más, mint egy más ország gyalázása, illetve saját magatok gyalázása!"*[29]

1956. november 6-án vagy 7-én egy szovjet harckocsi jelent meg a faluban, amely a Beniczky utcánál állt meg. Héder Géza nemzetőr, amikor meglátta a tankot, a tanácsházára rohant, ahol „riadóztatta" a nemzetőröket, hogy mindjárt az épület elé érkezik a páncélos. A tank a tanácsháza előtt megállt, ágyúját az épület felé fordította. A páncélosból kiszálló orosz katonák Tomasevics László pomázi katonatiszttel az épületbe mentek. A szovjet tiszt Tomasevics tolmácsolásával közölte a szolgálatban lévő nemzetőrökkel (Bóna Zsigmond, Rudas András és Héder Géza), hogy a legkisebb fegyveres konfliktus esetén – ha a nemzetőrök a tisztre rálőnek – a tank azon nyomban szétlövi az épületet. Mivel fegyveres ellenállást a nemzetőrök nem tanúsítottak, így az oroszok távoztak az épületből, és a fegyveres beavatkozás is elmaradt a részükről.[30]

A SZABADSÁGHARC BUKÁSA UTÁN

A forradalom és szabadságharc brutális vérbefojtása, a szabadságvágy „likvidálása" után általános gyászhullám söpört végig az országon. Pomáz község lakói is nemzethalálként élték meg mind a szovjet katonai beavatkozást, mind a forradalom leverését. Mi sem bizonyítja jobban a fájdalmat és az óriási traumát, mint az a tény, hogy a forradalom alatt és főként november 4-e után látványosan megnőtt a pomázi református istentiszteletekre látogatók aránya. A gyászos időszak feldolgozásában sokat segítettek az akkori református lelkipásztor, Demeter József igehirdetései.[31]

[28] *Farkas Zoltán és tsai. Tárgyalási jegyzőkönyv.* ÁBTL, V-149557.
[29] *Varga Sándor és tsai. Tárgyalási jegyzőkönyv.* HL, 725/1957.
[30] Könczöl–Vicsotka 33.
[31] Református jegyzőkönyv 1944–1978.

1956. november 19-én a III. kerületi Karhatalmi Parancsnokság emberei lefegyverezték a pomázi nemzetőröket. Egy Csepel tehergépjárművel érkeztek a településre, és azonnal követelték a tanácsháza melletti szertár kulcsát, ahol fegyvereket tároltak a nemzetőrök. A kulcs a parancsnoknál volt, aki otthon tartotta, így kénytelen volt hazamenni érte. A türelmetlen pufajkások már be akarták törni a szertár ajtaját, de végül kis várakozás után, rombolás nélkül tudták a helyiségből felpakolni és elhurcolni az ott tárolt lőfegyvereket (ezeket a nemzetőrök az illetéktelen személyektől gyűjtötték be).[32] A tanácsházán is voltak különböző fegyverek (hogy miként kerültek oda, Bóna Zsigmond parancsnok nem tudta, feltehetőleg Varga Sándor hozhatta 1956. november 2-án), amelyeket nem adtak át a karhatalom embereinek. Valamikor november közepén Bóna Faulhäber Rudolf helyi nemzetőrrel megbeszélte, hogy a tanácsházán lévő fegyvereket biztonságosabb helyre kellene rejteni, nehogy a karhatalmisták megtalálják. Rudas András és egy Bóna számára ismeretlen férfi[33] a Bem József utcai Művelődési Sportotthon színpada alá rejtette a fegyvereket. Bóna Zsigmond ezen akcióban nem vett részt vallomása szerint.[34]

1956. november közepén megszűnt létezni a pomázi Nemzeti Bizottság, elnökét, Farkas Zoltánt visszaküldték a postahivatalba dolgozni. Novemberben esténként fegyvereket kereső karhatalmisták és orosz katonák érkeztek a faluba. A tolmács, dr. Bálint József elmondta: a kutatások a Majdanpoljén lévő katonai barakkoknál folytak – sikertelenül.[35]

A forradalom kirobbanása után pontban egy hónappal, 1956. november 23-án megemlékezést tartottak Pomázon, a Hősök terén. A néma és békés emlékgyűlésen sok pomázi lakos vett részt, néhányan plakáttal vonultak a térre.[36] 1956. december közepétől a helyi Nemzetőrség polgárőrségé alakult át, és rövid ideig még járőrszolgálatot láttak el a faluban.

A FEGYVERREJTEGETÉS

1956. december 11-én a hatalom a statáriumot hirdetett, amelyben jelezték: *„ezen túl csupán az aznap 18 óráig beszolgáltatott fegyverekért jár amnesztia."*[37] A statáriumról szóló falragaszok december 12-én lettek elhelyezve Pomázon.[38] Bóna Zsigmond attól félt, hogy a művelődési sportotthon színpada alá rejtett nagymennyiségű fegyvert megtalálhatják, úgy döntött, „biztonságosabb" helyen kellene elrejteni.

[32] Könczöl–Vicsotka 30–31.
[33] Név szerint egyik forrás sem említi.
[34] *Bóna Zsigmond és tsai.* HL, B.2083/1957.
[35] Könczöl–Vicsotka 34.
[36] Uo. 35.
[37] Szakolczai Attila: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc.* 1956-os Intézet, Budapest, 2001. 223.
[38] *Bóna Zsigmond és tsai. Kihallgatási jegyzőkönyv.* HL, B.2083/1957.

1956. december 9-én vagy 10-én este 10 óra körül az öt pomázi nemzetőr: Bóna Zsigmond, Héder Géza, Szutter János, Katona Sándor és Rudas András a korábban be nem szolgáltatott fegyvereket a Majdanpolján lévőn katonai barakkba szállították át, amiben Vadász János gépkocsivezető segített teherautójával. A helyszínt Rudas javasolta Bónának. Az egykori barakk területén előre elkészített gödörbe akarták helyezni a fegyvereket, ami kicsinek bizonyult, emiatt Bóna nagyobbított rajta. A géppuskát Héder szedte szét, és gondosan a lőszeres ládába helyezte. Miután mindent betettek, kátránypapírral és sátorlappal takarták be, majd köveket és földet helyeztek rá. Az egykori nemzetőrök által elrejtett fegyverek: 3 db géppuska, 6 db golyószóró, 104 db kézigránát, 1 db géppisztoly, 10 láda puskatöltény és 18 db golyószórótár.[39] Hogy miért rejtették el inkább a fegyvereket, ahelyett hogy jelentették volna? Héder Géza az alábbi kérdésre azt a választ adta: *„a rendszer terroralakulatai ne tudjanak több ártatlan ember életét kioltani."*[40]

A VÁDLOTTAK PADJÁN

A forradalom után hatalmas bosszúhadjárat indult a forradalomban részt vett személyek megbüntetésére; a tömeges bíróság elé állítások, kivégzések és bebörtönzések új fejezetet képeznek a magyar történelemben. A 350-400 halálos ítélet (ebből 225-232 között végrehajtva, a források eltérnek) jóval felülmúlta a haynaui 1849-es megtorlást, de Kádár János 1957-ben (a megtorlási időszak csúcspontjának kezdetén) 1600 tényleges halálbüntetést látott volna elfogadottnak.[41] A pomázi forradalmárok is megismerték a hatalom valódi arcát.

FARKAS ZOLTÁNÉK PERE

Farkas Zoltán és társainak I. fokú pere 1958-ban kezdődött, a tárgyalás háromnaposra nyúlt. A vádlottak padján négyen foglaltak helyet: Varga Sándor (I. rendű vádlott), Farkas Zoltán (II. rendű vádlott), Bencze Dezső (III. rendű vádlott) és Kacsovszky Nándor (IV. rendű vádlott). A vád mindannyiuk esetében ugyanaz volt: népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés bűntette.[42] A Mundi János hadbíró alezredes vezette bíróság az alábbi ítéletet hozta: Vargának 1 év börtönbüntetés, Farkasnak 3 év 6 hónap szabadságvesztés, Benczének 2 év 6 hónap börtönbüntetés és Kacsovszkynak 1 év 6 hónap letöltendő szabadságvesztés.[43]

[39] *Molnár István és tsai. Kihallgatási jegyzőkönyv.* ÁBTL, V-141979.
[40] Rajkort Miklós: *A pomázi hősök az ötvenhatos szabadságharcban.* Szakdolgozat. Kodolányi János Főiskola, Budapest, 2014. 28.
[41] Zachar József: *A mi huszadik századunk.* Heraldika, Budapest, 2007. 268.
[42] *Farkas Zoltán és tsai. Tárgyalási jegyzőkönyv.* ÁBTL, V-149557.
[43] Uo.

Az 1958. február 11-én Szimler János hadbíró alezredes vezette fellebbviteli tárgyalás jelentősen enyhítette az I. fokú ítéleteket: Varga őrnagyot felmentették, Farkast 1 év börtönbüntetésre, Benczét 1 év börtönbüntetésre ítélte a bíróság, Kacsovszky 1 év szabadságvesztést kapott, amelyet 3 év próbaidőre felfüggesztettek.[44]

A FEGYVERREJTEGETŐK PERE

Miután lakossági bejelentés következtében megtalálták a fegyvereket, a nemzetőröket 1957 januárjában kihallgatták, majd a Markó utcai börtönbe szállították.[45] 1957. február 11-én zajlott a tárgyalás, amelyben hatan lettek perbe fogva: Bóna Zsigmond, Héder Géza, Katona Sándor, Rudas András, Szutter János és Vadász János.

Vadászt a bíróság felmentette, de az öt nemzetőrre azonnali halálbüntetést szabtak ki. A tárgyalás után a bíróság rögtön Kegyelmi Tanáccsá alakult át, ahol Szutter, Rudas és Héder kegyelmi kérését jóváhagyás végett felterjesztették az Elnöki Tanács elé (elnöke: Dobi István). Három hét után február 26-án az Elnöki Tanács meghozta a határozatot: kivégzés helyett mindhárman életfogytiglani börtönbüntetést kaptak.[46] Bóna Zsigmond és Katona Sándor kegyelmi kérvényét elutasították, és 1957. február 12-én kivégezték őket. A három kegyelemben részesült nemzetőr 1963 márciusában, amnesztiával szabadult.

ÖSSZEGZÉS

Máig történészi vita tárgyát képzi, hogy mik voltak a *pesti* és *vidéki srác*ok valódi motivációi, amelyek olyasfajta adrenalinbombát nyújtott nekik, amire a világtörténelemben nem nagyon akadt példa. Ne felejtsük, a Szovjetunió ekkor a világ egyik legerősebb – ha nem a legerősebb – hatalma volt katonai téren, mégis, bár csak néhány, de annál dicsőségesebb napig sakkot adott neki egyik csatlós állama, méghozzá mindenfajta nyugati katonai segítség nélkül. Ez mind erkölcsileg, mind politikailag, megrengette a Szovjetuniót; részben a világsajtón keresztül mind Nyugaton, mind a keleti blokkon belüli minimális információáramlással.

A motivációk között felmerül a Horthy-rendszer restaurációja, egy „emberarcúbb" (lásd Nagy Imre-kormány) szocialista Magyarország megteremtése; vagy éppen egy teljesen antikommunista magyar állam megálmodása, mind a totalitárius, mind a reform kommunista éra menesztésével. Az 1956-os magyar forradalom és

[44] Uo.
[45] Rajkort 26.
[46] *Kegyelmi ügyek.* ÁBTL, O-9697/7.

szabadságharc legfontosabb célkitűzését Héder Géza halálra ítélt pomázi nemzetőrparancsnok-helyettes a következőképpen fogalmazta meg nekem egy interjúja során: *„nem akartunk mi semmi mást, csak szabadok lenni és hagyjanak minket békén!"*[47] Summa summarum: 1956-ban a forradalmárok egy cél érdekében küzdöttek: kiharcolják az ország és maguk függetlenségét, és egy olyan semleges Magyarországot teremtsenek meg, mint 1955-től a szomszédos Ausztria.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára ÁBTL, 3.1.5.O-9697/7. *Kegyelmi ügyek.*
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára ÁBTL, V-141979. *Molnár István és tsai.*
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára ÁBTL, V-149557. *Farkas Zoltán és tsai.*
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára ÁBTL, V-150395. *Pest megyei monográfia.*
Böőr László – Takács Tibor: Pest megye. In Szakolczai Attila (szerk.): *A vidék forradalma, 1956.* 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2006.
Böőr László: *Adatok az '56-os forradalom Pest megyei történetéhez.* Teleki László Ismeretterjesztő Egyesület, Budapest, 1997.
Fikász Tibor: *Esztergom 1956-os históriája.* Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom, 2000.
Hadtörténelmi Levéltár HL 725/1957. *Varga Sándor és tsai.*
Hadtörténelmi Levéltár HL, B.2083/1957. *Bóna Zsigmond és tsai.*
Könczöl Dánielné – Vicsotka Mihály: *1956 Pomázon.* Héder Géza, Pomáz, 2011.
Rajkort Miklós: *A pomázi hősök az ötvenhatos szabadságharcban.* Szakdolgozat. Kodolányi János Főiskola, Budapest, 2014.
Református jegyzőkönyv. Pomáz 1944–1978.
Szakolczai Attila: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc.*1956-os Intézet, Budapest, 2001.
Zachar József: *A mi huszadik századunk.* Heraldika, Budapest, 2007.

[47] Rajkort 36.

Tóth Bálint

AKIK MÁRCIUSBAN ÚJRA KEZDTÉK (VOLNA)

MUK, vagyis „Márciusban Újra Kezdjük!" Ez lett az egyik jelszó az 1956-os forradalom leverését követően, ami szinte egyet jelentett a végsőkig való ellenállással, az el nem múló reménnyel. A legtöbben azonban az utóbbit is elvesztették, a sokszoros túlerőt képviselő szovjetekkel szemben semmi esély nem látszott a harc folytatására vagy egy újabb felkelés kirobbantására. A forradalmárok egy része ekkor már kénytelen volt elhagyni az országot, sokukat letartóztatták, de akadtak olyanok, akik a megtorlás idején is folytatták az ellenállást. A felkelőcsoportok felszámolásával a fegyvertelen ellenállásé lett a főszerep. Ez leginkább a munkástanácsok irányította sztrájkokban, a különböző ellenálló csoportok által terjesztett röplapokban és illegális újságokban, illetve néma- és nőtüntetésekben valósult meg. Később a tiltakozás formájává vált például a fekete szalag viselése, vagy a letartóztatottak családtagjait segítő adománygyűjtés.

1956 végén már megjelentek a „Márciusban újra kezdjük!" felszólítás szavai (és kezdőbetűi) a házak falain, röplapokon és plakátokon, elsősorban Budapesten, de vidéken is sok helyen. A márciusi időpont természetesen a 108 évvel korábban kitört forradalomra utalt. A forradalom alatt is sokszor hasonlították az októberi eseményeket az 1848-as forradalomhoz, így ezek után szinte egyértelmű volt, hogy 1957. március 15-én ismét megmozdulásra készültek. Felkelésre talán még maguk az ellenállók sem számítottak, hisz az általuk készített és terjesztett röplapok legygyakoribb szövegei szerint március 15-én ismét néma tüntetéssel, illetve később sztrájkkal tiltakoztak volna a Kádár-kormány politikája és a forradalom leverése ellen.[1]

Több nagyobb ellenállócsoport működött a második szovjet katonai intervenciót követő napokban. Kórházakban, munkás- vagy diákszállókon rendezkedtek be, ahol röpcédulák készítése mellett sokszor fegyvereket is próbáltak elrejteni. Tagjaik között olyan legendássá vált forradalmárokat is találhatunk, mint Angyal István,[2]

[1] Bővebbe lásd: Krahulcsán Zsolt: MUK és HUKUK. *Betekintő* 2007/2. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2007_2_krahulcsan.pdf

[2] Angyal István zsidó származásúként tizenhat évesen megjárta az auschwitzi koncentrációs tábort. A háborút követően vasbetonszerelő, majd építésvezető lett. Az 1956-os forradalomban részt vett az

a Tűzoltó utcai fegyveres csoport parancsnoka, vagy Bárány János,[3] aki a Tompa utcaiakat irányította. E tanulmányban azonban nem őket szeretném bemutatni. A következőkben olyan hallgatók, illetve diákok csoportjairól, akcióiról lesz szó, akik mivel nem vagy (elsősorban) nem fegyveresen vettek részt a forradalomban, elkerülték a megtorlás első hullámait. Ezen oknál fogva, és persze fiatalos lelkületüknek köszönhetően a forradalmi eszmék egyik legkitartóbb éltetői és védelmezői voltak. A naivsággal keveredett elszántságuk, mint látni fogjuk, olykor időben túlhaladta a MUK jelszót is.

AHOL A FORRADALOM SZIKRÁJA KIPATTANT

A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (MEFESZ) leginkább a forradalom előzményeivel kapcsolatban kerül elő. A Szegeden létrejött, majd országossá nőtt szervezet jelentős szerepet játszott a forradalom kirobbantásában. E hallgatói mozgalom fogalmazta meg a forradalom követeléseit, de október 23-át követően kezdeményező szerepe, szervező ereje már csökkent, mondhatni elsodorták a forradalmi események. A passzivitásuk a forradalom leverésével szűnt meg; ekkor Szegeden újra szerveződni kezdtek a másodéves gyógyszerészhallgató, Nagy Imre vezetésével.[4] A forradalom miatt szünetelt az egyetem, sok vidéki pedig már elhagyta a várost vagy az országot, így már csak kis létszámban gyűlhettek össze a hallgatók. Nagy Imre és a MEFESZ egyik alapítója, Tóth Imre felvették a kapcsolatot a szegedi munkástanácsokkal, emellett Kádár-ellenes, illetve sztrájkra felszólító röplapok szövegezésébe és terjesztésébe fogtak.

A röpcédulák a MEFESZ egyik helyiségében készültek, amelyet az egyetem rektora, dr. Baróti Dezső biztosította számukra korábban. Később Tunyogi Csapó János tanár lakásán folytatták e tevékenységüket, míg néhányuk egy korábban a párt ifjúsági szervezetének, a Dolgozó Ifjúság Szövetségének (DISZ) irodájában gyártott röplapokat.[5] Az akciók során több száz röplapot szórtak szét (ezek jó része kézről

október 23-i tüntetésen, később a Péterfy Sándor utcai kórházból szállított élelmet a felkelőknek a Tűzoltó utcába, ahol aztán parancsnok lett. A forradalom leverése után is folytatta az ellenállást, míg letartóztatták, végül 1958-ban kivégezték. Hegedűs B. András (főszerk.): *1956 kézikönyve III. Megtorlás és megemlékezés.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996. (A továbbiakban: 1956 kézikönyve.) 141.

[3] Bárány János csepeli munkásként a délelőtti műszakból hazatérve csatlakozott az október 23-i tüntetéshez. A rádió ostrománál már fegyvereket szállított az épülethez. Október 26-án lett a Tompa utcai felkelő csoport parancsnoka. A forradalom leverését követően visszatért munkahelyére, nem sokkal később pedig részt vett a Központi Honvéd Korházban működő szervezkedésben. 1957-ben letartóztatták, 1959-ben kivégezték. *1956 kézikönyve* 151–152.

[4] Bálint László: *A forradalom virradata. A szegedi MEFESZ története 1956.* Bába Kiadó, Szeged, 2008. 203.

[5] Uo. 212.

kézre is járt), de a falakra is jutott belőlük. A készítésben és a terjesztésben többek között Aszalós János, Halász György, Kiss Tamás, Kovács Albert, Nagy Eszter, Pusztai Éva, Sersli István, Vető Miklós és Vezényi Pál szegedi hallgatók vettek részt.[6] A röplapjaikon az általános jelszavak mellett a humor és a gúny is megjelent, mint például az alábbi szövegekben:

„Politikai apróhirdetések: Keresünk megbízható, minden szolgálatra alkalmas miniszterelnököt. Feltételek: büntetlen előélet, jellem nem szükséges.

Elvesztettem a nemzet bizalmát, a megtaláló értékes jutalomban részesül. Kaphat néhány kilőtt tankot. Kádár János miniszterelnök. Cím: 2745-ös oldalszámú szovjet tank. Olajtartály.”[7]

„Budapesti polgár vigyázz! Szeged népe óvakodj! Az országban kb. tízmillió függetlenségre és szabad gondolkodásra elszánt ellenforradalmár bujkál. A letűnt arisztokrácia negyedeiben – így például Csepelen és Újpesten – több ezer volt földesúr, tőkés, tábornok és bíboros rejtette el magát, kik születésüktől mindmáig következetesen munkásnak álcázták magukat. E bandák garázdálkodásai folytán országunkban mindössze 5-6 munkás és parasztember maradt életben, aki minap kormányt alapított Szolnokon.”[8]

A röplapokat a Tóth Imre által készített házinyomdával – egy vasalószerű eszközzel – gyártották. A primitív módszer olykor biztonságosnak is bizonyult, mert amikor rendőrök érkezéséről értesültek, a papírt gyorsan eltüntetve úgy tettek, mintha inget vasalnának. Ezenkívül Halász György és Sersli István orvostanhallgatók kézzel is készítettek tussal rajzolt röplapokat. Utóbbiakat december 8-án tetten érték és letartóztatták. Néhány nappal később szintén röplapozás miatt fogták el Pusztai Évát, akit közel másfél éves börtönbüntetésre ítéltek.[9] December folyamán még több egyetemistát tartóztattak le, akiket röpcédulaterjesztésen értek, 1957. január végétől aztán a MEFESZ-tagokat is elkezdte begyűjteni a rendőrség. Egy évvel később az ellenük lefolytatott tárgyalást követően kettőtől tíz évig terjedő börtönbüntetést[10] szabtak ki rájuk. Mellettük többeket kizártak az egyetemről, illetve fegyelmi eljárást indítottak ellenük. A hallgatókon kívül a professzorokat is elérte a

[6] Kiss Tamás: *Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége 1956 – Szeged.* Belvedere, Szeged, 2002, 169–173.

[7] Uo. 64.

[8] Vető Miklós: *Szegedtől Párizsig.* In Bencsik Péter (szerk.): *„Mi, szegediek megtettük az első lépést...” Konferencia a MEFESZ megalakulásának 50. évfordulóján. Szeged, 2006. október 17–18.* Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2008. 12.

[9] Kiss 64.

[10] Az 1958. február 14-én kihirdetett elsőfokú ítélet szerint Kiss Tamás 8 év, Tóth Imre 10 év, Gönczöl Dezső 8 év, Aszalós János 2 év, Tunyogi Csapó János 5 év, Sós László 7 év, Abrudbányai Iván 5 év, Csalner György 3 év, Barabás István 4 év, míg Kurcsa Klára 1 év 6 hónap börtönbüntetést kapott. A másodfokú tárgyaláson viszont a legtöbb vádlottnál a büntetések idejét szinte a felére csökkentették. *1956 kézikönyve* 246.

megtorlás a szegedi egyetemen, ahol dr. Baróti Dezső[11] mellett dr. Perbíró Józsefet[12] is elítélték, tizenhat oktatót pedig elbocsátottak.[13]

A KEFI

A MEFESZ-nél komolytalanabbnak tűnik néhány kecskeméti diák szervezkedése 1957 elején. A Kecskeméti Forradalmi Ifjúság (KeFI) nevű mozgalom tagjai a Piarista Gimnázium és a Katona József Gimnázium első, illetve a II. Rákóczi Ferenc Általános Iskola nyolcadik évfolyamából kerültek ki, akik a forradalomban ugyan nem vettek részt, mégis nagy lelkesedéssel kezdtek politikai tartalmú röplapokat gyártani és terjeszteni. Természetesen nem ez volt az első röpcédulázás a városban. 1956. december 10-én például Dárdai Vilmos és Zombori Imre kormányellenes röplapokat terjesztett a Gépgyárnál, a nagyobb középiskoláknál és a piac környékén, ahol aztán elfogták őket a rendőrök. A röpcédulák egy részét maguk készítették, míg a többit Budapestről hozta Dárdai. Tartalmukat tekintve a szovjet megszállás elleni tiltakozás, sztrájkra való buzdítás és az 1848 és 1956 közötti párhuzam jelenik meg.[14]

A KeFI tevékenysége szabadságharcos romantikától és kamaszos „hősködéstől" volt fűtött, így akár diákcsínyként is felfogható, ám a megtorlásban ekkor már „belemelegedett" rendőrség természetesen nem így kezelte ügyüket.

A nyomozók egy nagyobb és veszélyesebb bandát sejtettek a röplapozó diákok csoportja mögött. A vád szerint: *„1956 decemberében Nemcsik Endre Budapestről Kecskemétre jött és itt megbízta Szentiványi Györgyöt, hogy megbízható diákokat szervezzen be egy ellenforradalmi csoportba. A csoportnak feladata lett volna fegyverek szerzése, később csatlakozás egy esetleges budapesti ellenforradalmi egységhez."*[15] A valóság persze más volt. Nemcsik Endre budapesti műegyetemista hallgató volt, aki Szentiványi hencegése miatt került a rendőrség látóterébe. Utóbbi fővárosiként járt a kecskeméti Piarista Gimnázium első osztályába, Nemcsiket pedig a nővére által ismerhette, akinek az udvarlója volt. Míg Nemcsik a forradalom alatt a *Jövő Mérnöke* című lap munkatársaként valóban találkozott és riportot készített a Széna téri felkelőkkel, addig a gimnazista fiú már azt hazudta társainak, hogy ő maga kapcsolatban áll a budapesti forradalmárokkal.[16] (Nemcsiket végül két hónap vizsgálat után bizonyítékok hiányában elengedték.)

Budapesti „kapcsolatai" mellett Szentiványi azt is állította, hogy tud autót vezetni, ezért felvetette, hogy a mozgalom szerezzen egy páncélautót. A jármű azonban csak a tisztikart illette volna meg, ahol a legmagasabb rendfokozattal (százados) természetesen Szentiványi rendelkezett. Hadnagyként őt követte Taska László piarista diák – a KeFI másik aktív tagja –, míg a többiek (Kenyár István, Hechtl Ferenc, Bozsó Endre, Erdélyi Károly, Szirt Levente, Nagy Ferenc, Madari Jenő) közlegények voltak. A páncélautó beszerzésén kívül a tervükben szerepelt egy tank megsemmisítése, fegyverek beszerzése és készítése. Utóbbihoz az *Egri csillagok*ból olvasták el, hogy miként kell puskaport készíteni. Ezt Nagy Ferenc társukra bízták, aki *„kémiai kísérletei révén vált érdekessé Taska szemében"*, és korábban sikerült neki üzletből vásárolt anyagokból 10 dkg-nyit összeállítani.[17] Emellett, ahogy a pesti srácok a fővárosban, ők is igyekeztek benzinnel felszerelkezni az esetleges harcokhoz. Mindezek azonban nem valósultak meg. Amit viszont sikeresen végre tudtak hajtani, az a röpcédulázás volt. Több száz röpcédulával árasztották el a várost és az iskoláikat a következő szövegekkel: *Féljen Kádár!; Magyar Munkások! Követeljétek Kádár lemondását! Ke.F.I.; Dolgozók, diákok! Március van! MUK; Magyar forradalom fel fog még lángolni!; Ki az oroszokkal!,* stb.[18] A röplapokat kézi nyomdával készítették, általában barna ragasztószalagra vitték fel a szövegeket.

A kezdetekről Taska[19] így emlékezett: *„Jó néhány nappal november 4-e után* [édesanyám] *elküldött a gimnáziumba, hogy kérdezzem meg: mikor kezdődik a tanítás? A mai Otthon mozi mellett elhaladva egyszer csak elébem áll egy szovjet egyenruhás férfi, s kiált: sztoj! Majd magyarul: hova mész? Megyek a piarista gimnáziumba mon-*

[11] Baróti Dezső 1955-től volt a Szegedi Tudományegyetem rektora. Már a forradalom előtt támogatta a szegedi hallgatókat a MEFESZ létrehozásában, október 23-án pedig az élen haladva vett részt a szegedi tüntetésen. Másnap az ő vezetésével tiltakoztak az egyetem és a színház képviselői a fegyverhasználat ellen. A forradalom eseményeiben játszott szerepe miatt 1957-ben eltávolították az egyetem éléről, majd letartóztatták. Hét hónap előzetes letartóztatás után a Legfelsőbb Bíróság 1 év felfüggesztett börtönre ítélte. Vádiratában többek között az is szerepelt, hogy az egyetemen 1957. március 15-én tartott beszédében – amelyben Ady Endre *A Tűz Márciusa* című versét idézte – a hallgatókat a MUK szellemében felkelésre buzdította. Újszászi Ilona: *A szabadság pillangója. 1956 Szegeden, az egyetemen.* Belvedere, Szeged, 2006. 66.

[12] Dr. Perbíró József a Szegedi Tudományegyetem jogi karának dékánhelyetteseként elnökölt az október 20-i MEFESZ-gyűlésen. A forradalom alatt a szegedi Forradalmi Nemzeti Bizottság elnöke lett, pozícióját a szovjetek bevonulása után is megtartotta. 1957 februárjában előbb eltávolították, később letartóztatták. A bíróság első fokon 15 év, majd másodfokon életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte. 1963-ban az amnesztiával szabadulhatott. *1956 kézikönyve* 247.

[13] Kiss 66.

[14] Tóth Ágnes (szerk.): *1956 Bács-Kiskun megyei kronológiája és személyi adattára. I.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2001. 108.

[15] *Petőfi Népe* 2. évfolyam. 173. szám, 1957. július 26.

[16] Balai F. István – Lovas Dániel: *Kecskeméti ötvenhatos olvasókönyv.* Kecskeméti Lapok Kft, Kecskemét, 2006. 183.

[17] *Jegyzőkönyv a kecskeméti piarista általános gimnázium fegyelmi bizottságának tárgyalásáról.* Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (PMKL), Magyar Tartományfőnökség Új Levéltára (MTÚL), Tartományfőnöki levelezés, 1957/154.

[18] Balai–Lovas 185.

[19] Taska Lászlót édesanyja, aki ápolónőként dolgozott, egyedül nevelte. A Piarista Gimnáziumba már eleve azzal a feltétellel vették csak fel, ha semmilyen rendbontást nem követ el. Előző iskolájában – II. Rákóczi Ferenc Általános Iskola – ugyanis már volt egy fegyelmi eljárás ellene, mivel 1956 tavaszán öt társával „disszidálni" próbált (PMKL, MTÚL, Tartományfőnöki levelezés, 1957/154).

dom. Erre levitt a pincébe, ahol több, általam fogolynak vélt személy is volt. Kikérdeztek, s főleg azt akarták tudni, hogy van-e a papoknak fegyverük. Nem tudom – feleltem, de úgy nézhettem a tisztre, ami nagyon nem tetszhetett neki, mert teljes erővel szájon vágott, később pedig teljesen nekem esett. Egyik társa választott szét bennünket, majd engem szabadon engedett. Abban az időben általános volt az elkeseredés a szovjetek beavatkozása miatt, engem pedig külön elkeserített, ami velem történt. Itt tenni kell valamit, gondoltam, s elkezdtem gyártani, majd kiragasztani a cédulákat."[20]

A KeFI valójában két csoportból állt össze. Taska ugyanis már 1956 novemberében elkezdte a röplapokat gyártani illetve terjeszteni. Később már társai is lettek, osztálytársai mellett a Katona József Gimnáziumból is beszervezett két diákot. Hamarosan felfedezte, hogy rajtuk kívül mások is röpcéduláznak. Sikerült kinyomoznia, hogy a szomszédjában lakó Hechtl Ferenc, a II. Rákóczi Ferenc Általános Iskola nyolcadik osztályos tanulója a tettes, aki szintén csatlakozott a KeFI-hez. A kényszerszünet miatt 1957 februárjáig Budapesten lévő Szentiványi aztán élére állt a szervezkedésnek.

Működésüknek a rendőrség vetett véget. A tettesek után nyomozva többször is volt razzia az érintett iskolákban, sőt, a piarista rendházban is, végül március 5-én tartóztatták le a csoport tagjait. Közülük a legszigorúbban Szentiványi ellen jártak el, aki kilenc hónap börtönbüntetést kapott, amit előzetesben már letöltött. Taska László és Hechtl Ferenc az aszódi javítóintézetbe került, ahol a Makarenkó Iparitanuló Intézetben géplakatosnak tanultak, és csak 1961-ben szabadultak. A többieket kicsapták a gimnáziumból, de egy év után folytathatták a tanulást.[21] Utóbbi tény, illetve az alábbi Taska Jánosnénak írt levél is jól mutatja, hogy tettük ellenére a Piarista Gimnázium igazgatósága és a rendfőnök sem mondott le a diákokról:

„Asszonyom!

12-én kelt második levelét is megkaptam. Ez arra volt jó, hogy újból felkeltse és elmélyítse bennem a szerencsétlenségben való együttérzést. Mondani azonban most sem mondhatok mást, minthogy semmi sem függ tőlem ebben az ügyben. A fiút semmi esetre sem tartom elveszettnek és remélem, hogy kínálkozni fog valami mód a büntetés enyhítésére és így továbbtanulásának lehetővé tételére. Ha az ügy a Katolikus Középiskolai Főhatóság elé kerül, mint ahogy oda kell kerülnie, ott majd minden esetre az enyhítés mellett leszek. Hogy ez mennyire lesz lehetséges, azt e pillanatban még nem tudom. Teljes együttérzéssel és szeretettel üdvözli Sík Sándor rendfőnök. Budapest, 1957. ápr. 27."[22]

[20] *Petőfi Népe* 49. évfolyam. 62. szám, 1994. március 15.
[21] Uo.
[22] PMKL, MTÚL, Tartományfőnöki levelezés, 1957/iktatás nélkül.

CITROM ÉS PÚDER

Kizárással és börtönbüntetéssel végződött Komáromi Kornélia ügye is. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem – akkor még első éves – joghallgatója már a forradalom alatt is a röplapok sokszorosításában segített a Rákóczi úti leánykollégiumban. Itt a megjelent műegyetemisták kérték meg a joghallgatókat, hogy vegyenek részt a röplapok másolásában. Október végén hazatért Vácott élő szüleihez, ahol később saját szövegezésű röpcédulákat kezdett készíteni. Az ötletet egy a szomszédjuk által ott felejtett röplapról vette, miután az felháborodva átvitte hozzájuk megmutatni. Így készültek el az alábbi szövegű röplapok:

„Ha a szovjet csapatok március 14-ig nem hagyják el Magyarországot, úgy néma tüntetést kell tartani, – amennyiben ez sem vezetne eredményre, úgy sztrájk a végső győzelemig! Olvasd és terjeszd!"[23]

Kornélia az egyetemre visszatérve elhatározta, hogy terjeszteni fogja azokat. Ebben segítségére lettek évfolyamtársai, Barki Ida és Jekkel Klára. 1957. február 5-én és 7-én éjjel a diákszállót elhagyva a Nagykörúton, a Puskin utcán, illetve az Andrássy úton szórták szét és ragasztották ki a röplapokat. A szórás mellett egy alkalommal Kádár-ellenes felirat falra meszelésével is próbálkoztak a lányok. Erről így számol be Jekkel Klára a kihallgatása során:

„Aznap, amikor a röplapot terjesztettük a Múzeum körúton lévő gyógyszertárnak a Kossuth Lajos u. felőli oldalára valaki zsírkrétával kiírta, hogy »Halál Maléterre« vagy valami ehhez hasonló jelszót. Komáromi Kornélia javasolta, hogy ezt a jelszót meszeljük le. Engem azzal bízott meg, hogy vegyek a meszeléshez egy ecsetet. Én ezt az ecsetet meg is vettem. Ő pedig szerzett egy rossz fazekat és a szállóban lévő építkezéstől tettünk a fazékba meszet. Az volt a tervünk, hogy átmegyünk és a Vörösmarty mozi műsorát megnézzük. Ezután pedig lemeszeljük az említett feliratot, és utána megyünk ki Angyalföldre. A mozielőadás után a felirat lemeszelését nem tudtuk végre hajtani, mert sokan jártak az utcán, ezért úgy döntöttünk, hogy kimegyünk Angyalföldre, és onnan visszatérve végezzük el a meszelést. E célból felszálltunk a 49-es villamosra, azonban nem utaztunk vele messzire. Még a Népköztársaság útja [ma Andrássy út] előtt leszálltunk és mellékutcákon keresztül mentünk ki a Népköztársaság útjára, ahol én a röplapot kiragasztottam. Ezután ismét mellékutcákban járkáltunk, és Komáromi Barki Idával ragasztotta a röplapokat. Már útközben elhatároztuk, hogy valamit mésszel felírunk a falra. Azt nem tudom megmondani, hogy melyikünk ötlete volt és hogy ki javasolta a szöveget. Én és Barki Ida elől mentünk, Komáromi kissé lemaradt, mert röplapokat ragasztott. Mivel az utca sötét volt és senki sem járt benne, Barkival elhatároztuk, hogy a falra az alábbi jelszót írjuk ki mésszel »Gyilkos Kádár«. A jelszó

[23] Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXV. 4.a 1958-3803 (oldalszám nélkül).

felírásához hozzáfogtunk, azonban nem tudtuk teljesen befejezni, mert két férfi megzavart ebben."[24]

A fenti részletből is kiderül, hogy a három lány gondosan ügyelt a lebukás elkerülésére. Ennek érdekében álnéven szólították egymást, illetve a röplapozáshoz használt eszközöket is máshogy nevezték el. A röplapot például citromnak, a meszet tejfölnek vagy púdernak nevezték akciójuk közben. Később így nyert értelmet a nyomozók számára Barki Ida naptárában a február 5-i és 7-i lapjain olvasható bejegyzés: „*bolyongok a város peremén citrommal, púderral.*"[25]

Komáromi Kornélia és társai ezután még nem buktak le, sőt március után is folytatták tevékenységüket. Ekkor a március 21-én megalakult (eredetileg március 15-re tervezték) Kommunista Ifjúsági Szövetséget (KISZ), pontosabban annak plakátjait vették célba. Miután észrevették, hogy az egyetem folyosóin és a termekben a szervezet plakátjai megjelentek, Komáromit idézve: „*minden különösebb szóváltás nélkül összenéztünk Barki Idával és elhatároztuk, hogy e plakátokat le fogjuk tépni.*"[26] Később nemcsak letépték őket, hanem helyettük a Komáromi által készített plakátokat tűzték ki, melyek tartalma a következő volt: „*Éljen a KISZ = Kádár Inasainak Szövetsége! Hazaárulók, naplopók, pénzhajhászok bandája!*"[27] Egy alkalommal pedig az egyik egyetemi hirdetményre a KISZ-tagok nevei mellé Kornélia nemes egyszerűséggel annyit írt: „*le vagytok szarva!*"[28] Az akciók természetesen óriási felháborodást váltottak ki, elsősorban a KISZ-ben. A szervezet aktivistái öntevékenyen azonnal nyomozni kezdtek a tettes után, amely alapján 18 hallgatótársuk vált gyanússá. Később a jogi kar KISZ-titkára elkeseredett dühében magához Marosán György államminiszterhez írt két levelet, amelyek középpontjában már Komáromi Kornélia állt. A levélíró a feljelentésben úgy fogalmaz, hogy az egyetem jogi karán „*nyílt ellenforradalom*" van, Korneliáról pedig nem kevesebbet állít, minthogy a forradalom idején nőtüntetéseket szervezett, fegyvereket osztott, majd rejtett el. Felháborodva írja le azt is, hogy a lány felbiztatva a társait elérte, hogy ne kelljen oroszból dolgozatot írniuk, mivel az orosz nyelvet egy szovjet állampolgárságú nő tanítja. Ezek után már nem meglepő, ha házkutatást és az egyetemről való kizárást követelt a KISZ-titkár, hiszen ahogy második levelében fogalmaz: „*Ilyen tanuló nem érdemli meg, hogy egyetemista legyen. Erre a jövőt nem építhetjük. (...) Csírájában*

[24] Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban.* Magvető, Budapest, 1996. 327. (A könyvben a szerző a személyiségi jogok védelme miatt nem az igazi nevüket használta az érintetteknek, néhány évvel később megjelent cikkében azonban már felfedte Komáromi Kornélia és társai valódi nevét.)

[25] BFL XXV. 4.a 1958-3803 (oldalszám nélkül).

[26] Kenedi 336.

[27] BFL XXV. 4.a 1958-3803 (oldalszám nélkül).

[28] Kenedi 251.

kell a bajt elfojtani. De jobb ma, mint holnap. Ha egy-két hangadót eltávolítanának, helyreállna a rend. Így nem lehet tovább dolgozni."[29]

A tanulmányi osztálytól érkező feljelentéseket egy ideig még nem követték intézkedések a gyanúsítottakkal szemben a politikai rendőrség részéről. A három lány így folytathatta tevékenységét, október 23-a évfordulójára is röplapozást, koszorúzást terveztek, és megpróbáltak újabb személyeket megnyerni csoportjuknak. Ezekkel azonban már nem jártak sikerrel. Bár megkísérelték a röplapozást több helyszínen is, illetve az elesett forradalmárok sírjainak és a Petőfi-szobor feldíszítését, de a nagy rendőri jelenlét miatt letettek ezekről. 1957 októberétől azonban megindult a nyomozás velük szemben, és végül 1958 áprilisában tartóztatták le őket. Először Barki Idát vitték el a rendőrök a kollégiumból lopás gyanújával, de persze a céljuk ezzel az volt, hogy a kihallgatás során beismerő vallomást tegyen a Komáromi Kornélia által vezetett „*illegációról*".[30] Ez meg is történt, s két nap múlva már mind a hárman a rendőrségen voltak. Az ellenük lefolytatott per során Komáromi Kornélia végig kiállt az eszméi mellett, és vállalta tetteit. „*Amikor elhatároztam, hogy röpcédulákat fogok terjeszteni azt is elhatároztam, hogy a fennálló kormány ellen harcot indítok. A harc alatt nem fegyveres harcot értek, hanem eszmei harcot. Az eszmei harcot egyedül akartam megvívni.*"[31] Egyedül csak az bántotta, hogy nem harcolt elég eredményesen; „*cselekményeimet meggyőződésből hajtottam végre. Tetteimet anynyiban bántam meg, hogy rossz eszközt használtam, más eszközökkel a harcot ma is folytatnám.*"[32]

Elszántságát a nyomozás során lefoglalt naplója sorai is jól tükrözik. Idézet az 1957. április 9-én írt bejegyzésből:

„*Az ellenforradalom csapásai* [értsd: a forradalmat követő megtorlás – T. B.] *eloltották a lángot de szunnyad a parázs titkon, mégis elfojthatatlanul. Nem kell várni – nem lehet várni ismét 12 évet. A fokozott terror megakadályozza a nyílt ellenállást – most nem ez a feladatunk. Éberen álmodva szítjuk a parazsat – várjuk a kedvező időt. Csak józanul – nem szabad feleslegesen ontani a vérünket. Szükség van minden hazáját szerető igaz magyarra.*"[33]

[29] Uo. 250–252.

[30] „*1958. április 23-án tudomást szereztünk arról, hogy az Eötvös Lóránd Tudományegyetem jogi karának leány diákszállójában lopás történt, ezt a lopást Barki Ida (...) nevezetű személyek követték el. Az elkövetett lopáson keresztül lehetőségünk nyílott arra, hogy – mint a bűnügyi rendőrség – kihallgassuk Barki Idát (...) kihallgatása során az illegális tevékenységben való részvételre vonatkozóan beismerő vallomást tett. Vallotta, hogy az ellenséges csoportosulás tagjai: Komáromi Kornélia, ő Barki Ida és Jekkel Klára.*" Kenedi 285.

[31] BFL XXV. 4.a 1958-3803, 257.

[32] Uo. 265.

[33] BFL XXV. 4.a 1958-3803 (oldalszám nélkül).

A bíróság előtt sem titkolt Kádár-ellenes nézeteinek köszönhetően Komáromi szigorú büntetésben részesült. Mint első rendű vádlott, két év hat hónap (amit másodfokon hat évre szigorítottak), társai egy-egy év börtönbüntetést kaptak.

1957. MÁRCIUS IDUSA

A röplapok és felhívások ellenére 1957. március 15-e csendesen telt el. A hatalom és a rendőrség már jóval előtte felkészült a várható eseményekre.[34] A megelőző intézkedések keretében csak Budapesten több mint 2600 személyt vettek őrizetbe.[35] Persze voltak azonban, akik aznap valamennyire megtörték ezt a csendet. Néhány suhanc például délután öt órakor kővel dobálta meg Münnich Ferenc – aki ekkor már a miniszterelnök első helyettese volt – rózsadombi villáját. Természetesen a karhatalmisták azonnal a helyszínre siettek (bár egyébként is őrizték a vezetők lakásait), de a gyerekek, látva érkezésüket, elfutottak. Az ügyről készült jelentés nem említ semmilyen keletkezett kárt,[36] mindenesetre a srácok nagy riadalmat és bosszúságot okozhattak a hatalomnak. Ugyancsak a fővárosban a Petőfi-szobornál az ünnepség végével kb. tizenöt 12-14 éves diáklány virágokat helyezett el a szobornál, ahonnan sírva távoztak. A jelenetet fényképező személyt előállították. Nem sokkal később egy harmincfős csoport jelent meg, akik a Himnuszt énekelték, és a Nemzeti dalt szavalták, ám a karhatalmisták lezárták a szobor környékét előlük.[37]

Sipos Zsigmond és társa, Erdész József viszont azt a vakmerőséget követték el, hogy nyíltan agitáltak és fényképeztek városszerte, de eredmény nélkül. Pontosabban az eredmény az lett, hogy március 26-án letartóztatták őket. Korábban mindketten az edelényi börtön rabjai voltak, Sipos még a forradalom alatt, míg társa november 25-én szabadult ki. Decemberben Budapesten újra találkoztak, és elhatározták, hogy folytatják az ellenállást, és felkészülnek a harc újrakezdésére. Röplapokat szerkesztettek, fegyvereket akartak szerezni, és többek között Maléter[38] kiszabadítását tervezték. Azonban az év végétől betörések sorozatát hajtották végre, és az egyik alkalommal meggyilkoltak két öregasszonyt. Sipos 1957. január 12-én végzett egy karhatalmista őrnaggyal is. Mindezek következtében 1957. augusztus 15-én kivégezték őket.[39]

[34] Részlet a Belügyminisztérium Központi Tájékoztató és Értékelő Osztályának a március 15-ével kapcsolatos biztonsági intézkedésekről készült összefoglaló jelentéséből: *„Az ellenséges provokációk elhárítása érdekében gondoskodtunk a fontosabb objektumok (rádió, telefonközpontok, fegyverraktárak stb.) fokozottabb védelméről. Megerősített járőrszolgálatok vigyáztak az egész országban a rendre, különösen szemmel tartva azokat az útvonalakat, tereket, üzemeket stb. ahol az ellenséges megmozdulások várhatók voltak. Gondoskodtunk olyan tartalék képzéséről, melyek egy váratlan provokáció alkalmával gyors és nagy erejű segítséget nyújthattak volna, Budapest és az ország bármely pontján. Felkészültünk az esetleges határprovokációk visszaverésére. (…) A megfelelő intézkedések során, nagyobb számban internáltak osztályidegen, fasiszta, valamint huligán elemeket Budapesten. (…) A fontosabb üzemekből, vállalatoktól, a közlekedés egyes területeiről nagy számban távolítottunk el ellenforradalmárokat."* Némethné Ványi Karola – Urbán Károly: A hatalom félelmei. Kádár János referátuma és a Belügyminisztérium jelentése a MUK-ról, 1957. február-március. *Társadalmi Szemle* 1994/3. 82–93. 90.

[35] Pintér Tamás: Egy „MUK-kanás". Kődobálás Münnich Ferenc házánál 1957. március 15-én. *ArchívNet* 2002/3. 5. http://www.archivnet.hu/pp_hir_nyomtat.php?hir_id=361 (2016. október 21.)

[36] Uo. 1.

[37] Némethné–Urbán 91.

Ezen a napon keveredett incidensbe Bakos Gyuláné Salabert Erzsébet is, aki a forradalom idején többek között a VIII. kerületi fegyveresekkel is tevékenykedett. Ittasan betérve az óbudai Halászkert étterembe az ablakokból letépkedte és összetaposta a vörös szalagokat, miután az ott lévők kifogásolták Kossuth-címeres kitűzőjét. *„…ha ezt a jelvényt nem lehet viselni, akkor a vörös zászlót sem."*[40] Hamarosan őt is letartóztatták, és a Galgóczi Zoltán és társai perben első- és másodfokon is halálra ítélte a bíróság. Persze nem a dekoráció letépése miatt, hanem elsősorban a Köztársaság téri pártház elleni ostromban való részvételéért. 1958. november 28-án végezték ki.[41]

Ahogy Komáromi és társai példája is mutatja március 15-e után is létezett még ellenállás. Megemlíthetjük akár Antall József, a későbbi miniszterelnök diákjainak néma tüntetését, vagy Szelepcsényi István és csoportjának működését, akik egy évvel később szórtak röplapokat március 15-én, és persze Mansfeld Péterék tettét. Korántsem veszélytelen tevékenységük azonban már nem változtathatott semmin. A forradalom után újjászervezett politikai rendőrség pedig minden igyekezetével azon volt, hogy még a WC-k falára ellenséges szavakat firkálókat is kézre kerítse. A legjobban talán a már sokszor idézett Komáromi Kornélia foglalja össze az ellenállásuk lényegét:

„Már 1957 márciusa előtt láttuk, hogy a röpcédulázásnak különösebb értelme nincs, az eredményre nem vezethet, mégis megcsináltuk, csupán azért, hogy lássák, nem hallgattunk el teljesen."[42]

[38] Maléter Pál vezérőrnagyot, aki a forradalom alatt a Kilián laktanya parancsnoka volt, majd a november 3-án megalakult Nagy Imre-kormány honvédelmi minisztere lett, 1956. november 3-án tartóztatták le a szovjetek küldöttségével együtt, amikor Tökölön tárgyalt a szovjet csapatkivonásról. Az oroszok 1957. január végén átadták a magyar hatóságnak. A Nagy Imre per ötödrendű vádlottjaként halálra ítélték, 1958. június 16-án kivégezték. *1956 Kézikönyve* 109.

[39] *1956 kézikönyve* 53–55.

[40] BFL XXV. 4.f 1958-8068

[41] 1956 kézikönyve 1996, 138.

[42] BFL XXV. 4.a 1958-3803, 270.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Hegedűs B. András (főszerk.): *1956 kézikönyve III. Megtorlás és megemlékezés.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996.
Balai F. István – Lovas Dániel: *Kecskeméti ötvenhatos olvasókönyv.* Kecskeméti Lapok Kft, Kecskemét, 2006.
Bálint László: *A forradalom virradata. A szegedi MEFESZ története 1956.* Bába Kiadó, Szeged, 2008.
Budapest Főváros Levéltára XXV. 4.a 1958-3803.
Budapest Főváros Levéltára XXV. 4.f 1958-8068.
Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban.* Magvető, Budapest, 1996.
Kiss Tamás: *Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége 1956 – Szeged.* Belvedere, Szeged, 2002.
Krahulcsán Zsolt: MUK és HUKUK. *Betekintő* 2007/2.
Némethné Ványi Karola – Urbán Károly: A hatalom félelmei. Kádár János referátuma és a Belügyminisztérium jelentése a MUK-ról, 1957. február-március. *Társadalmi Szemle* 1994/3. 82–93.
Petőfi Népe 2. évfolyam, 173. szám, 1957. július 26.
Petőfi Népe 49. évfolyam, 62. szám, 1994. március 15.
Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Magyar Tartományfőnökség új levéltára, *Tartományfőnöki levelezés* 1957/154. és 1957/iktatás nélkül.
Pintér Tamás: Egy „MUK-kanás". Kődobálás Münnich Ferenc házánál 1957. március 15-én. *ArchívNet* 2002/3. http://www.archivnet.hu/pp_hir_nyomtat.php?hir_id=361 (2016. október 21.)
Tóth Vera (szerk.):*1956 Bács-Kiskun megyei kronológiája és személyi adattára. I.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2001.
Újszászi Ilona: *A szabadság pillangója. 1956 Szegeden, az egyetemen.* Belvedere, Szeged, 2006.
Vető Miklós: Szegedtől Párizsig. In *„Mi, szegediek megtettük az első lépést..." Konferencia a MEFESZ megalakulásának 50. évfordulóján. Szeged, 2006. október 17–18.* (Bencsik Péter szerk.) Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2008.

SAJTÓ, PROPAGANDA ÉS REPREZENTÁCIÓ

Balogh-Ebner Márton

„AZ EGÉSZ VILÁG FIGYELME A FINN CSATATÉRRE IRÁNYUL"

A magyar sajtó Finnország helyzetéről a második világháború kitörésétől az 1940-es tavaszi szovjet offenzíváig

Finnország az első világháborút követően nyerte el függetlenségét; korábban az Orosz Birodalom egy jelentős belső autonómiával bíró, de külpolitikailag függő területe volt. Magyarország külpolitikai önállóságát – hatalmas árat fizetve – szintén az első világháborút követően nyerte vissza, meglehetősen jó viszonyt ápolt Finnországgal. Tanulmányomban azt a kérdést vizsgálom, hogy Magyarországon milyen hangok jelentek meg a sajtóban a második világháború kitörését követően, a szovjet–finn, ún. téli háborúval kapcsolatban.

Az 1939–1940-es események történeteivel és ezek előzményeivel más szerzők, nagyobb terjedelemben már foglalkoztak, s ezekben a művekben találhatóak is hivatkozások a sajtó beszámolóira, ezek azonban rendkívül esetlegesek, s bizonyos helyeken pontatlanok is. Ezen művek közül valamelyest kivételt képez a legutóbb megjelent összefoglalás, Anssi Halmesvirta finn történész munkája is.[1] A magyar sajtó oroszképének a vizsgálatát 2015-ben végeztem el,[2] jelen tanulmány célja így a korábbi kutatások kiegészítése, pontosítása, összefoglalása, illetve azt is vizsgálom, hogy a sajtóban megjelent tudósításokat mennyire követték a szovjet–finn háború legfontosabb eseményeit. Némileg szokatlannak tűnhet a vizsgált időszak kezdő és végpontja, ugyanis nem a háború kitörésétől vagy a szovjet–finn tárgyalásoktól a béke aláírásáig terjedő időszak képezte a kutatás tárgyát.

A szemlét a német–lengyel háború kitörése után megjelent írásokkal kezdtem, és vizsgálatomat a szovjetek 1940 tavaszi hadjárata előtt lezártam. Ennek két fő oka van; egyfelől a Finnország háború előtti helyzetéről szóló tudósításokat így szélesebb összefüggésekben tudom bemutatni, másfelől úgy vélem, hogy a téli háborút lezáró szovjet offenzíva és a moszkvai béke némileg külön kezelendő az 1940 februárjáig történt eseményektől. Amíg 1939. november végén úgy tűnhetett, hogy Finnország sorsa megpecsételődött, a szívós ellenállás végül egy egészen más

[1] Anssi Halmesvirta: *Kedves rokonok. Magyarország és Finnország 1920–1945.* Cédrus–Napkút, Budapest 2014.

[2] Balogh-Ebner Márton: A magyar sajtó oroszképe 1939–1941. In *Korrajz 2014. A XX. Század Intézet Évkönyve.* XX. Század Intézet, Budapest, 2015. 183–203.

geopolitikai szituációt teremtett, ami miatt a Szovjetunió helyzete is megváltozott. A szovjetek sikeres offenzívájából, majd a békekötés nyomán Magyarországról nézve rendkívül fontos következtetéseket lehetett levonni, de ezek elemzését külön tanulmányban tartom érdemesnek közzétenni.

A feldolgozandó sajtóanyagot már a kutatás kezdetén le kellett szűkítenem. Magyarországon a tárgyalt időszakban rendkívül sok hetilap, folyóirat jelent meg, ezek vizsgálata azonban több okból is mellőzendő volt kutatásaim során. A finnországi eseményekre (is) egy-két napos csúszással reagáló napilapokkal egy hetilap, de kiváltképpen egy havilap nem versenyezhetett. Ebből kifolyólag ezekben az orgánumokban olyan írások jelentek meg, amelyek más perspektívából szemlélték az eseményeket, emellett terjedelmük és eltérő olvasóközönségük miatt sem találtam összehasonlíthatónak a napilapok cikkeivel ezeket. A napilapok közül a legnagyobb példányszámban megjelenők szemléjét végeztem el.[3] A szelekció során az a szempont is vezetett, hogy a politikai paletta minden oldaláról válasszak lapot, így a szélsőjobboldali *Magyarság* és a baloldali *Népszava* cikkeit egyaránt feldolgoztam. A hivatkozott források száma és a feldolgozásra került sajtóanyag között az okozza a különbséget, hogy amíg bizonyos újságok részletesebben, addig mások rendkívül érintőlegesen foglalkoztak a téli háborúval. Bizonyos újságok Finnországgal foglalkozó cikkeik hiánya miatt nem kerültek hivatkozásra tanulmányomban. A feldolgozott lapok a következők: *8 Órai Újság, Friss Újság, Függetlenség, Kis Újság, Magyarság Útja, Magyar Nemzet, Magyarország, Magyarság, Nemzeti Újság, Népszava, Pesti Hírlap, Újság.*

A SZOVJETUNIÓ NYUGATI TERJESZKEDÉSE A TÉLI HÁBORÚ KITÖRÉSÉIG

Az 1930-as évek végétől a Szovjetunió katonai-diplomáciai megerősödésével és a Molotov–Ribbentrop-paktum adta német garanciákkal nekiláthatott az Orosz Birodalom szétesésével, 1917–1918-ban elvesztett területek visszaszerzéséhez. Az 1939. szeptemberi lengyelországi beavatkozásuk sokként hatott mind a nyugati szövetségesekre, mind pedig a térség semleges államaira. Finnországban felismerték a szovjet beavatkozás rájuk is leselkedő veszélyeit, és mozgósítást rendeltek el. Sztálin motivációi meglehetősen nyilvánvalóak voltak Magyarországon is; a *Magyar Nemzet* cikkében 1939. augusztus 25-én például a következőképen vélekedtek: *„Most a danzigi válság előestéjén a német–orosz paktum azt jelenti, hogy Sztálin óriási szívességet tesz Hitlernek, nyilván nem ingyen teszi. Legtöbben azon a véleményen vannak, hogy Sztálint egyedül az a szempont vezeti, hogy egy második világháborúban neki ne keljen mindjárt az elején részt venni, azonban ez sem több, egy találgatásnál.”*[4]

[3] A napilapok példányszámaihoz lásd Sipos Péter:Háború páholyból... Magyarország, 1939–1941. *História* 1992/2. 3–7.

A szovjet beavatkozás módszerei rendkívül sematikusak voltak mind Lengyelország, mind Észtország esetében, és ahogy arra tanulmányomban is rávilágítok, Finnország esetében sem történt másképpen. Ez a séma nagy vonalakban úgy foglalható össze, hogy a szovjet vezetés a „betagozandó” országot először azzal vádolta, hogy az megsértette légterét, szárazföldi határát, vagy nem tudja magát megvédeni egy külső ellenséggel szemben. Ezt követően, attól függően, hogy az illető ország „védelemre szorult”, vagy megtorlásra számíthatott, a Vörös Hadsereg nyújtott „segítséget” a szomszéd ország „elnyomott dolgozóinak”, esetleg egy tárgyalódelegáció útján ajánlottak fel egy segítségnyújtási szerződést, amelynek értelmében a Vörös Hadsereg ellenőrzése alá vonta az adott ország stratégiai pontjait. Lengyelország esetében, mint azt a moszkvai lapok hírül adták, Sztálin a fegyveres beavatkozás mellett döntött, miután *„lengyel katonai repülőgépek megsértették a Szovjetunió határait”.*[5]

Kelet-Lengyelország bekebelezése után a szovjet terjeszkedés iránya a Baltikum felé irányult. Az ORP Orzeł nevű lengyel tengeralattjáró szökése kapcsán mind a német, mind a szovjet diplomácia azzal vádolta Észtországot, hogy elmulasztotta azon kötelességét, hogy lefegyverezze az idegen hajót, és ezen magatartása a békét veszélyezteti. A lengyel tengeralattjáró szökéséről az általam szemlézett nagyobb lapok közül egyedül a *Népszava* számolt be, két alkalommal.[6] Az Orzeł szökése valóban csak egy formális indok volt Észtország bekebelezésére, ugyanis az észt hatóságok a hatályos nemzetközi szerződések értelmében jártak el. A lengyel haditengerészek azonban két észt tiszt foglyul ejtésével Anglia felé szöktek el az intézkedő észt hatóságok elől. A foglyokat pénzzel, élelemmel és ruhával ellátva Svédországban szabadon engedték.

A térség országainak vezetői akkor ismerték fel helyzetük kilátástalanságát, amikor világossá vált számukra, hogy Németország egyértelműen állást foglalt a Szovjetunió követelései mellett, és Sztálin nyugati hódításait Németországban – ekkor legalábbis – egy természetes folyamatként értékelték. A három balti állam 1939-es megszállása azonban csak az első lépés volt teljes bekebelezésük felé, 1940-ben ezek az államok „önként” kérvényezték, hogy csatlakozhassanak a Szovjetunióhoz. *„Németország szerint a Szovjetunió csak az 1918-ban elvesztett területeit szerzi vissza, mely egy természetes folyamat.”*[7]

[4] *Magyar Nemzet* 2. évfolyam, 193. szám, 1939. augusztus 25., 6.
[5] *Magyar Nemzet* 2. évfolyam, 201. szám, 1939. szeptember 15., 2.
[6] *Népszava* 67. évfolyam, 212. szám, 1939. október 19., 10. és *Népszava* 67. évfolyam, 257. szám, 1939. december 10., 20.
[7] *Magyar Nemzet* 3. évfolyam, 149. szám, 1940. július 23., 1.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a három balti államnak nem sok választása volt 1939-ben. A hatalmas szovjet haderővel szemben értelmetlen lett volna az ellenállás, a nyugati hatalmak nem tudtak, a németek pedig nem akartak segíteni nekik. A szovjetek számbeli fölényét az is tetézte, hogy a három kis ország hadserege rendkívül szegényesen volt felszerelve. Gustav Mannerheim visszaemlékezéseiből kitűnik, hogy Finnországban ezzel tisztában voltak.[8] 1939 októberére Finnország geopolitikai helyzete rendkívül aggasztóvá vált, a két agresszíven terjeszkedő hatalom – köztük egyik közvetlen szomszédja – felosztotta Lengyelországot, a három balti állam elvesztette függetlenségét. Noha Molotov még 1939 nyarán egy amerikai kommunisták előtt tartott beszédében kijelentette, hogy a megnemtámadási szerződés kifejezetten védelmi jelentőséggel bír, és a békét szolgálja, a fejlemények ennek az ellenkezőjét igazolták. *„A Szovjetunió azért írta alá Németországgal a* [megnemtámadási] *paktumot, hogy teljes bizonyossággal szavatolja a békét Németország és a Szovjetunió között, ami mind a két ország népeinek és az egész világnak érdeke. A béke minden igaz támogatója felismeri ennek az igazságát.”*[9]

Ilyen előzmények után, 1939. október 5-én hívták meg Finnország vezetőit Moszkvába tárgyalni. A finn vezetés tisztában volt azzal, hogy ez az elmúlt egy hónap eseményei után mit jelent. Sztálin a balti államok esetében már bevált módszerrel kívánt eljárni Finnországgal szemben is, bár a delegáció már a lett tárgyalások lezárulta előtt meghívást kapott Moszkvába. Mannerheim felismerte, hogy a szovjet követelésekre adott finn válasz nem nélkülözheti a katonai-védelmi megfontolásokat. Finnország hadseregének mind létszáma, mind felszerelése messze alulmaradt a Vörös Hadsereghez képest, ezért 1939-ig – noha érvényes megnemtámadási szerződés kötötte a két országot – már nagyrészt elkészültek az ún. Mannerheim-vonal erődítményei. Az erődrendszer a határtól beljebb helyezkedett el a domborzati adottságokat kihasználva, így a finn hadsereg pozíciói védekező háború esetén jóval kedvezőbbek voltak. Némileg meglepő módon a magyar sajtó erről nem tájékoztatta az olvasókat, a háború előtt egyedüli kivételként csak a *Népszava* számolt be a védelmi vonalak kérdéséről.[10]

A Moszkvába érkező delegációt a szovjet fél rendkívül kemény feltételekkel várta. Látszólag Finnország jelentős területi kárpótlást kapott volna a szovjetek által igényelt területekért cserébe, ugyanis Repola és Porajärvi körzete kétszerese volt a Karéliai-földszoroson követelthez képest. A szovjetek által átadni kívánt területek azonban értéktelenebbek voltak a Leningrád „védelméhez rendkívül szükséges területekhez” képest. A felkínált terület népessége jóval alacsonyabb volt, így egy

[8] Carl Gustav von Mannerheim: *Emlékiratok. A téli háború.* Püski, Budapest. 1997. 9.

[9] Vyacheslav Molotov: *The Meaning of theSoviet-German Non-aggression pact.* Workers Library, New York, 1939. 14.

[10] *Népszava* 67. évfolyam, 234. szám, 1939. november 12., 2.

esetleges lakosságcsere Finnország számára sokkal jelentősebb költségekkel járt volna. A szovjet követelések más pontjai azonban sokkal jobban sértették Finnország érdekeit, és végül a finnek elutasították azokat. Az általam szemlézett sajtótermékek közül egyedül a *Pesti Hírlap* foglalkozott október–november folyamán a területcsere kérdésével.[11]

A szovjet területi követelések mindazonáltal nem érintették az erődítményrendszer egész területét, ezért a szovjet fél külön pontban kötötte ki azt is, hogy a finneknek le kell bontaniuk a területükön megmaradt állásokat is. Ami még ennél is súlyosabb, mivel Sztálin cinikusan úgy vélekedett, hogy Finnország képtelen megvédeni magát egy külső ellenséggel szemben, ezért külön pontban követelte, hogy Finnország adja bérbe a Helsinkitől 120 km-re lévő Hanko (svédesen: Hangö) kikötőjét, hogy itt „védelmi” csapatokat tudjon állomásoztatni. A szovjetek által a Hankónál állomásoztatott személyzet a félsziget elhelyezkedése miatt (is) bőven elégséges lett volna ahhoz, hogy egy esetleges háború esetén lekössön akkora finn erőt, hogy a frontálisan támadó szovjet erők – az erődrendszerben frissen nyert réseket kihasználva – sikeresen tudjanak előrenyomulni. Ekkora helyőrség az ország belsejében való állomásoztatása természetesen arra is alkalmat adott volna, hogy feltartsa a finn erőket mindaddig, amíg a szovjetek ide nagyobb erőket át nem csoportosítanak. A kérdés magyar visszhangja rendkívül szűk volt; noha csak a *Népszavá*ban jelent meg ezzel kapcsolatban híradás, az rendkívül éleslátással tárta fel az orosz támaszpont létesítése mögötti problémákat.[12]

A finn küldöttség bizonyos engedményeket hajlandó lett volna megtenni Sztálinnak mind a területmódosítás, mind néhány sziget átengedése terén, de a hankói szovjet támaszpont létesítése és a védművek lebontása nem képezhette vita tárgyát. Az októberi tárgyalásokat követően a szovjet fél mereven elzárkózott a legsúlyosabb feltételek megváltoztatásától, s november folyamán nem tett érdemi engedményeket Finnországnak.[13]

A magyar lapok hasábjain a tárgyalások utolsó fázisa folyamatosan napirenden volt, és részletesen igyekeztek beszámolni az eseményekről. Az újságírók információi alapján a magyar olvasók tisztában lehettek azzal, hogy milyen feltételeket szabott meg a Szovjetunió, illetve hogy a tárgyalások november folyamán holtpontra jutottak. A magyar lapok Finnországgal kapcsolatosan barátságosak voltak, a budapesti szovjet követ szerint túlságosan is, ezért panaszt tett a külügyminisztériumban. Ezt követően a kormányzat sajtódirektívában rendelte el, hogy a lapok kezeljék a kérdést a lehető legtárgyilagosabban. A budapesti finn követ, Onni Talas ehhez a következő találó megjegyzést fűzte: *„Ha a Szovjetunió támadni akar, akkor azt bosz-*

[11] *Pesti Hírlap* 61. évfolyam, 242. szám, 1939. október 24., 1.

[12] *Népszava* 67. évfolyam, 238. szám, 1939. november 17., 2; *Népszava* 67. évfolyam 231. szám, 1939. november 9., 6.; *Népszava* 67. évfolyam, 233. szám, 1939. november 11., 2.

[13] Korom Mihály: Finnország önvédelmi háborúja. *Honvédségi Szemle* 2000/1. szám 88–99, 90.

szantás nélkül is megteszi, ha viszont nem akar támadni, akkor azt abban az esetben sem teszi meg, ha bosszantják."[14]

Nem sokat kellett várni egy olyan „provokációra", amely hivatkozási alapot teremtett a moszkvai vezetésnek. A Szovjetunió 1939. november 26-án, Mainila településnél, a finn határtól 800 méterre, saját területét lövette, majd a lövetést finn agressziónak bélyegezte. Azon a meglehetősen egyértelmű tényen kívül, hogy a finneknek egy ilyen kiélezett helyzetben elkövetett provokációja értelmetlen diplomáciai öngyilkossággal ért volna fel, a lövedékek becsapódási iránya is kérdéseket vetett fel. Az 1939-ben lefolytatott finn vizsgálatok megállapították, hogy a lövések szovjet terület felől érkeztek, de a finn hatóságok javaslatot tettek egy nemzetközi vizsgálóbizottság felállítására is, amelybe a Szovjetunió is delegált volna tagokat; Moszkva ezt elutasította. A hivatkozott szerzők egyöntetűen egyetértenek abban, hogy a „mainilai lövetés" szovjet provokáció volt.[15]

A Szovjetunió ezt követően, 1939. november 28-án felbontotta a korábban kötött megnemtámadási egyezményt, két napra rá, 30-án megtámadta Finnországot. A magyar közönség a hazai sajtóból napról napra értesülhetett az eseményekről, így nem érhette meglepetésként az egyre elkerülhetetlenebbnek látszó háború kitörése; a legtalálóbb megfogalmazást talán a *Magyarország* című lap újságírójától kaphatták az olvasók. „*Európa észak-keleti részében megkezdődött a nagy vita fegyveres elintézése, a hatalmas Szovjetbirodalom és a velünk magyarokkal annyira rokonszenvező és a rokonságot nálunk is jobban érző és hangoztató kis finn nép között. Az esemény megrendítő. Aki gyülő viharfelhőket néz, várja a mennydörgést és mégis összerezzen, mikor csap a villám.*"[16]

A HÁBORÚ ELSŐ SZAKASZA: ELMARADT SZOVJET SIKEREK

A sztálini tisztogatások rendkívül érzékenyen érintették a Vörös Hadsereg tisztikarát, így noha jelentős létszámbeli, technikai és mennyiségi fölényben volt a támadó fél, az egész határvonalon átívelő frontális támadás megszervezése elégtelennek bizonyult. Annak ellenére, hogy 450 000 szovjet katonával szemben Finnország csak 200 000 embert tudott felvonultatni,[17] december közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a három elsődleges hadicéljuk közül kettőt nem tudnak elérni a Finnország területére betörő csapatok. Petsamo elfoglalása ugyan nem nevezhető jelentéktelen sikernek a

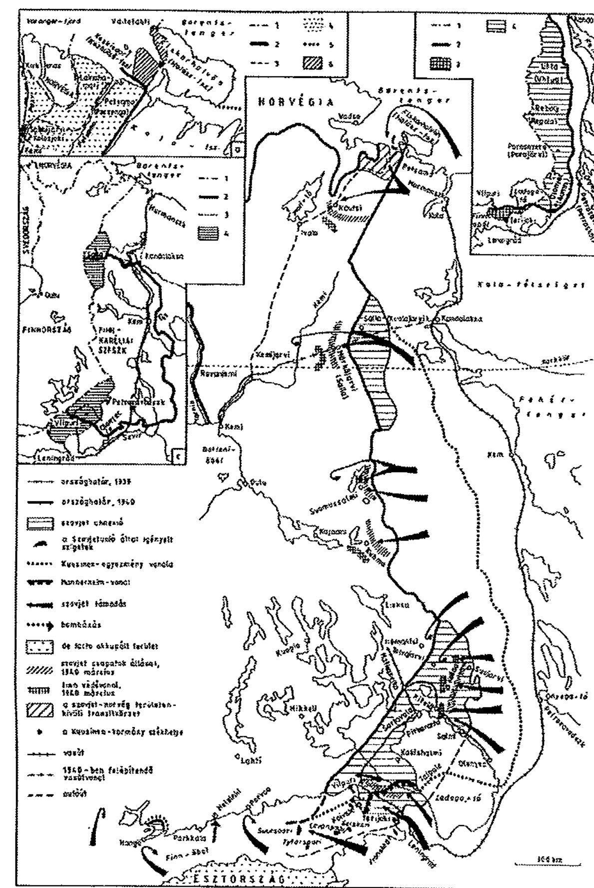
[14] Halmesvirta 192.

[15] Martina Sprague: *Swedish Volunteers in the Russo-Finnish Winter War, 1939–1940.* McFarland, Jefferson, 2010. 36–37. Bair Irincheev: *The Mannerheim Line 1920–39: Finnish Fortifications of the Winter War.* Bloomsbury, 2013. 8. Gombos József: Átértékelt és újraírt történelem: A finn–szovjet „téli háború". *Aetas,* 2003/1. szám. 170–177, 174.

[16] *Magyarország* 46. évfolyam, 272. szám, 1939. november 29., 3.

[17] Carl Van Dyke: *The Soviet Invasion of Finland, 1939–40.* Routledge, h. n., 2013. 39.

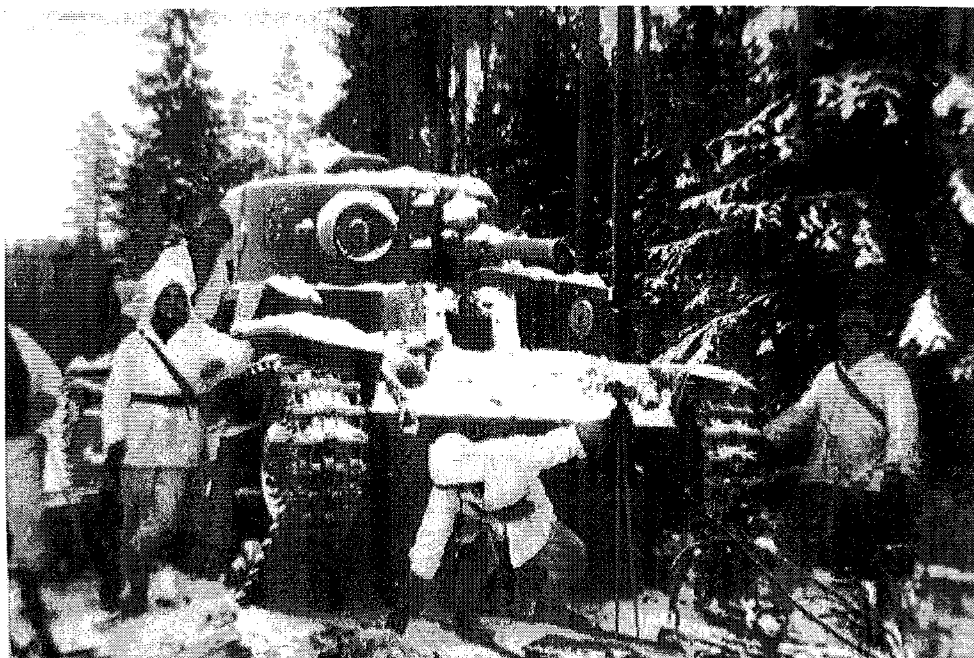
Szovjetunió részéről, ugyanis ezzel Finnország elvesztette északi tengeri kijáratát, de a szovjet tengeri fölény miatt, az ide érkező segély mértéke nem jelentett volna nagy segítséget. A déli, Karélián átívelő támadás rendkívül hamar elakadt a Mannerheim-vonalon, így meg sem tudták közelíteni a finn fővárost, Helsinkit, sőt, Viipuri előtt is elakadt az előrenyomulás. A rendkívüli hidegben a Salla és Kajaani irányában végrehajtott támadások kezdetekben sikeresnek tűntek, azonban a finnek, kihasználva helyismeretüket, számos rajtaütést hajtottak végre – a lehető legváratlanabb irányokból, sokszor a támadók hátában – a hóban nehézkesen mozgó szovjeteken, brutális veszteségeket okozva nekik.

A finn–szovjet háború, 1939–1940 térképe.
(A térkép az 1940. februári–márciusi támadásokat, illetve az 1940-es béke alapján elcsatolt területeket is jelöli)[1]

[1] *Erdélyi Magyar Adatbank*http://terkepek.adatbank.transindex.ro/belso.php?nev=208 (2016. október 5.)

A szovjet vezetés gyors győzelemre számított, így nem fordítottak kellő gondot sem a terepviszonyok tanulmányozására és kellő stratégia kidolgozására, sem az állomány kiképzésére. A finnek azonban rendkívül jól alkalmazkodtak a kemény téli időjáráshoz; a szovjet vezetés – a finnel ellentétben – nem biztosított megfelelő téli ruházatot katonáinak,[18] így nemcsak a meleg ruházat, de a fehér színű téli álcaruha hiánya is rendkívüli hibának bizonyult. A rajtaütésekben a finnek a legtöbb esetben kilőtték a szovjet konvojok első és utolsó tagját (tankot, páncélautót, teherautót), és a nagy hó miatt az útról letérni nem tudó többi jármű ezzel csapdába esett. A sítalpakról támadó finnek így túlerőben lévő szovjet csapatokat is megtámadhattak, mert mire a szovjetek a meglepetésszerű támadást követően felvették volna harci pozícióikat, a finnek gyorsan vissza tudtak vonulni, úgy, hogy saját veszteségeik elenyészőek, míg a szovjeteké jelentősek voltak.

Finn katonák zsákmányolt T-28-as tankkal pózolnak, 1939. december 1. (Finn Védelmi Erők Archívuma, SA-KUVA)

Nemcsak Moszkvában számoltak úgy, hogy a támadás megindítását követően a finnek ellenállását a Vörös Hadsereg hamar leveri, hanem nyugaton és Magyarországon is. A *Magyar Nemzet* 1939. december 1-i cikke például már azt a kérdést mérlegeli, hogy a Szovjetunió vajon egész Skandinávia ellen megindul-e, és a szerző

[18] Dyke 107.

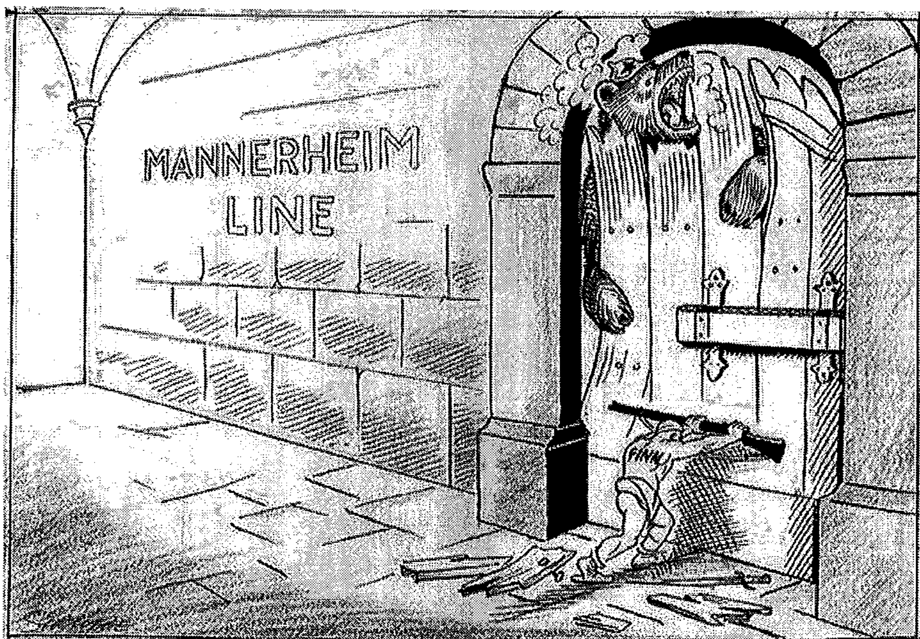
megismétli azon korábbi álláspontját, hogy Sztálin a svéd acél miatt támad északnyugaton.[19] Ugyanezen lap negyedik oldalán már azonban megjelennek az első finn sikerek hírei is: *„Finnország egyedül harcol az óriása túlerővel szemben és az egész világ tisztelettel szemléli önvédelmét (...) Az oroszok ezrei pusztulnak el az erdőkbe és hóba rejtett finn aknamezőkön."*[20]

Halott szovjet katonák holttestei Suomussalmi közelében, 1939. december 1. (Finn Védelmi Erők Archívuma, SA-KUVA)

[19] *Magyar Nemzet* 2. évfolyam, 273. szám, 1939. december 1., 3.
[20] *Magyar Nemzet* 2. évfolyam, 273. szám, 1939. december 1., 4.

A nyilas *Magyarság* című lap pátoszos cikkben dicséri a finnek védekezését, ennek a gesztusnak a jelentőségét éppen az adja, hogy noha a nyilasok ádáz antikommunisták voltak, a német–szovjet paktum furcsa döntés elé helyezte őket. A nyilasok ugyanis harcos hívei voltak a német nemzetiszocializmusnak, de a Német Birodalom és a Szovjetunió között kötött (alkalmi) szövetség miatt a szovjeteket gyalázó hangvételből kénytelenek voltak a németek kedvéért jelentősen visszavenni. *„A finnek spártai hősiessége ejti bámulatba az egész világot, egy biztos (…), az orosz seregben sok ember van, de kevés katona, a finn seregben kevés ember van, de mind hős katona."*[21]

„Kívül tartani a medvét".
A Daily Express 1939. december 29-i karikatúrája Finnország harcáról

A kezdeti sikerekről a kormányközeli *Magyarország* című lap folyamatosan beszámolt, ami nem csoda, ugyanis Teleki Pál akkori miniszterelnök rendkívül rokonszenvezett Finnországgal, a finnugrista találkozókon rendszeresen részt vett, 1924-ben pedig tanulmányútra látogatott Finnországba.[22] Néhány szemelvény cikkeiből:

[21] *Magyarság* 20. évfolyam, 151. szám, 1939. december 15., 1.
[22] Halmesvirta 66–89.

- *„36. 000 orosz pusztulása Finnországban (…)"*[23]
- *„Ma úgyszólván az egész világ figyelme a finn csatatérre irányul, az oroszok tömegtámadásai a vérrel áztatott hómezőkön döntő hadműveleti sikereket mindmáig elérni nem tudtak."*[24]
- *„16,000 finn győztes csatája 300, 000 orosszal szemben, a szovjet balsikerek oka főként a tiszti karban keresendő."*[25]

A szovjet vezetés a kezdeti vereségek után újabb és újabb, tapasztalatlan csapatokat vetett be a finn védelem letörésére, ezzel a lépéssel azonban nem tudtak döntő sikert eléri, veszteségeik viszont az egekbe szöktek.[26]

A FINN DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁG

Sztálin rögeszmésen ragaszkodott ahhoz, hogy úgy állítsa be a háborút, mintha az a finn provokáció következménye lenne, így miután a Vörös Hadsereg átlépte a finn határt, – a ma Szentpétervárhoz tartozó – Terijokiban finn kommunisták kikiáltották a Finn Demokratikus Köztársaságot. A Szovjetunió ezt követően úgy értelmezte a helyzetet mind belföldön, mind külföldön, hogy ők a legitimnek tartott „népi kormány" kérésére vesznek részt a finn nép „felszabadításában" a „fehér-fasiszta" iga alól. Ennek értelmében a hivatalos közlésekben kerülték a háború kifejezést is. Ez természetesen azzal is együtt járt, hogy a terijoki ellenkormánnyal elfogadtatták az októberi–novemberi tárgyalások szovjet követeléseit, cserébe Moszkva „átengedte" a Finn Demokratikus Köztársaság részére az ígért karéliai területeket.[27] A *Népszava* alábbi cikkében a következő sorokkal számolt be a szovjetek lépéséről: *„Moszkvai támogatással „demokrata finn népkormány" alakult Terijokiban. A moszkvai rádió leningrádi jelentése szerint Terijoki finn határvárosban, amelyet a szovjetorosz csapatok már elfoglaltak felkelő finn katonákból és baloldali pártok képviselőiből népkormány alakult. (…) A moszkvai rádióban ismertették az új kormány felhívását, amely hangsúlyozza, hogy nem a finnországi szovjeturalom megteremtését tekinti föladatának, hanem csak a »demokrata népuralmat« kíván teremteni, amely békét és barátságot tart fönn a Szovjet-Unióval."*[28]

[23] *Magyarország* 46. évfolyam, 1939. december 11., 1.
[24] *Magyarország* 46. évfolyam, 1939. december 21., 6.
[25] *Magyarország* 46. évfolyam, 1939. december 28., 2.
[26] Nyekrics és Heller könyvükben a hivatalosan elismert 127 000 fő halott helyett a ténylegesen meghaltak számát 300 000-re teszi. Lásd Alekszandr Nyekrics – Mihail Heller: *Az Orosz Birodalom története. A Szovjetunió története* Osiris, Budapest, 2000. 319–320.
[27] A területek átengedését a valóságban azonban csak az egyik fél teljesítette, mert amíg a Szovjetunió katonai közigazgatás alá vonhatta az egykori finn területeket, a FDK részére ígért területek nem kerültek az ellenőrzésük alá. Roy Douglas: *Advent Of War 1939–40.* Macmillan, London, 1978. 81.
[28] *Népszava* 67. évfolyam, 251. szám, 1939. december 2., 2.

Sztálin azt a forradalmi felfogást képviselte, amely szerint, ha Terijokiban megalakítja a Finn Kommunista Párt által vezetett kommunista Finnországot, akkor a finn munkásság és parasztság fellázad az „elnyomó" burzsoázia ellen, s a „nép a kormány mellé állva" belülről dönti meg a „fehérek" ellenállását.[29] A *Népszava* alábbi cikkében beszámol arról, hogy Helsinki és más nagyobb finn városok bombázása során bujtogató, az Otto W. Kuusinen kommunista kormányát támogató röplapokat szórtak le. *„Az orosz repülők pénteken Helsinki külvárosait bombákkal támadták, viszont a belváros fölött röpcédulákat szórtak le. Ezek a röpcédulák a Kuusinen-kormány fölhívását ismertették. Más – eddig meg nem erősített – hírek szerint a finn repülők – közöttük olasz pilóták– megrongálták a Murmansk-vasutat."*[30]

A finn nagyvárosok bombázása természetesen nem fért bele abba a képbe, amely a szovjet hadműveleteket segítségnyújtásnak igyekeztek beállítani, így a bombázásokat a szovjet vezérkar egyszerűen letagadta.[31] A *Népszava* 1940. január 20-i számában közli az egyik ilyen „cáfolatot": *„Cáfolja a szovjetvezérkar Helsinki bombázását is, s azt állítja, hogy a szovjet orosz légi haderő semmiféle bombatámadást nem intézett a finn főváros ellen s a jövőben sem tervez ilyen légitámadást."*[32] A szovjet cáfolatok közül Molotov külügyi népbiztos kijelentése volt az, amely a legjobban ábrázolja a szovjet vezetés cinikusságát. Ő ugyanis azt állította, hogy a szovjet légierő humanitárius segélyeket, élelmiszert dobott le Helsinkibe.[33]

A szovjet remények a finn osztályharc kiéleződéséről hamar szertefoszlottak, ugyanis a háború előtt emigrált finn kommunistákon kívül nem volt a Kuusinen-kormánynak támogatottsága. A nemzetközi sajtóban december végére elterjedt az a pletyka is, hogy Sztálin számára a kommunista kormány tagjai kegyvesztettek lettek, és már ki is végezték őket. A világforradalom finnországi állomásának elmaradása azt is jelentette, hogy Sztálin reményeivel ellentétben a finn erőknek nem kellett a hátországban felfegyverzett munkásokkal harcolniuk. A Sztálin ezt követően levonta a hamis következtetéseket, és újabb tisztogatás indult a hadseregben. *„Letartóztatták a finn ellenkormányt? (Stockholm, december 23. – Havas) Meg nem erősített és ellenőrizhetetlen hírek szerint az oroszok Kuusinen finn »népi kormányát« letartóztatták. Még azt is hozzáteszik, hogy Kuusinent kivégezték."*[34]

A Szovjetunió propagandagépezete természetesen igyekezett azt a látszatot fenntartani, hogy nincsenek tisztogatások a hadseregben; ezt jól illusztrálja Alexej Vinogradov vezérőrnagy esete.[35] Az általa vezetett 44. hadosztályt ugyanis a csapdába esett 163. hadosztály felmentésére küldték Suomussalmi közelében, de a kevesebb mint feleannyi finn brutális veszteségeket okozva csaknem a teljes seregtestet megsemmisítette. Ezt követően vették át a lapok – finn forrásokra támaszkodva – az alábbi, egyébként valós híreket: *„Vinogradov szovjet tábornok egész vezérkarával együtt eltűnt. 18. 000 szovjetoroszt ejtettek tőrbe a finnek, fegyvereiket elszórva menekült el négy ezred."*[36]

„Moszkva elégedetlen a finn fronton működő politikai biztosokkal, a moszkvai tisztogatás nagyban folyik."[37]

Moszkva ezek után olyan közleményeket adott ki, mintha a tábornok még mindig a kötelékben lenne, s nem esett volna bántódása. *„Vinogradov tábornok él. (Moszkva, január 10. – »N. S.T.«) A leningrádi katonai kerület vezérkara cáfolja azokat a külföldi lapjelentéseket. hogy finn csapatok megtalálták a suomussalmi frontszakaszon Vinogradov orosz tábornok megfagyott holttestét. Vinogradov, aki a 44. szovjetorosz hadosztály parancsnoka, a cáfolat szerint most is hadosztályának kötelékében van."*[38]

Vinogradovot a moszkvai cáfolatok után egy nappal, január 11-én kivégezték; a Leningrádi Katonai Körzet Parancsnoksága végül 1990-ben rehabilitálta.[39] Ilyen körülmények között tehát Sztálin lépéskényszerbe került, ki kellett állnia saját – mások által el nem ismert – bábállama mellett, a finn kommunista állam legitimációja ugyanis a katonai kudarcok miatt gyakorlatilag a nulla körül volt. Erre jó példa az alábbi moszkvai hír a *Népszava* tolmácsolásában: *„Kuusinennek Terijokiba Sztálin a következő választáviratot küldte: »Kuusinen Ottó elvtársnak, a finn népkormány fejének, Terijoki – Köszönöm a szerencsekívánatait. Kívánom a finn népnek és a népkormánynak, hogy gyors és teljes győzelmet arasson a finn nép elnyomóin, a Mannerheimek és Tannerek bandáján. Sztálin«."*[40]

A Kuusinen-kormány, az 1939. decemberi és 1940. januári vereségek után Sztálin (látszólagos) kiállása ellenére jelentősen vesztett a jelentőségéből, és noha a Finn Demokratikus Köztársaság 1940 márciusában megszűnt, utódállama, a Karél-Finn Szovjet Szocialista Köztársaság egészen 1956-ig létezett. A szovjet vezetés a finn ellenkormány létrehozásával gyakorlatilag egy „B" tervhez nyúlt; amíg a balti államok esetében a fenyegetés és az erőfölény bevetésével célt tudott érni, addig Finnországgal szemben ugyanezen módszerrel nem járt sikerrel. A terijoki kormány

[29] Ravasz István: Három háború 27 év alatt. Finnország függetlenségi harca 1917–1944. *Honvédségi Szemle* 2003/12. szám. 103–121, 113.

[30] *Népszava* 67. évfolyam, 269. szám, 1939. december 24., 11.

[31] Sprague 39.

[32] *Népszava* 68. évfolyam, 12. szám, 1940. január 17., 10.

[33] Sprague 102.

[34] *Népszava* 67. évfolyam, 269. szám, 1939. december 24., 32.

[35] A szovjet tisztek rendfokozatai 1939-ben rendkívül sajátosan alakultak. Részletesen lásd Békési László: *Cári időkből visszatérő patrióta, nacionalista elemek és szimbólumok a Nagy Honvédő Háború idején.* http://phd.lib.uni-corvinus.hu/70/1/bekesi_laszlo.pdf (2016. október 5.)

[36] *Magyarország* 47. évfolyam, 1940. január 11., 1.

[37] *Magyarország* 47. évfolyam, 1940. január 10., 3.

[38] *Népszava* 68. évfolyam, 12. szám, 1940. január 17., 10.

[39] VesaNenye - Peter Munter - Toni Wirtanen: *Finland at War:The Winter War 1939–40.* Bloomsbury, London, 2015. 150.

[40] *Népszava* 67. évfolyam, 270. szám, 1939. december 28., 2.

létrehozása azt a célt szolgálta, hogy Finnország tervezett elfoglalása után saját bábjával fogadtassa el Sztálin azokat a követeléseket, amelyeket október–novemberben nem sikerült. Egy esetleges 1939-es vagy 1940-es szovjet győzelem esetén joggal feltételezhető, hogy a Kuusinen-kormány ugyanazt a célt szolgálta volna, mint a balti államokban létrehozott szovjet bábkormányok: a Szovjetunióba való betagozódást. A szélsőjobboldali *Magyarság* Sztálin internacionalista indíttatású politikájának a kudarcát a következő sorral foglalta össze: *„A nemzetköziség tanai kiszorították a legnagyobb érzést, a hazaszeretetet és a hősies önfeláldozást."*[41]

KÜLFÖLDI VISSZHANGOK

Miután a szovjetek elképesztő veszteségeket szenvedtek a Mannerheim-vonal mentén Dél-Finnországban, majd az északon betörő szovjet csapatok is tízezerszámra produkáltak veszteségi jelentéseket, számos ország külügyi vezetésében fogalmazódott meg a segítségnyújtás igénye, ugyanis bebizonyosodott, hogy nem reménytelen a védekezés. A magyar olvasók az események menetéről – a sajtószabályozás ellenére is – polgárinak tekinthető magyar újságírás miatt folyamatosan értesülhettek. A kormányközelinek tekinthető *Magyarország* a következő szalagcímekkel számolt be a nemzetközi visszhangról:

„Washington: mindinkább kidomborodik az orosz támadó szándék. Róma: sok civilizált nép szolidaritást vállalt Finnországgal."[42]

„Roosevelt: Megrendítő látni, hogy az erőszak politikája terjed."[43]

„Finnország szabályszerűen jelentést tett a Népszövetségnél, hogy támadás érte őket."[44]

„A Népszövetség egyhangúan kizárta a szovjetet."[45]

„Moszkva: Franciaország és Anglia szántszándékkal úgy állította össze a bizottságot, hogy az megbélyegezze a Szovjetuniót."[46]

„Az USA elengedte Finnország adósságát."[47]

A Szovjetunió kizárása a Nemzetek Szövetségéből hatalmas diplomáciai vereség volt Sztálin számára, és ezt a presztízsveszteséget Moszkva csak az 1941-es német támadással tudta némileg ellensúlyozni, amikor Hitler támadása miatt kényszerűségből egy oldalra került a nyugati szövetségesekkel. Az angol–francia közvélemény és számos semleges ország szemében is egy lapra került a Szovjetunió és Németor-

[41] *Magyarság* 20. évfolyam, 151. szám, 1939. december 15., 1.
[42] *Magyarország* 46. évfolyam, 1939. november 29., 2.
[43] *Magyarország* 46. évfolyam, 1939. december 2., 4.
[44] *Magyarország* 46. évfolyam, 1939. december 2., 4.
[45] *Magyarország* 46. évfolyam, 1939. december 15., 1.
[46] *Magyarország* 46. évfolyam, 1939. december 19., 6.
[47] *Magyarország* 47. évfolyam, 1940. január 1., 1.

szág. A skandináv államokban azonban a finnek iránt érzett szimpátián túl, érthető okokból, a saját veszélyeztetettségérzésük is nagyban motiválta. A svéd–szovjet diplomáciai kapcsolatok a lehető legrosszabbak, háború közeliek lettek 1939 novemberében, és nem véletlen, hogy a legnagyobb anyagi és katonai segítség is innen érkezett Finnországba.[48] A *Népszava Svéd önkéntesek, olasz repülőgépek és amerikai pénz juttatás a finneknek* szalagcímmel számolt be a külföldi segítségről; *„A finnekhez körülbelül 3000 főnyi svéd önkéntes csapat is csatlakozott, ennek tagjai a határon szivárogtak át. (...) A finn függetlenség ünnepén, szerdán ötven olasz repülőgép érkezett Finnországba. Hír szerint a Finnországban jelentkező olasz legionáriusok útlevelet kaptak és minden valószínűség szerint megfelelő külföldi helyen gyűjtőpontokat szerveznek, ahonnan Finnországba lesznek átszállíthatók. Kedden több svéd repülőgép indult el Finnországba és a svédeknek Finnország iránt megnyilvánuló rokonszenvét mutatja az, hogy a helsinki svéd követség sajtóattaséja önkéntesnek jelentkezett a finn hadseregbe."*[49]

A svéd katonai részvétel kiemelkedő jelentőséggel bírt a háborúban, ugyanis amíg a szovjet fél rendkívüli nagy anyagi erőkkel vett részt a háborúban, a finn hadsereg szegényesen volt felszerelve. Amíg a Finn Légierőnek összesen 31 vadászgépe és 17 bombázógépe volt, addig a szovjet légierő ezernél is több, a korban modernnek számító repülőgéppel rendelkezett. Svédország hatalmas szerepet játszott a finn légtér védelmében, ugyanis az érkezett 17 vadászrepülőgép és a közel 100 légvédelmi ágyú – személyzettel együtt – biztosítani tudta Észak-Finnország védelmét.[50] A magyar közönség az általam szemlézett sajtótermékekből nem kaphatott részletes beszámolót a Finnországba érkező külföldi pilóták tevékenységéről. A *Magyar Katonai Szemle* még 1940 első felében egy részletes összefoglalót közölt, azonban a lap negyedévente jelent meg, s mint ilyen, kívül esik vizsgálatom tárgyán.[51]

A finn–svéd légvédelem hatékonyságát a pilóták és a kezelőszemélyzet képzettségén túl a szovjet légierő hibái és a szovjet pilóták képzetlensége erősen fokozta. A magyar sajtóból ezek a sikerek azonban széles körben elterjedhettek az olvasók között: *„A szovjet bombavetőgépekről éppen olyan lesújtó vélemény érkezik, mint a szovjet katonatisztek képzettségéről."*[52]

„Egy finn pilóta öt perc alatt hat szovjet gépet lőtt le."[53]

[48] Egy a *Pesti Hírlap*ban megjelent cikk szerint – amely washingtoni katonai forrásra hivatkozott – Svédország akár fegyveresen is beavatkozott volna a Szovjetunióval szemben, amennyiben az áttöri a finn védelmi vonalakat. *Pesti Hírlap* 62. évfolyam, 31. szám, 1940. február 9., 1.
[49] *Népszava* 67. évfolyam, 255. szám, 1939. december 7., 1–2.
[50] Sprague 100.
[51] Légi háború északon. Közli a légierők sajtóbizottsága. *Magyar Katonai Szemle* 1940/1. szám. 720–724.
[52] *Nemzeti Újság* 1940. január 14., 2.
[53] *Nemzeti Újság* 1940. január 24., 2.

Svédország részvétele a téli háborúban anyagi lehetősége és fenyegetettségének mértéke miatt is messze meghaladta más országok részvételét, ez azonban nem jelentette azt, hogy a Németország által fenyegetett Dánia és Norvégia ne küldött volna kisebb kontingenseket.[54] *„A norvégok és svédek tudják azt, hogy sorsuk attól függ, mi lesz Finnországgal, meg tudja-e az önkéntes erők segítségével védeni a nagy orosz áradattal szemben függetlenségét? Nehéz főleg Svédország helyzete.”*[55]

MAGYAR ÖNKÉNTESEK FINNORSZÁGBAN

Magyarországon felvetődött egy komolyabb, 25 000 főből álló expedíciós haderő Finnországba küldése. Ez a kontingens a finnekkel mélyen rokonszenvező miniszterelnök, Teleki Pál ötlete nyomán, de Horthy egyetértésével indult volna el, de ilyen hatalmas egység kiküldése azonban rendkívüli nehézségekbe ütközött volna, ugyanis Németország semmilyen Finnországnak küldött anyagi és katonai segítséget nem engedett át területén. Így a magyar segítségnek hatalmas kerülővel, Jugoszlávián, Olaszországon, Franciaországon, Anglián, Norvégián és Svédországon keresztül kellett megérkeznie Finnországba.[56] A másik probléma az volt, hogy Magyarország 1939 szeptemberétől szomszédos lett a Szovjetunióval, amely (ekkor) ugyan nem tervezett támadást Magyarország ellen, ezt azonban Budapesten nem lehetett biztosra venni; emellett már ez időben is heves agitációs propagandatevékenység folyt szovjet részről Kárpátalján.[57] A harmadik probléma éppen Németország rosszallása volt, ugyanis Magyarország önállóan nem lett volna képes szembeszállni Moszkvával, de éppen a szovjetek erejét ellensúlyozni képes Németország volt ekkor Sztálin szövetségese. Ezt természetesen Budapesten is felismerték, ezért az először tervezett számot ötödére csökkentették, és a legjobban kiképzett és felszerelt első 350 fős csapat még a márciusi béke előtt megérkezett Finnországba. A kiérkező csapatok a moszkvai béke megkötése miatt azonban harcot már nem láttak, s további alakulatok kiküldésre sem került sor.

Ennek fényében rendkívül beszédesnek tartom azt, hogy a szemlézett lapokban nem jelent meg tudósítás sem a kezdeti magyar tervekről, sem a kiküldött zászlóalj sorsáról. A hősi halált halt Békássy Vilmos pilótáról nem írt a hazai sajtó, illetve a kitüntetett Pirity Mátyás sem jelent meg a lapok hasábjain a háború alatt. Ezzel

[54] Mannerheim a norvég önkéntesek számát 725 főre, míg a dánokét 800 főre tette. Mannerheim 64.

[55] *Pesti Hírlap* 62. évfolyam, 45. szám, 1940. február 25., 1.

[56] Risto Ojanen: Magyar önkéntesek Finnországért. *Honismeret* 1993/4. szám. 64–66, 64.

[57] Balogh-Ebner Márton: „Az ukránok cseh szuronyok védelme alatt bátran szervezkednek”. Kárpátalja a magyar sajtóban az első bécsi döntéstől a visszacsatolásig. *Napi Történelmi Forrás.* http://napitortenelmiforras.blog.hu/2016/01/22/_az_ukranok_cseh_szuronyok_vedelme_alatt_batran_szervezkednek (2016. október 20.)

ellentétben a Barbarossa-hadműveletet követően, már 1941 szeptemberében helyi lapokban találkozhatunk „eldugott” beszámolókkal: *„Megjelent a repülők lapja (...) A lap közli még a szovjetelleni háború első magyar repülő hősi halottjának, Békássy Vilmosnak a finn öböl fölötti küzdelmét.”*[58]

Magyarország fent ismertetett geopolitikai helyzete miatt egyértelműen következtethetünk arra, hogy az ország vezetése egy ilyen kényes helyzetben tartózkodni kívánt attól, hogy a szovjet vezetés „rosszallását” fejezze ki a magyar részvétel miatt. Ha ezt a logikus következtetést összevetjük azzal, hogy a magyar sajtó folyamatosan tudósított a háborúról, illetve az MTI által figyelt külföldi lapok pedig beszámoltak a magyar önkéntesek küldésének tervéről,[59] joggal feltételezhetjük azt, hogy az 1939 szeptemberétől megjelenő sajtódirektívák okolhatók azért, hogy a magyar részvételről nem jelenhetett meg hír.

KÖVETKEZTETÉSEK

A téli háború magyarországi fogadtatásának számos olyan forrásával nem foglalkoztam írásomban, amelyek bemutatása további adalékokat szolgáltathatna a kérdés teljesebb feltárásához; az egyik ilyen legfontosabb forráscsoportot a kormányzat által kiadott sajtódirektívák jelentik. Az MTI ún. Házi Tájékoztatóinak a feldolgozása továbbá arra a kérdésre is választ adhat, hogy a magyar sajtó a nyugatihoz képest milyen ütemmel volt képes az események követésére. Korábbi kutatásaim és a fent bemutatottak alapján a következőket állapíthatjuk meg: a magyar sajtóban szereplő hírek alapján a magyar olvasó rendszeresen hírt kaphatott a vizsgált időszak (és téma) legfőbb eseményeiről, de csak abban az esetben, ha egyszerre több lapot is járatott. Ennek okát abban látom, hogy míg bizonyos lapok – elsősorban a *Népszava* – a szovjet híradások anyagait is szemlézték, ezek és nyugati értesülések alapján írták meg saját beszámolóikat, addig mások ezeket a forrásokat figyelmen kívül hagyták, és csak a nyugati lapok információt használták fel. A különböző terjedelemben megjelenő lapok azonban bizonyos esetekben szelektáltak a szemlézendő hírek között, így fordulhatott elő az, hogy míg bizonyos „részletkérdésnek” minősülő információk csak egyes lapokban jelentek meg, a főbb hírek esetében ez a szelekció általában nem történt meg, így szinte minden sajtótermék beszámolt róluk. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogyha a magyar olvasó valóban tisztában akart lenni a finnországi eseményekkel, akkor jobban tette, hogyha több magyar lap mellett külföldi újságokat is olvasott. Ahogy azt Anssi Halmers-

[58] *Eger* 52. évfolyam, 139. szám, 1941. szeptember 3., 3. és *Pápai Hírlap* 38. évfolyam, 36. szám, 1941. szeptember 6., 3.

[59] *MTI Házi tájékoztató* 1940. február 13., 214; 1940. február 22., 356, 357, 365., MNL OL, K 428. t.

virta is megállapítja, a magyar olvasható „csemegézhetett" a finn sikerekből,[60] de bizonyos fontos részletről azonban nem vagy csak több lap járatásával szerezhetett tudomást.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Szakirodalom

Balogh-Ebner Márton: A magyar sajtó oroszképe 1939–1941. In *Korrajz 2014. A XX. Század Intézet Évkönyve.* XX. Század Intézet, Budapest, 2015.

Balogh-Ebner Márton: „Az ukránok cseh szuronyok védelme alatt bátran szervezkednek." Kárpátalja a magyar sajtóban az első bécsi döntéstől a visszacsatolásig. *Napi Történelmi Forrás.* http://napitortenelmiforras.blog.hu/2016/01/22/_az_ukranok_cseh_szuronyok_vedelme_alatt_batran_szervezkednek (2016. október 20.)

Békési László: *Cári időkből visszatérő patrióta, nacionalista elemek és szimbólumok a Nagy Honvédő Háború idején.* http://phd.lib.uni-corvinus.hu/70/1/bekesi_laszlo.pdf (2016. október 5.)

Douglas, Roy: *Advent Of War 1939–40.* Macmillan, London, 1978.

Dyke, Carl Van: *The Soviet Invasion of Finland, 1939–40.* Routledge, h. n., 2013.

Gombos József: Átértékelt és újraírt történelem: A finn–szovjet „téli háború". *Aetas* 2003/ 1. szám.

Halmesvirta, Anssi: *Kedves rokonok. Magyarország és Finnország 1920–1945.* Cédrus–Napkút, Budapest, 2014.

Irincheev, Bair: *The Mannerheim Line 1920–39: Finnish Fortifications of the Winter War.* Bloomsbury, London, 2013.

Korom Mihály: Finnország önvédelmi háborúja. *Honvédségi Szemle* 2000/1. szám. 88–99, 90.

Nyekrics, Alekszandr – Heller, Mihail: *Az Orosz Birodalom története. A Szovjetunió története.* Osiris, Budapest, 2000.

Nenye, Vesa – Munter, Peter –Wirtanen, Toni: *Finland at War: The Winter War 1939–40.* Bloomsbury, London, 2015.

Ojanen, Risto: Magyar önkéntesek Finnországért. *Honismeret* 1993/4. szám.

Ravasz István: Három háború 27 év alatt. Finnország függetlenségi harca 1917–1944. *Honvédségi Szemle* 2003/12. szám.

Sipos Péter: Háború páholyból... Magyarország, 1939–1941. *História* 1992/2. 3–7.

Sprague, Martina: *Swedish Volunteers in the Russo-Finnish Winter War, 1939–1940.* McFarland, Jefferson, 2010.

Felhasznált források

Eger, 1941.

Légi háború északon. Közli a légierők sajtóbizottsága. *Magyar Katonai Szemle* 1940/1. szám. 720–724.

Magyar Nemzet 1939, 1940.

Magyarország 1939, 1940.

Magyarság 1939, 1940.

Mannerheim, Carl Gustav von: *Emlékiratok. A téli háború.* Püski, Budapest, 1997. 9.

[60] Halmesvirta 198.

Molotov, Vyacheslav: *The Meaning of the Soviet-German Non-aggression pact.* Workers Library, New York, 1939. 14.

MTI Házi tájékoztató 1940. MNL OL, K 428. t.

Nemzeti Újság 1939, 1940.

Népszava 1939, 1940.

Pápai Hírlap 1941.

Pesti Hírlap 1939, 1940.

Képek forrása

Daily Express 1939. december 29.

Erdélyi Magyar Adatbank. http://terkepek.adatbank.transindex.ro/belso.php?nev=208 (2016. október 5.)

Finn Védelmi Erők Archívuma, SA-KUVA

Kalmár Miklós

ÉPÍTÉSZETI REPREZENTÁCIÓ A NEMZETISZOCIALISTA NÉMETORSZÁGBAN

ALBERT SPEER BERLINI TERVEINEK TÜKRÉBEN

BEVEZETÉS

Németország 1933 és 1939 között ismét modern ipari nagyhatalommá, Európa egyik meghatározó tényezőjévé vált. A német nemzet önbizalma az első világháború elvesztése után azonban mélypontra jutott, s a Führer tudatában volt annak, hogy hódító szándékai valóra váltásához e megtépázott öntudatot helyre kell állítani. Ezért volt szüksége az ország minden tekintetben sikeres vezetésének a hatalmi reprezentációra, olyan látványos külső kulisszákra, amelyek a bel- és külföldi közönséget egyaránt ámulatba ejthették. Az építészet, amely a méretekkel hatalmat és gazdasági kapacitást, valamint „felsőbbrendűséget" volt képes megjeleníteni, az egyik legalkalmasabb eszköznek kínálkozott ehhez. Ezen építészeti reprezentációs igény kiformálódásával szinte egy időben bukkant fel a nemzetiszocialista vezetés, a Führer környezetében a fiatal Albert Speer.

ALBERT SPEER PÁLYÁJA

Albert Speer Hitler építésze, a nemzetiszocialista kormány fegyverkezési minisztere, akinek tevékenysége nélkül jóval hamarabb befejezhető lett volna a II. világháború. Ez az általánosan ismert kép erről a rendkívüli személyiségről, ez az, ami széles körben ismertté tette nevét. De ki volt valójában ez az ember, ki volt az, akit a diktátor egyedüliként barátjának tekinthetett?

Albert Speer 1905. április 19-én, Mannheimben született, jómódú polgári családban. Szülei Luise Mathilde Hommel és Friedrich Speer voltak. A család vagyonát főleg az anyai ág alapozta meg; a Hommel család saját vállalkozást tartott fenn a századfordulón, míg Friedrich Speer építészként kereste a kenyerét. Az I. világháború és az azt követő világgazdasági válság a családot nem érintette olyan súlyosan, mint Németország polgárainak többségét. A háború elvesztése mindössze annyi következménnyel járt számukra, hogy a sokat bombázott iparvárost, Mannheimet elhagyva vidéki villájukba, Heidelberg közelébe költöztek. Itt a gyermek – mindösz-

sze 13 éves – Albert előtt új világ tárult fel: felfedezte a természet szépségét, gyakran tett kirándulásokat a közeli erdőkbe, és az evezésben rátalált élete első nagy szenvedélyére. Amikor azonban kis idő elteltével kormányos lehetett a hajóban – természetének később felerősödő vonásait jellemző módon előrevetítve –, a sportolásnál sokkal jobban élvezte immár azt, hogy társai felett rendelkezhet.[1]

Szintén a heidelbergi években ismerkedett meg Speer későbbi feleségével, Margaret Weberrel. Az egyszerű iparoscsaládból származó lánnyal való kapcsolata tovább rontott szüleivel való, felhőtlennek addig sem nevezhető viszonyán. Kapcsolatuk oly mértékben megromlott, hogy évekkel később – 1928-ban – a sértett szülők még fiuk esküvőjére sem mentek el.[2]

A sikeresen letett érettségi vizsga után Speernek is hivatást kellett választani; írásaiból tudjuk, hogy a gimnázium legjobb matematikusa volt,[3] kézenfekvőnek látszott hát, hogy ezen az úton próbáljon meg érvényesülni. Édesapja azonban „meggyőző érvekkel" alátámasztva inkább az építész pályát javasolta fiának, amit ő, ezúttal meghajolva a szülői akarat előtt, kénytelen-kelletlen el is fogadott.[4]

Speer tehát 1923-ban, nem túl nagy lelkesedéssel kezdte meg főiskolai tanulmányait Karlsruhéban. *„Utálom az egészet. Az előadások unalmasak, a tananyag érdektelen, a város pedig poros fészek"*[5] – írta egy levelében Margaretnek. Nem volt jó véleménnyel saját adottságairól sem, nem tudott ugyanis jól rajzolni. Noha megpróbált segítőket találni a főiskolán, kísérlete kudarcba fulladt. A fiatal hallgató így iskolát váltott, és az 1924. évi tavaszi szemesztert a müncheni Műegyetem diákjaként kezdte, azon az egyetemen, ahol ebben az időszakban a legmagasabb volt a felsőoktatás színvonala Németországban.

Bajorország fővárosában egész más volt a diákélet, mint amihez Speer Karlsruhéban szokva volt. A kiváló tanárok mellett barátokra talált, olyanokra, akik segítették a tanulásban, és akikkel a neki tetsző módon szabadidejét is együtt töltötte. A spandaui börtönből így írt erről gyermekeinek: *„Igyekeztünk minél kevesebbet tanulni, csak éppen annyit, hogy átmenjünk a vizsgákon, egyébként pedig szívtuk magunkba a kultúrát és jártuk a természetet. (...) Hogy is képzelhettem, hogy építészmérnöki diplomát kapok? Őszintén szólva a vakációk éltettek, a gyalogtúrák, az evezőstúrák, a*

[1] *„Ekkor sikerült először rákényszerítenem másokra az akaratomat. Nyolc alattvalóm volt, az evezősöknél ugyanis a kormányos a király, a többiek meg a rabszolgák."* Idézi Gitta Sereny: *Albert Speer küzdelme az igazsággal.* Európa Kiadó, Budapest, 1998. 55.

[2] Sereny 60.

[3] Albert Speer: *Hitler bizalmasa voltam.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, é. n. [1996] 18. (A továbbiakban Speer 1996.)

[4] *„Apám nagy örömére így döntöttem el, hogy építész leszek, akárcsak ő és az ő édesapja is."* Speer 1996. 18. Sereny azonban kételkedik Speer szavában: a történész ugyanis azt vallja, hogy a fiatalember csak édesapja elvárásainak próbált megfelelni ezzel a pályával. Sereny 75.

[5] Idézi Sereny 75.

sielések Margarettel."[6] Persze könnyen lehet – a későbbi építésznek volt erre hajlama – hogy a valóságról ezúttal is megszépítve számolt be.

A húszas évek Münchenje azonban nemcsak egyetemi városként volt jelentős, hanem politikai központként is; egymást érték a frissen alapított politikai pártok gyűlései, amelyek a gyenge lábakon álló weimari köztársasággal való általános elégedetlenséget jelezték. A frissen idekerült, heidelbergi illetőségű diák azonban akkoriban valóban egészen „apolitikus személyiség"[7] lehetett, akire még a politikai életet alaposan felforgató, komoly megosztó szereppel bíró „sörpuccs" sem gyakorolt mély benyomást; sőt mi több, szinte tudomást sem vett róla.[8] Ekkor még valóban csak a diákélet, a szórakozás érdekelte.

Az ifjú Speer 1925 őszén ismét máshol folytatta tanulmányait. Berlinbe ment, ahol a még Münchenben megismert barátjával, Rudolf Woltersszel együtt jártak egyetemre. 1926-ban került a berlini intézménybe tanárként Heinrich Tessenow, aki korának elismert építésze volt.[9] A professzor nagy hatást gyakorolt hallgatóságára, és előadásainak nagy szerepe volt abban is, hogy Speer egyre komolyabban kezdett érdeklődni szakmai kérdések iránt, noha az a kényelemszerető lustaság, ami későbbi pályáján oly idegen volt tőle, valamelyest látszólag még ekkor is jellemezte.[10] A „naplopás", úgy látszik, mégsem hatalmasodott el a diákon, hiszen két évvel később, 1927-ben, Speer építészmérnöki diplomát szerzett, és közvetlenül utána az akkor mindössze 22 éves fiatalembert Tessenow tanársegédjének nevezte ki a tanszékre. Aligha került volna erre sor, ha a jeles építész nem lát szakmai tekintetben fantáziát a fiatalemberben.

Ez a fordulat élete minden vonatozásában új távlatokat nyitott Speer előtt: biztos, jó fizetéssel járó állást kapott, amelyből stabilan, konszolidáltan megélhetett, s nem csupán az otthonról juttatott járandóságából kellett fenntartania magát. Szülei tiltakozása ellenére ekkor – 1928. augusztus 28-án – vette feleségül vette Margaretet, amelynek megtörténtéről egy szűkszavú, rá olyannyira jellemző távirattal értesítette szüleit: *„Összeházasodtunk. Albert és Gretel."*[11]

Az ifjú tanársegéd politikához való viszonya is megváltozott, habár az emlékirataiban az erre vonatkozó, kissé homályosan fogalmazott sorokból nehéz pontosan rekonstruálni, mi és hogyan történt valójában. Úgy tűnik, először diákjai bír-

[6] Idézi Sereny 76.
[7] Sereny 81.
[8] Sereny 81.
[9] Heinrich Tessenow (1876–1950) építész volt, aki elsősorban lakóépületek tervezésével foglalkozott. Műveiben az egyszerű, letisztult vonalak jellemzőek, amelyek szigorúan funkcionális feladatokat látnak el – tehát Speer későbbi tervei szöges ellentétben álltak a professzor nézeteivel. Zádor Anna – Genthon István (szerk.): *Művészeti Lexikon. IV.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 527.
[10] *„Zseniális naplopó volt, aki rajzait pénzért szegény és magánál szorgalmasabb diáktársaival készíttette el"* – írta Speerről naplójában Rudolf Wolters. Idézi Sereny 84.
[11] A távirat szövegét közli Sereny 85.

ták rá arra, hogy felkeressen egy nemzetiszocialista gyűlést. Ekkor azonban még nem győződött meg végérvényesen arról, hogy valóban ez a számára elfogadható politikai irányzat.[12] *„A gyűlés színhelye a Hansenheide nevű sörcsarnok volt. A piszkos falak, a szűk lépcső és az ütött-kopott berendezés szegényesnek hatott. Többnyire munkások jártak ide sörözni..."*[13] Mi lehetett mégis az oka annak, hogy Speer utólag éppen ilyen, az igazságot több ponton meghamisító képet rajzolt erről a gyűlésről? A valóságot ugyanis jól ismerjük: Hitler egy előadóteremben szónokolt, amit nem munkások, hanem mintegy ötezer egyetemi hallgató kísért figyelemmel. A diákok mellett a tanárok egy része is megjelent, köztük Speer és Tessenow szemináriumi csoportjának több tagja is jelen volt. Nekik azonban nem kellett elvegyülni a közönség soraiban, hanem külön pódiumon kaptak helyet. Jól látható tehát, hogy már akkor, 1930-ban is kiemelt politikai tényezőként kezelték a professzor tanítványait, annak ellenére, hogy maga Tessenow soha nem vált a nemzetiszocializmus hívévé.[14] Miért ferdít mégis Speer? A magyarázat az lehet, hogy utólag, miután szakított Hitlerrel és nézeteivel, nem akarta úgy beállítani a későbbi diktátort, mint aki az egyetemi közegben is meggyőzően tudott viselkedni, hanem az „utcai szónok" képét festi mecénásáról. Akárhogy is történt, Hitler beszéde óriási hatást gyakorolt rá: utána egész éjjel magányosan rótta a város utcáit, és próbálta feldolgozni az eseményeket.[15] Az építésznek azonban mindezek ellenére sokáig nem sikerült feloldani a gondolataiban kavargó ellentmondásokat. Azonban hamarosan eljött az idő, amikor már nem kételkedett többé, és felvételét kérte a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) soraiba; 1931. március 1-én kapta meg a 474481. sorszámú igazolványt.[16] Ezzel egyidejűleg a Sturmabteilungnak (SA) is tagja lett, ami immár egyértelmű bizonyítéka annak, hogy politikai elköteleződése nem hirtelen döntésnek tudható be, hanem sokkal inkább megfontolt, felelősséggel hozott elhatározásnak.[17] Az Ernst Röhm vezetése alatt álló SA ugyanis az egyre több tagot számláló párt fegyveres rohamosztaga volt. Az SA tagjai a húszas és harmincas évek fordulóján rendszeresen összetűzésbe kerültek a rendőrséggel, az összecsapások esetenként halálos áldozatokat is követeltek. E fegyveres csapat tagjává válni tehát komoly elköteleződést jelentett.[18] A rohamosztagban Speer mindössze egy évet szolgált; gépkocsi-tulajdonosként ugyanis használatra ajánlotta autóját a párt tagjainak, és mivel az SA-nak nem volt gépesített egysége, Speert a következő évtől a Schutzstaffel (SS) motorizált kötelékébe osztották be.[19]

[12] Speer 1996. 24.
[13] Idézi Sereny 93.
[14] Sereny 93.
[15] Speer 1996. 25.
[16] Sereny 98.
[17] Sereny 107.
[18] Sereny 97–98.
[19] Sereny 107.

A fiatal, ámde máris biztos, szakmai megbecsülésről árulkodó állást magáénak mondható, politikai értelemben pedig immár határozott elkötelezettséget tanúsító építésznek nem kellett sokat várnia az első, NSDAP által adott megbízásra. 1932-ben Karl Hanke, Berlin körzetvezetője bízta meg azzal, hogy tervezze meg a fővárosi párthivatal épületének belső rekonstrukcióját. Speer kapva kapott az alkalmon, és „rohammunkában" dolgozott, hogy a novemberre kiírt parlamenti választásokra elkészüljön feladatával; a nemzetiszocialisták ekkor használták fel az építőművészetet első ízben – ebben az esetben ugyan még nem új építkezésről, hanem csupán felújításról van szó – propagandisztikus célokra. A rekonstrukció időben befejeződött, Hanke is megelégedetten vette birtokba a megújult épületet, a párt azonban csúfosan elbukott a választásokon. Feltehetően ennek a kudarcnak is köszönhető, hogy Speer és az iparosok honoráriuma jelentős késedelmet szenvedett, ez azonban nem rendítette meg az építész anyagi helyzetét.[20]

A párthivatal rekonstrukciójához hasonló kisebb megbízások – egyebek mellett a Propagandaminisztérium belsejének átalakítása[21] – tette ismertté Speer nevét az NSDAP berkein belül, olyannyira, hogy maga Hitler is felfigyelt a határidőket pontosan betartó, dinamikus és fiatal párttag munkájára. 1933-ban, már a nemzetiszocialista párt győzelme után Berlinbe rendelték a Münchenben élő birodalmi főépítészt, Paul Ludwig Troostot, és megbízták a kancellári lakosztály átépítésével. Az idős mester azonban nehezen ismerte ki magát a fővárosi viszonyok között. Hitlernek ebben az összefüggésben jutott eszébe Speer, akivel egy ízben korábban személyesen is találkozott. Őt utasította, hogy segítsen a főépítésznek, és ahol csak tudja, gyorsítsa fel a kivitelezés munkáját.[22] Nem egy részlet utal arra, hogy a Führer már ekkoriban is kitüntető figyelemben részesítette Speert. Eljövendő közös munkájukat, és a kettőjük közti, senki máshoz nem hasonlítható, közvetlen kapcsolatot szinte szimbolikus módon előlegezte meg a következő esemény; egyszer ugyanis, amikor a kancellár megtekintette a lakosztály átépítési munkálatainak előrehaladtát, a látogatás végeztével így szólt Speerhez: *„Jöjjön, menjünk ebédelni."* A fiatal építész kabátja azonban munka közben gipszporos lett. Hitler ezért először magánlakosztályába vezette az építészt, ahol saját, sötétkék zakóját adta neki kölcsön. Ezt követően ültek asztalhoz. Goebbels, aki szintén hivatalos volt az ebédre, azonnal felfigyelt a zakóra kitűzött, egyetlen példányban létező, aranyból készült

[20] Speer 1996. 32.

[21] Joseph Goebbels, az NSDAP propagandaminisztere naplójában így írt erről: *„1933. március 13. Mivel rengeteg probléma merült fel az épület átalakításával, sőt a saját szobáim berendezésével kapcsolatban is, rábíztam a dolgot néhány tapasztalt építőmunkásra, akiket az SA-ból jól ismertem. (...)* [Ők] *a leszedett stukkódíszeket meg a faburkolatot lehajigálták a fölépcsőn. Másnap reggel, amikor megérkeztek a derék vén bürokraták (akiket majd én fogok lehajigálni a lépcsőn), nagy volt a felzúdulás (...). Nem képesek megérteni, hogy sem a vénemberek, sem poros akták, sem idejétmúlt stukkók nem tudják feltartóztatni a forradalmat..."* Idézi Sereny 113.

[22] Sereny 115–116.

NSDAP-jelvényre, amely a Führer tulajdonát képezte. A propagandaminiszter emelt hangon vonta felelősségre Speert: *„Hát maga... hogy kerül magához az a jelvény?"* Hitler rendre utasító nyugalommal szólt közbe: *„Az én kabátom van rajta. Üljön ide"* – mutatott maga mellé Speer felé intve.[23]

1934. január 21-én elhunyt Paul Ludwig Troost, a Harmadik Birodalom főépítésze. Ilyen előzmények után nem lehetett kétséges, hogy Speer örökli hivatalát annak ellenére, hogy éppen csak betöltötte 28. életévét. A sokat sejtető kinevezés ellenére az igazán komoly megbízásokra azonban még várnia kellett. Az első ezek közül a Birodalmi Kancellária épületének megtervezése volt. Speer tervei elnyerték a Führer tetszését, az épület azonban csak később, 1938-ban készült el. Hitler ugyanakkor elégedettségének legfőbb bizonyítékaként újabb feladatokat készített elő építésze számára.

1936-ban bontakozott ki egy nagyszabású koncepció; ekkortól a Führer a Nagynémet Birodalom számára egy új, hangzatosan Germaniának nevezett fővárosról álmodott. Ennek megtervezésével bízta meg Speert. Ahhoz, hogy a tervek valóra válhassanak, Berlint teljesen át kellett volna alakítani. A rendkívül összetett munkafolyamatnak nemcsak a későbbiekben emelendő épületek megtervezése, megrajzolása, illetve a szükséges statikai számítások képezték részét, hanem a város már létező problémáit – többek között a közlekedési csomópontok kialakítását – is meg kellett oldani.[24] A tervek grandiózusságára jellemző, hogy a várost kelet–nyugati irányban átszelni hivatott, új sugárút szélessége elérte volna a 120 métert, és a „Népek csarnokának" kupolája 250 méter magasságba emelkedett volna.[25]

Berlin rekonstrukciója soha nem jutott túl a tervezés fázisán. Mindössze egyetlen, fából készült makett lett kész, ám ez is áldozatul esett a várost ostromló Vörös Hadsereg csapásainak. A tervrajzok legnagyobb része azonban átvészelte a világégést, és jelenleg a koblenzi Bundesarchiv megbecsült tulajdonát képzik. Sok vázlat található a Speer család archívumában is.[26]

Az „építész Speer" pályafutása 1942-ben ért véget. Fritz Todt, a Német Birodalom fegyverkezési minisztere Hitlernél tett látogatása után február 8-án repülőgép-szerencsétlenségben elhunyt; halálának körülményei máig sem tisztázottak.[27] A Führert nem rendítette meg túlságosan miniszterének elvesztése, alig néhány órával a tragikus esemény után Speert nevezte ki Todt utódjának. Így lett a művészből politikus. Ennek a döntésnek következtében került a nürnbergi pert követően 20 évre börtönbe, hogy ott legyen kénytelen szembenézni múltjával.

[23] Sereny 117.

[24] Speer 1996. 84.

[25] Sereny 122.

[26] Sereny 767.

[27] Speer 1996. 209.

Speer miniszterként is igen komoly sikereket könyvelhetett el. Miután jelentősen leegyszerűsítette a gyártási folyamatok megkezdéséhez szükséges bürokráciát, a német hadigazdaság termelése 1944-re soha nem látott magasságokba emelkedett. Tette mindezt annak ellenére, hogy a szövetségesek bombázásai egyre komolyabb károkat okoztak az ipari létesítményekben, és a dolgozók többségének munkamorálja sem érte el a korábbi évek színvonalát. Ez az ipari fellendülés azonban már nem volt elegendő ahhoz, hogy megmentse Hitler birodalmát; Speer előtt hamarosan világossá vált, hogy hazája elvesztette a háborút. Amikor a Führer parancsba adta a „felperzselt föld" taktika alkalmazását, a miniszter saját szakállára szabotálta az utasítás végrehajtását. Sőt ahhoz is volt bátorsága, hogy az egyes üzemekben fegyvereket osztogasson az ott dolgozóknak azért, hogy ellenállhassanak az esetleges romboló szándékkal érkező német katonáknak.[28] Egy Sztálin számára már a háború után készített jelentés – amely főként Hitler inasa, Heinz Linge, és adjutánsa, Otto Günsche vallomására épült – szerint Speer azt javasolta Hitlernek, hogy a várhatóan a nyugati szövetségesek által elfoglalandó területeken álló gyárakat ne robbantsák fel, hanem csak bizonyos kulcsfontosságú alkatrészeket távolítsanak el belőlük, így téve azokat használhatatlanná. A megszálló csapatok bevonulását követően ezeket a termelőegységeket újból üzembe lehetne helyezni, egyszerre biztosítva ezzel munkalehetőséget és újbóli termelést, egyúttal igazolni az együttműködési készséget a nyugatiakkal. Az orosz csapatok által elfoglalt területeken azonban Speer is a „felperzselt föld" taktika alkalmazását ajánlotta. A dokumentum szerint a Führer elfogadta a javaslatot. Eszerint abban reménykedett, hogy a Ruhr-vidék gyárosai ily módon könnyebben felvehetik a kapcsolatot az angolszász iparosokkal, elősegítve ezzel egy esetleges különbéke kötését a nyugati nagyhatalmakkal. A Führer elképzelése szerint ezt követően összefogva fordulhattak volna az immár közös ellenség, a Szovjetunió ellen.[29] A valóságban azonban mindez nem így történt: a miniszter valóban felvázolt egy ilyen elképzelést, Hitler azonban ezt elutasítva szigorú parancsba adta a rombolást – amelyet Speer viszont nem hajtott végre.

Művészként, alkotó építészként Speer senkihez sem hasonlítható módon közel állt Führeréhez: a tervezőasztalon (és csekély számú megvalósult művében is) mindent megtett, mindenre hajlandó volt, hogy valóra váltsa Hitler elképzeléseit. Talán ő volt az egyetlen, aki megértette és méltányolta a grandiózus tervek politikai célját, propagandisztikus jelentőségét. A Führer személyiségével is lenyűgözte, rábírta, hogy tehetséges alkotó fantáziáját teljes egészében az ő szolgálatába állítsa. Miniszterként és pártkatonaként mégsem követte a kancellár utasításait olyan pusztításokra vonatkozóan, amelyek értelmetlenségéről már azok elrendelésekor is szilárdan meg volt győződve. Talán ez a lépés tükrözi a leghívebben a nemzetiszocialista eszmékhez fűződő ellentmondásos viszonyát.

[28] Speer 1996. 466–467.
[29] Henrik Eberle – Matthias Uhl: *A Hitler-dosszié.* Park Kiadó, Budapest, 2006. 262.

A Harmadik Birodalom összeomlása után Speert vádlottként a nürnbergi törvényszék elé idézték. A fő vád „mindössze" az lehetett ellene, hogy külföldi – deportált – munkaerőt alkalmazott a német üzemekben. Az egykori miniszter nem tagadott, sőt, a „közös felelősség" rá eső részét is magára vállalta. Egy dologban azonban következetes maradt: a zsidók sorsáról – állítása szerint – mindvégig nem volt tudomása. Kérdéses, hogy egy ilyen magas pozíciót betöltő hivatalnok hogyan élhetett e tekintetben teljes tudatlanságban. A háborúban álló Németországban létfontosságú volt például a vasútvonalak szállítókapacitása, amit a deportálások jelentősen lecsökkentettek. Többször visszatérő problémát jelentett, hogy az egyes fegyverszállítmányok – bár a gyárakból még idejében kikerültek – szállítási nehézségek miatt nem jutottak el a harcoló alakulatokhoz. Kevéssé valószínű tehát, hogy a fegyverkezési és lőszerellátási miniszternek ne lett volna tudomása arról, hogy mi okozza ezeket a fennakadásokat.

A nürnbergi katonai bíróság Albert Speert 20 évnyi börtönre ítélte, amit ő az utolsó percig letöltött. Szabadulása után nem tért vissza eredeti szakmájához; hátralévő éveiben iratait rendszerezte és publikálta. Az egykori birodalmi főépítész, Hitler kormányának minisztere 1981-ben, Londonban hunyt el.

BERLIN REKONSTRUKCIÓJA – A DER GROSSER PLATZ TERVE

Adolf Hitler Németországot világbirodalommá szándékozta formálni, amelynek fővárosa nem lehetett a régi Berlin. A koncepció lényegét, a célt egyértelműen megjelölve a Führer az új világ(fő)várost *„Welthaupstadt Germaniának"* keresztelte. Ebből a központból irányították volna Európát és a keleti „életteret"; Germania lett volna az „új világ" közepe, ezért a régi Berlinnek el kellett tűnnie a térképről. A terveket az eredeti elgondolás szerint a város elöljáróságának kellett bemutatnia a megrendelőnek, Hitlernek. A Führer azonban nem volt elégedett sem a rajzokkal, sem a főpolgármester, Julius Lippert elhivatottságával és hozzáállásával: *„Sokáig és részletesen magyaráztam neki* [Lippertnek], *miért legyen 120 méter széles az új sugárút, és akkor most egy 90 méterest rajzol nekem."*[30] A polgármester régi tagja volt a nemzetiszocialista pártnak; a látszatra mindig kínosan ügyelő Hitler számára kellemetlen lett volna leváltani megbízható hívét, így megpróbálta inkább meggyőzni véleményének helytelenségéről. Minthogy azonban a főpolgármester (feltehetően a grandiózus terv anyagi vonzatának ismeretében) továbbra sem állt kötélnek, a Führer éles kritikával – *„Lippert ostoba hólyag, idióta balfácán, nagy nulla"* – illette Berlin vezetőjét.[31] Kifejtette továbbá, hogy polgármestere kicsinyes, nem képes megérteni azt a feladatot, amit a történelem neki szánt, így nem méltó arra sem,

[30] Idézi Speer 1996. 83.
[31] Idézi Speer 1996. 83.

hogy továbbra is ellássa főpolgármesteri tisztét. Mindezek ellenére nem váltotta le hivatalából, Lippert egészen 1940-ig a főváros első embere maradt.[32]

A tervezés munkáját azonban haladéktalanul kivette a kezéből, és a megbízható, ekkor már ugyancsak régi párttagnak számító építészt, Albert Speert és irodáját bízta meg az új, az addigiaknál nagyobb szabású tervek papírra vetésével. Hitler a megbízást hivatalosan hatalomra kerülése negyedik évfordulóján, 1937. január 30-án adta az építésznek, aki egyúttal új titulust is kapott: ő lett a Birodalmi Főváros építészeti főfelügyelője.[33] Speer okulhatott Lippert példáján; ha a Führert nem sikerül elkápráztatnia tervrajzaival, esetenként nem szárnyalja túl Hitler fantáziájának szüleményeit, aligha maradhat sokáig főfelügyelő, illetve főépítészi tisztjétől is búcsút vehet. A megbízás szakadatlan munkát követelt: a birodalmi kancellár ugyanis folyamatos tájékoztatást kért kedvencétől: *„Ezzel a* [Lippert-féle – K. M.] *berlini vezetéssel nincs mit kezdeni. Mostantól ön készíti a tervet. (...) Ha valami elkészül, mutassa meg. Mint tudja, arra mindig lesz időm.*"[34]

Az építész egy észak–déli irányú tengely köré tervezte Germania középvonalát: az út a két oldalán a legfontosabb köz- és kormányhivatalok, míg déli végén a Südbahnhof kapott volna helyet. Erre merőlegesen pedig egy kisebb, értelemszerűen kelet–nyugati tájolású sugárutat terveztek. A két főútvonalon kívül négy, koncentrikusan elhelyezkedő körút is szerepelt a tervekben; ezek feladata a belváros forgalmának minimálisra csökkentése, továbbá a külvárosok hatékony összekötése volt. Ezzel párhuzamosan a városi gyorsvasút (S-Bahn) belváros összképét zavaró vonalait megszüntették volna, és az így felszabaduló területeken sugárirányú, a belváros és a két tengely kereszteződése felé mutató parkokat terveztek.[35]

Az észak–déli tengely 5 kilométer hosszú volt, északi végében a Der Große Platz, illetve a Nagy Csarnok helyezkedett el. A sugárút szélességét – Hitler ambícióinak megfelelően – 120 méterben határozták meg. Nagyjából a hossz harmadánál állt volna az a diadalív, amelynek első, még pontatlan rajzait maga a Führer vetette papírra 1925-ben. Az út déli végén az akkori világ legnagyobbjának tervezett vasúti pályaudvara, a Südbahnhof emelkedett.[36]

A Nagynémet Birodalom és egyben a világ legnagyobb tere az észak–déli tengely kiindulópontja, és egyben ideológiai, politikai és katonai központ a Der Große Platz lett volna. Ez képezte az új Berlin legfontosabb építészeti súlypontját, a tervezés ezért ebben az esetben különösen körültekintő volt. Speer 1937-ben készítette az első rajzokat, de a végleges koncepció csak 1940-re látott napvilágot. A hatalmas épületekkel szimmetrikusan tagolt, téglalap alakú tér hosszabbik oldalából indult ki

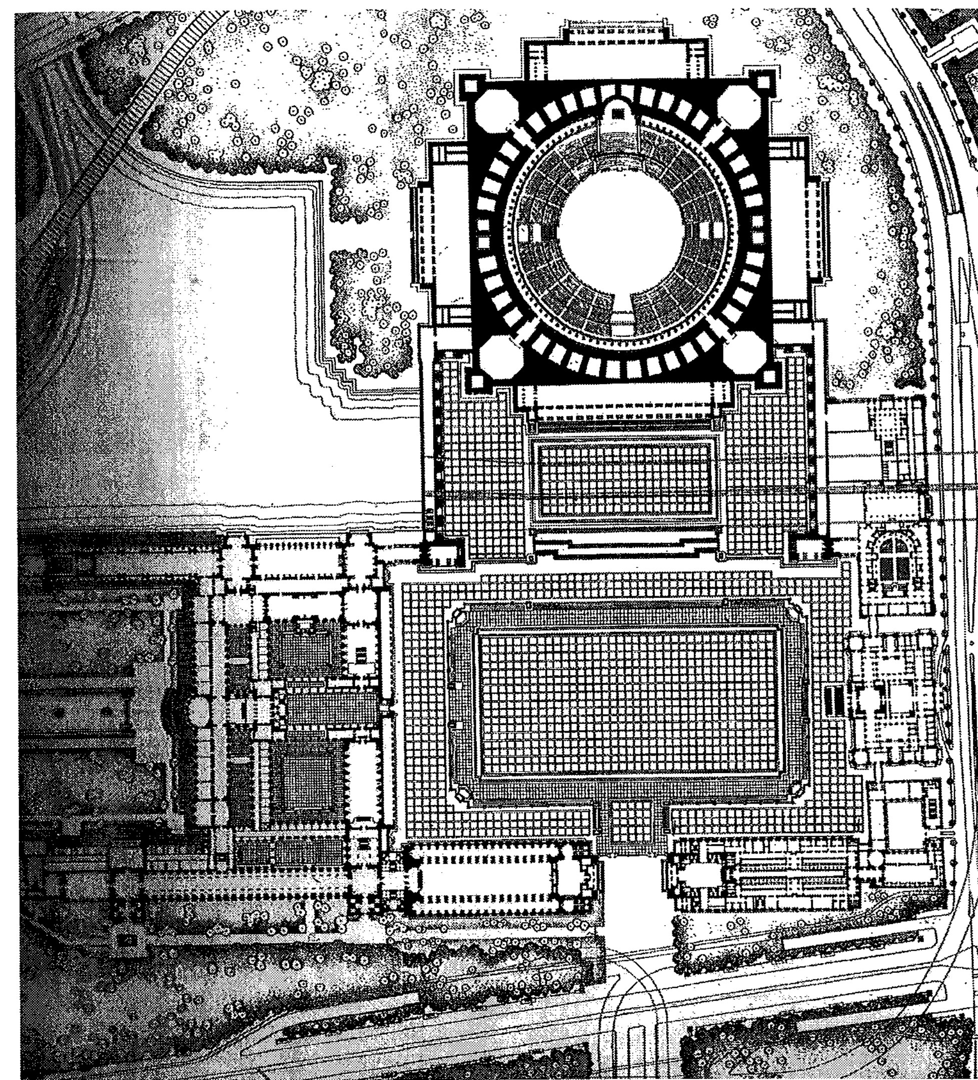
[32] Speer 1996. 83.

[33] Albert Speer – Rudolf Wolters (ed.): *Neue Deutsche Baukunst.* Volk und Reich Verlag, Berlin, 1940. 5.

[34] Idézi Speer 1996. 83.

[35] Speer–Wolters 14.

[36] Léon Krier: *Albert Speer architecture 1932–1942.* Monacelli Press, Bruxelles, 1985. 49.

A Große Platz alaprajza (Krier 65.)

az észak–déli tengely, míg vele átellenben, a túloldalon a Spree folyó írt le egy kanyarulatot, szinte természetes keretbe foglalva a területet. A járószintet ennek megfelelően 9 méterrel a mindenkori középvízszint felé kellett emelni, nehogy egy-egy árhullám árthasson a Birodalom központjának. A gigantikus tér északi végét a Nagy Csarnok óriási, a római Szent Péter-bazilikára emlékeztető kupolás tömbje zárta volna le, amelynek talapzata a tér szintjétől számítva további 15 méter magasan kezdődött. A nyugati oldalon kapott volna helyet Führer-palota. A keleti oldal sem állt nyitottan: itt a régi Reichstag már meglévő, 1894-ben átadott épületének főhomlok-

zata állt. A korábbi, 1937-ben megfogalmazott tervek szerint a Birodalmi Gyűlés épületét lebontották volna, hiszen az sem méretben, sem stílusban nem illett a Der Große Platzhoz. Hitlert azonban érzelmi szálak fűzték a régi Reichstaghoz, ezért az ő személyes óhaját figyelembe véve, új szárnyakkal kiegészítve fennmaradt volna a régi épület. A bővítményekben a tartományi Parlament termei kaptak helyet. A régi Reichstagot – sok berlini épülettel ellentétben – tehát kizárólag azért nem bontották volna le, mert az a teljhatalmú Führer kedvence volt. Egyértelműen kiviláglik tehát, hogy Hitler közvetlen befolyást és ellenőrzést gyakorolt a Speer vezette tervezők csoportjára. A Reichstagtól nyugatra egy ikerpalota-együttes állt, amelyek között a tengely útteste húzódott. A nyugati ikerépület a Wehrmacht új főparancsnokságának adott volna helyet, míg keleti párja az út túloldalán a kancellária lett volna.[37] A diktatórikus kormányzati elképzelések egyértelmű nyíltsággal képeződtek le tehát a Germania főterének szánt Der Große Platz koncepciójában: a Führer magánpalotáját a kancellária közvetlen közelébe tervezték, sőt, a két egységet természetes módon, kényelmi és minden bizonnyal biztonsági okokra hivatkozva egybeépítették volna, hogy a Vezérnek ne kelljen a nyílt téren áthaladnia! Fel sem merült tehát a különböző funkciók – a kancellári hivatal és a birodalmi gyűlés – építészeti szétválasztásának igénye. Éppen ellenkezőleg: a két épület egymáshoz igazított tervei és gyakorlati összeépítésének elképzelése egyértelmű kifejeződése annak a kormányzati gyakorlatnak, amelyben a mindenkori Führer lényegében teljhatalmat gyakorol, a Reichstag gyűlése pedig csak szimbolikus jelentőséggel bír.

A Speer-féle Germania tervei között a legismertebb a Nagy Csarnok épülete, amelynek tervezése szintén 1937 és 1940 között zajlott. Ez a hatalmas, kupolával fedett terem méreteit tekintve olyan túlzó, hogy csak a tőle 5 kilométer távolságban fekvő Südbahnhofról fért volna be teljes egészében az ember látóterébe. Egy ekkora épület tervezése még a 20. század első felében is komoly feladat elé állította a statikusokat, akik eleinte azt tanácsolták Speernek, hogy változtasson a terveken: az eredeti, kör alakú kupola formáját módosítsa oválisra, hogy a benne keletkező erőket könnyebben el lehessen osztani. Az építész hajlott a javaslatra, ám Hitler megvétózta a korrigálás tervét; az ő elképzeléseibe nem fért bele egy „szabálytalan" geometriai forma, így a szakértők kénytelenek voltak beletörődni a megváltoztathatatlanba, és rendkívüli módon megerősíteni a kijelölt terület alapozását.[38] Erre annál is inkább szükség volt, mert a kijelölt terület igen nagy mélységig a tér északi végén húzó-

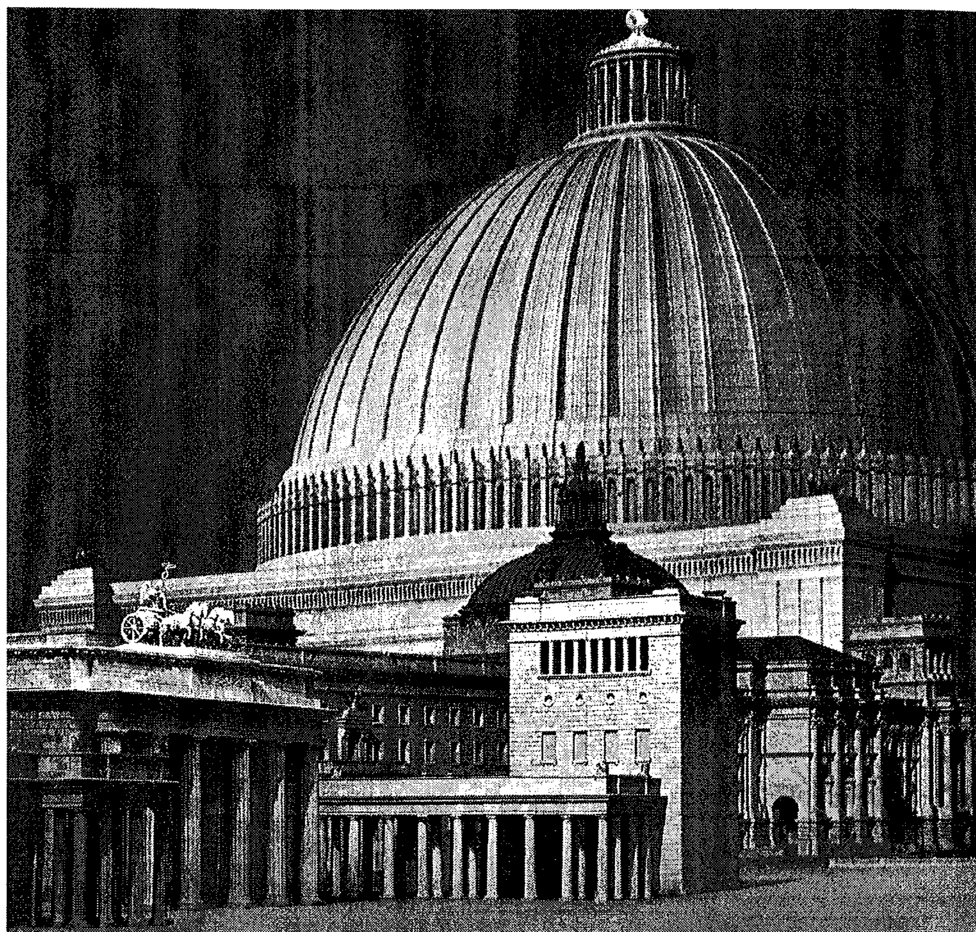
[37] Krier 72–73.

[38] Az épület a statikai tervek szerint 176 darab, egyenként 20 000 m³ űrtartalmú pilléren nyugodott volna, amelyek 30 méteres mélységben támaszkodtak volna a stabil altalajra. Krier 77. Az egyetlen kompromisszum, amelyet Hitler hajlandó volt elfogadni, az az eredeti tervek szerint gránitból készült kupola acélszerkezetre való cseréje volt, ami jobban ellenállt volna úgy a környezeti hatásoknak, mint egy esetleges légitámadás keltette légörvények pusztító erejének: *„Mégiscsak előfordulhat, hogy repülőbomba találja el a kupolát, és sérülést okoz a boltozatban. Hogy gondolja a javítást omlásveszély esetén?"* Idézi Speer 1996. 169. Lásd még Krier 82.

dó Spree folyó homokos és üledékes hordalékából állt, amelynek szilárdsága korántsem felelt meg az épület tömege által támasztott igényeknek. Maga a csarnok tulajdonképpen egy 300 × 300 méteres gránitkőből készült kockán álló, kör alakú kupola lett volna. A falazat 74 méterrel emelkedett a Der Große Platz felszíne fölé. A gigantikus – belül 250 méter átmérőjű – kupola a járószint felett 98 méteres magasságban kezdődött, az épület belső magassága pedig elérte a 220 métert. A 46 méter magas lanterna (más néven laterna, a kupola záradékára emelt torony, amelynek ablakai biztosítják a természetes fényt) önmagában is meghaladta volna a római Szent Péter-bazilika vagy az ugyancsak az Örök Városban található Pantheon kupolájának hasonló méreteit. A gigászi, 140 méter átmérőjű, kör alakú belső gyűlésterem csak a lanternából kapott természetes fényt. A belső járószint felett mintegy 30 méterrel, körben 100 darab 24 méter magas, hófehér, szögletes pillér állt, amelyek feladata a kupola irdatlan súlyának hordozása volt. Az oszlopok szigorú, katonás szabályossága csak a főbejárattal szemben tört meg; itt ugyanis egy 50 méter magas fülke állt, amelyben aranyozott, homorú mozaikok előtt egy horogkereszten álló birodalmi sas szobra kapott volna helyet. A félköríves fülke alatt épült a szónoki emelvény; Hitler a tervek szerint innen harsogta volna beszédeit a teremben elférő mintegy 180 000 fős hallgatóságának, a rádióadó-állomásokon keresztül pedig az egész világnak. Speer az épület főbejárata, vagyis a porticus elé két szobrot tervezett, amelyeket jó barátja, Arno Breker szobrászművész öntött volna bronzból. A jobb oldalon a 14 méter magas Atlas tartotta a Mennyország boltozatát, míg a vele szimmetrikusan felállítandó, hasonló méretű Tellus a Földet hordozta volna vállán. A lanterna külsejére is szimbolikus tartalmú díszt terveztek; a Nagy Csarnokot a rézzel borított kupola felett egy horogkeresztes felségjelen álló, széttárt szárnyú bronz birodalmi sas koronázta volna meg. Hitler azonban utólag – már 1939 nyarán (!) – módosíttatta az elképzelést: *„Ezt itt megváltoztatjuk. A sas ne horogkereszten álljon, hanem a földgömböt uralja! A világ legnagyobb épületének megkoronázása a földgömb feletti sas legyen."*[39] Hitler gondolataiban a birodalmi sas – a bejárat Atlas és Tellus szobraival egyértelmű összefüggésbe állítva – tehát már a háború megkezdése előtt az egész világot uralta. Ebből a hatalmi szimbólumokkal zsúfolt közegből a Führer valóban az egész – mind az uralma alatt álló, mind a meghódítani kívánt, de a feléje mindenképp kitüntető figyelemmel forduló – világhoz kívánt szólni.

Speer a spandaui fogsága alatt írt feljegyzéseiben így nyilatkozott a tervről: *„1950. június 22. (...) A tervek szerint éppen ezekben az 1950-es hetekben zárult volna le az első szakasz »Germaniának«, a világ új fővárosának felépítésében. (...) 1939-ben* [de még a háború kitörése előtt – K. M.] *már hozzá is láttunk a legnagyobb szabású épülethez, a Nagy Csarnokhoz, amely majd meghatározza az összbenyomást; a kijelölt helyszíneken már megkezdődtek a bontási munkálatok, a gránitot is megrendeltük. (...) Ma már azon töprengek, nem volt-e mindez Hitler részéről csupán megtévesztési*

[39] Idézi Speer 1996. 176.

A csarnok makettje (Krier 68.)

manőver, hiszen a szóban forgó határidő természetesen diplomáciai és ügynöki körökben is közismertté vált, márpedig ahhoz kétség sem férhetett, hogy ezeket a terveket a legrövidebb ideig tartó háború is felborítaná."[40] Érdekes kérdésfelvetés, különösen annak ismeretében, hogy a Große Halle tervezésekor maga Speer fogalmazott meg olyan aggályokat, amelyeknek csak háborús helyzetben van jelentőségük. Az építész ugyanis arra figyelmeztette Hitlert, hogy a Nagy Csarnok megépítésével olyan épületet emelnek a főváros közepén, amely kitűnő tájékozódási pontként szolgálhat az ellenséges pilótáknak. A Führer azonban ezt nem látta reális veszélynek: *„Göring* [a légierő parancsnoka – K. M.] *biztosított, hogy egyetlen ellenséges repülőgép*

[40] Albert Speer: *Spandaui börtönnapló.* Interpress Kiadó, Budapest 1999. 197–198.

sem hatolhat be Németországba. Nem hagyjuk, hogy megzavarják a terveinket."[41] A Führer tehát mindössze néhány hónappal a háború kitörése előtt is igen elbizakodottan vélekedett. A jelek szerint fel sem merült benne annak lehetősége, hogy a Harmadik Birodalom valaha védekezésre kényszerül, és Berlint ellenséges repülőgépek támadhatják. Göring pedig – akinek főparancsnokként talán pontosabb, naprakészebb adatai voltak a légierő ütőképességéről – nem tárta fel a kancellár előtt a valós helyzetet.

A Harmadik Birodalom mindenkori Führerének a tér nyugati oldalát lezáró városi palotáját 1938-ban kezdték megtervezni. Az épületet méretei miatt jogosan nevezhetjük palotának a hivatalos „kancellári rezidencia" elnevezés helyett, hiszen az Otto von Bismarck által használt hasonló funkciójú rezidencia alapterületét négyszázötvenszeresen haladta meg, míg a római császár, Nero által építtetett, legendákkal övezett Domus Aurea területét kétszeresen szárnyalta túl; a díszkertekkel együtt kétmillió négyzetméterre tartott igényt.[42] Nem lehet véletlen, hogy éppen a történelem egyik nagy birodalmának legnagyobb palotája szolgált mintául Hitler lakóhelyéhez. Az ezer évre tervezett nemzetiszocialista Németország Führere nem élhetett szerényebb körülmények között, mint egykor Nero császár. A Der Große Platzra – amely a Führer halála után az Adolf Hitler Platz nevet kapta volna – néző főhomlokzat szélessége elérte a 240 métert, míg párkányának magassága a 40 métert.

Az építészeti tervekkel szöges ellentétben áll azonban az a tény, hogy Goebbels és Propagandaminisztériuma Hitler hatalomra kerülése óta folyamatosan a népvezér puritánságának és egyszerűségre való törekvésének képzetét igyekezett kelteni a lakosság előtt, és a propaganda minden eszközével ezt is hangsúlyozta. Semmiképpen sem véletlen tehát, hogy a kancellár senkinek sem engedte meg, hogy a palota tervrajzait megtekintse, minthogy azok nyilván valóan szöges ellentétben álltak a magáról tudatosan kialakított képpel. Ha kitudódnak, már csak a beruházás nagyságrendje miatt is joggal vádolhatták volna őt megalomániával. A helyzet ellentmondásosságára jól rávilágít, hogy Hitler még közvetlen környezete előtt is magyarázkodásra kényszerült; ezt értsük inkább úgy, hogy belső emberei számára is szükségesnek tartotta megmagyarázni elképzeléseit. A hatalmas komplexum tervezőjének a következő szavakkal indokolta például a palota szükségességét: *„Tudja, én magam beérném egy egészen egyszerű, kis berlini házzal. Elég hatalmam és tekintélyem van; nem kell ekkora fényűzés a támogatásomra. De higgye el: azoknak, akik egyszer majd utánam jönnek, égető szükségük lesz ilyen reprezentációra. Sokan csak így tudják majd tartani magukat. Szinte hihetetlen, mekkora hatalmat kölcsönöz egy kis formátumú személyiségnek a külvilág előtt, ha ilyen viszonyok között nyilatkozhat meg."*[43]

[41] Az idézetet közli: Speer 1996. 170.
[42] Speer 1996. 171.
[43] Idézi Speer 1996. 172.

A tervezett palota homlokzatán, amely a leendő Adof Hitler Platzra nézett volna, még egy sajátosság tűnhet fel a figyelmes szemlélőnek; nevezetesen az, hogy mindössze két nyílás található rajta. Az egyik a főbejárat az épület méretéhez viszonyítva szűk, alacsony acélkapuja, a másik pedig a kapu nyílása felett, nagyjából az ötödik emelet egészen pontosan 14 méteres magasságában elhelyezkedő erkély. A Führer erre kilépve fogadhatta volna a reményei szerint mindig éljenző tömeg ovációját. A palota homlokzatának semleges háttere előtt a figyelem csak az ő elérhetetlen magasságban megjelenő alakjára és mindent betöltő hangjára irányult volna. Speer, mint kitűnően képzett építész, azonban természetesen nem engedhette meg, hogy a főhomlokzat ilyen sivár maradjon; az épület egyhangúságát, a homlokzat egysíkúságát párosan elhelyezett dór oszlopok sorával törte meg. Az így kialakult téglalap alakú szabad falfelületeket beljebb léptette és mozaikokkal díszítette (így az épület síkja is megtört). A fehér mészkőből faragott oszlopsor azonban nem ért fel egészen az épület tetejéig; 20 méteres magasságban fríz koronázta azt, majd ennek tetején egy újabb, rózsaszínű gránitból készített oszloprendszer állott. A pillérek közé – az egyébként meglehetősen egyhangú látvány változatosabbá tétele érdekében – itt is mozaikokat terveztek.

Mégis mivel magyarázható ez az erődszerű kiképzés? A kérdés egyszerűen megválaszolható: azzal, hogy Hitler félt. Félt attól, hogy megtámadják, félt a merénylőktől – egyszóval félt a saját, felsőbbrendűnek kikiáltott, árja népétől. Maga a Führer így fogalmazta meg aggodalmát: *„Nem zárható ki, hogy egyszer arra kényszerülök, hogy népszerűtlen intézkedéseket tegyek. Akkor pedig talán zavargások lesznek. Erre az esetre pedig föl kell készülni: a térre néző minden ablak nehéz, acélból készült, golyóálló tolószárnyakat kap, az ajtók is legyenek acélból, a térre vezető egyetlen utat pedig nehéz vasráccsal kell lezárni. A Birodalom központja legyen olyan védhető, mint egy erődítmény.”*[44] Valóban, 1939-re a német polgárság azon rétegei, amelyek a nemzetiszocializmus bűvkörében éltek, kezdtek valamelyest kijózanodni, egyre többen figyeltek fel a nemzetiszocialista rendszer árnyoldalaira is. De vajon milyen intézkedésekre gondolt a kancellár? Talánarra, hogy a Nagynémet Birodalom visszaállításáért, valamint a kelet-európai életterek megszerzéséért indítandó és már küszöbönálló háború nem fog osztatlan sikert aratni a lakosság köreiben...

A tervek alapján a Der Große Platz keleti oldalát az északi és déli irányban két új szárnnyal kibővítendő, régi Reichstag épülete zárta volna le. Ez megújult formájában alkalmassá vált volna az (elképzelések szerint) megnövekedett ország több képviselőjének befogadására. A tér déli végére pedig – az új Kancellária párjaként, annak főbejáratára szimmetrikusan – az Oberkommando der Wehrmacht, vagyis a hadsereg főparancsnokságának palotáját tervezték. Az épület külső megje-

[44] Idézi Speer 1996. 173. Megfigyelhető, hogy Hitler több ablakról beszélt, ugyanis itt még a régi, Wilhelmsplatzon álló Birodalmi Kancelláriáról volt szó. Az idézetben megfogalmazott igényeknek próbált megfelelni Speer az új Führer-palota tervezésénél.

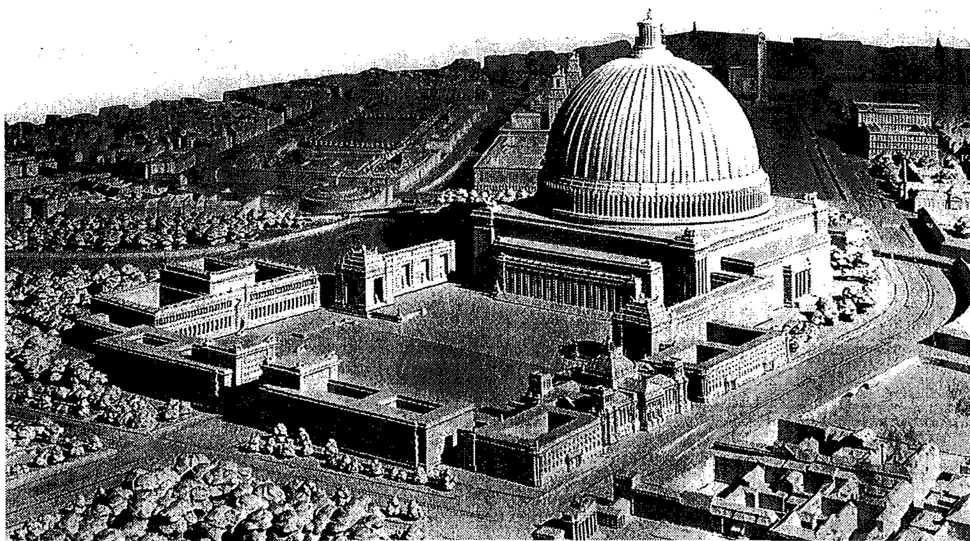
lenésére vonatkozóan sok tervváltozat született, többről makett is készült. Hitler, hosszas tanakodás után, végül az 1940-ben készült változatot fogadta el, így Speer ennek alapján kezdhette meg a munkát. Az építész azonban ebben az esetben nagyon körültekintően járt el; ismerte a Führer ízlését és természetét, ezért nem kezdett neki azonnal az építkezésnek. Először egy óriási, 1:1-es méretarányú makettet készíttetett a főbejáratról és az egyes – külső és belső – épületrészletekről. Ennek kivitelezésében műbútorasztalosok és a berlini Lichterfelde filmszínház-stúdió munkatársai segítették. Az építész hatalmas állványszerkezetet emeltetett a palota leendő helyszínén, hogy az a valóságban is, illúziót keltő módon megtarthassa az épület makettjét. A kültéri elemek fából, míg az enteriőrt megjelenítő részek festett gipszből készültek. A makett beváltotta a hozzá fűzött reményeket: segítségére volt a tervezőknek, hiszen sikerült kikísérletezni rajta a megfelelő szín- és anyagösszetételeket, valamint az éjszakai megvilágításhoz szükséges fényszórók optimális elhelyezkedését.[45] A bejárat itt is egy óriási csarnokba vezetett volna ugyanis, amely csupán tetőablakokon át kapott természetes fényt. E praktikus célokon kívül azonban egy ezeknél sokkal fontosabb ideológiai feladata volt az egész, nyilvánvalóan hatalmas összegekbe kerülő, demonstrációnak is beillő „produkciónak”: a birodalmi hadsereg főparancsnoksága tervezett palotájának látványa – a már hadban álló – Németország hatalmát, gazdasági potenciálját és eljövendő dicsőségét volt hivatott kézzelfogható módon szemléltetni az egész világgal.

Maga az épület a már jól ismert neoklasszicista stílus újabb példája lett volna. A viszonylag keskeny főhomlokzaton nyílt a főbejárat, amely elé egy kisebb, párosan elhelyezett dór oszlopokkal alátámasztott oszlopcsarnok épült. Ez az oszlopcsarnok nem ért fel a homlokzati pilon teljes magasságáig, hanem a párkánymagasság mintegy harmadánál átadta helyét négy, a falba ágyazott rózsaszín dór pillérnek. A pillérek három ovális nyílást fogtak közre. A középső nyílás egy ajtó volt, amelyen kilépve az oszlopcsarnok tetejéről tarthatott beszédet a téren összegyűlt hallgatóságnak az erre illetékes személy. A pilon két sarkán három-három, szintén falba ágyazott, az épület teljes magasságáig felnyúló oszlop állt. Ezek fejezetein aranyozott oroszlánszobrok – a Breker-műhely alkotásai – kaptak volna helyet. A Főparancsnokságot kívülről szürkés gránitlapokkal burkolták volna, ettől csak az erkély mellett elhelyezett négy pillér vörös színe tért volna el.[46]

Különösképpen az Oberkommando der Wehrmacht új épületének nem a főhomlokzat volt a leghosszabb, közterületről is látható oldala, sokkal inkább az északi, tehát a Nagy Csarnok felé néző front határozta meg a palota képét. Speer és csoportja így erre a szakaszra is különös gondot fordított. A Führer-palotával ellentétben az OKW tömbje meglehetősen sok nyílással rendelkezett. A földszinttel együtt négyszintes komplexum lábazata és magasföldszintje kváderköveket idéző bur-

[45] Krier 91.
[46] Krier 88.

kolatot kapott, magas ablakai viszonylag távol helyezkedtek el egymástól. Az első és a második emelet kívülről egyforma volt; a kisebb ablaknyílások sűrűn szabdalták a homlokzat síkját, így telítve egy kis mozgalmassággal az óriási felületet. A színek a megszokott Speer- (vagy Hitler-?) féle koncepcióba illeszkedtek: a szürke alapon az oszlopokat vörösre színezték.[47] A hadsereg főparancsnoksága volt az egyetlen olyan épület a Großer Platzon, amelyikbe eredetileg is terveztek bunkert. A földalatti tereknek is több szintje lett volna, ám a tervek részletes kidolgozására már nem kerülhetett sor.[48]

Így nézett volna ki Germania központja (makett – Krier 70.)

Németországban már korábban is léteztek azok az intézmények, amelyeket újonnan a leendő Adolf Hitler Platzra szándékoztak költöztetni, és álltak az ezeket befogadó épületek is. Az egyetlen, ám mégis döntő kifogás velük szemben az volt, hogy megjelenésükkel nem elégítették ki a Harmadik Birodalom – és nem utolsósorban személyesen a Führer – reprezentációs igényeit, nem közvetítették megfelelő hangsúlyIyal Welthaupstadt Germania szellemiségét a világ számára. A tervek tehát készen álltak, de a Großer Platz mégsem léphetett ki a papír kétdimenziós síkjából: nem a statikai nehézségek vagy a hihetetlen költségük okozta vesztüket; hanem az őket megalkotó ideológia és rendszer bukása.

[47] Krier 93.
[48] Krier 95.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Eberle, Henrik – Uhl, Matthias: *A Hitler-dosszié.* Park Kiadó, Budapest, 2006.

Krier, Léon: *Albert Speer architecture 1932–1942.* Monacelli Press, Bruxelles, 1985.

Sereny, Gitta: *Albert Speer küzdelme az igazsággal.* Európa Kiadó, Budapest, 1998.

Speer, Albert – Wolters, Rudolf (ed.): *Neue Deutsche Baukunst.* Volk und Reich Verlag, Berlin, 1940.

Speer, Albert: *Hitler bizalmasa voltam.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, [1996].

Speer, Albert: *Spandaui börtönnapló.* Interpress Kiadó, Budapest, 1999.

Zádor Anna – Genthon István (szerk.): *Művészeti Lexikon. IV.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

Fóris Ákos

„ÜTÖTT A FELSZABADULÁS ÓRÁJA"

JÚNIUS 22. A MEGSZÁLLT SZOVJET TERÜLETEKEN ALKALMAZOTT NÉMET PROPAGANDÁBAN[1]

„Ütött a felszabadulás órája a népekben oly gazdag Szovjetunió összes népe számára"[2] – szerepelt az első szovjet területen leszórt német szórólapokon a Szovjetunió megtámadásának napján.[3] Minden megszálló hatalom számára szükséges, hogy a hatalma alá került lakossággal kapcsolatát normalizálja, ugyanis a megszállt területek erőforrásainak kihasználásához és a közrend fenntartásához szükséges a lakosság – legalább passzív – támogatása. Ennek érdekében át kell alakítania a lakosság szocializációját, hiszen a korábbi államhatalom intézményein keresztül arra nevelte állampolgárait, hogy a saját politikai, társadalmi rendszerével legyen szolidáris, s ezt fogadja el legitimnek. Mivel a megszállók hatalma ezzel szemben áll, így csupán ennek lerombolásával tudja megteremteni a saját legitimitását a lakosság körében. A felszabadítás fogalma így alapvetően két narratívára bontható. Egyrészt a korábbi társadalmi, politikai problémák felnagyításával, kriminalizálásával meg kell törnie vagy éppen ellenmítosszá kell alakítania a korábbi politikai hatalom rendszerideológiáját, másrészt a maga részéről egy pozitív alternatívát kell kínálnia a lakosságnak

Habár mára már közismert, hogy a német megszálló politika milyen kizsákmányoló és népirtó tervekkel rendelkezett a megszállt keleti területekre vonatkozólag,[4] a német propaganda jelentős erőket mozgatott meg annak érdekében, hogy megnyerje magának a megszállt területek lakosságát. Tanulmányomban néhány példán keresztül áttekintem, hogy miképp intézményesült a megszállt területeken június

[1] A tanulmányhoz szükséges kutatómunkát a Katholischer Akademischer Ausländer-Dienst kutatóösztöndíja tette lehetővé.

[2] Eredetiben: *„Die Stunde der Befreiung hat geschlagen für alle Völker der an Völker so reichen UdSSR."* Buchbender, Ortwin: *Das tönende Erz: deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg.* Seewald, Stuttgart, 1978, 88.

[3] A Szovjetunió megtámadását kísérő német propagandáról lásd Wette, Wolfram: Die propagandistische Begleitmusik zum deutschen Überfall auf die Sowjetunion am 22. Juni 1941. In Ueberschär, Gerd R. – Wette, Wolfram (Hrsg.): *Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion »Unternehmen Barbarossa« 1941.* Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1999. 45–65.

[4] A háború utáni „új rendre" vonatkozó német tervek összefoglalását lásd Aly, Götz – Heim, Susanne: *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung.* Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2013.

22. mint a „felszabadulás napja". Mielőtt megvizsgálnánk a támadás napja ünneplésének formáit, szükséges foglalkoznom azzal, hogy mit is jelentett a német propagandában a felszabadulás.

Az antiszemitizmus, a német propaganda állandó vezérfonala a felszabadulás értékelésekor is központi fogalom volt, hiszen a megsemmisítendő szovjet rendszert alapvetően a zsidósággal azonosították a judebolsevizmus eszméje alapján. Ennek alapján a szovjet uralom igazából a zsidó uralom legszörnyűbb formája, ahol a nem zsidó lakosságot erőszakkal elnyomják, szegénységben és éhínségben tartják, „erkölcseit" pedig lerombolják. A zsidóbolsevik-plutokrata összeesküvés elmélete alapján a tengelyhatalmak elleni nagyhatalmi együttműködésének az alapját az államszocializmust és az államkapitalizmust irányító zsidóság szövetsége adja, amelynek képe egyébként már a *Mein Kampf*ban is megjelent.[5]

Ez az azonosítás egyszerre volt ismerős és komplikált a helyi lakosság számára. Egyrészt a zsidóság azonosítása a kommunista mozgalommal már korábban is jelen volt a megszállt területeken,[6] az 1918-as ukrajnai német megszállás során a német propagandagépezet is használta ezt a képet.[7] Másrészt viszont ennek a képnek az absztraktsága be is határolta a használhatóságát, amint arra a 2. páncéloshadsereg egyik tisztje rámutatott: *„Az antiszemita propagandát nem szabad absztrakt módon folytatni. A kifejezések mint a »nemzetközi zsidóság« nem mondanak semmit a lakosságnak. Az embernek inkább segítenie kell abban, hogy az elfojtott, gyakran mesterségesen visszafojtott ellenszenvüket a zsidókkal szemben ésszerűen megalapozzák, és ezt egy meghatározott rendszerbe hozzák. Az embernek be kell mutatnia, hogy a zsidók az ország valódi urai, életszínvonaluk jelentősen magasabb, mint a lakosság többi részének, mégpedig az ő kárukra. Le kell leplezni a zsidók hamis spekulációrendszerét, és szítani a már meglévő felháborodást a háborúbéli gyáva magatartásuk miatt"* [kiemelés az eredetiben – F. Á.].[8]

[5] Lásd a *Harcom* (Mein Kampf) első kötetének 11. Nép és faj (Volk und Rasse) című fejezetét.

[6] Herbeck, Ulrich: *Das Feindbild vom „jüdischen Bolschewiken": zur Geschichte des russischen Antisemitismus vor und während der Russischen Revolution.* Metropol-Verlag, Berlin, 2009.

[7] Grelka, Frank: »Jüdischer Bolschewismus«. Zur Tradition eines Feindbildes in der Ukraine unter deutscher Militärverwaltung 1918 und 1941. In Kronenbitter, Günther – Pöhlmann, Markus – Walter, Dierk (Hrsg.): *Besatzung. Funktion und Gestalt militärischer Fremdherrschaft von der Antike bis zum, 20. Jahrhundert.* Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2006. 177–189.

[8] *„Die* antisemitische *Propaganda darf nicht abstrakt betrieben werden. Ausdrücke wie »das internationale Judentum« besagen der Bevölkerung nichts. Man muss ihr vielmehr helfen, ihre unterdrückte, oft künstlich zurückgedrängte Abneigung gegen den Juden verstandesmäßig zu untermauern und in ein bestimmtes System zu bringen. Man muss zeigen, dass die Juden die wirklichen Beherrscher des Landes sind, ihr Lebensstandard bedeutend höher ist, als der der übrigen Bevölkerung, und zwar auf deren Koten. Man muss da betrügerische Spekulationssysstem der Juden enthüllen und die schon vorhandene Entrüstung über ihr feiges Verhalten im Kriege zu schüren."* Bundesarchiv Militärarchiv (a továbbiakban: BA MA) RH 21-2/913 25. Bl. – Panzerarmeekommando 2 Ic/A.O. – Vorschläge und Anregungen für die politische Bekämpfung der Sowjets. 22.01.1942.

A német propaganda a felszabadulásnak a mindennapi életre gyakorolt hatásához két módon viszonyult. Egyrészt a „tiszta orosz lélek" megrontásával, züllesztésével vádolta a szovjet hatalmat, amellyel valószínűleg azokat a vidéki, tradicionális társadalomban szocializálódott embertömegeket akarta megszólítani, akik számára a bolsevik uralom erőszakos progresszivitása és vallásellenessége visszatetszést szült. Másrészt viszont a szovjet rendszer társadalmi bázisát megszólítva a német propaganda pont amiatt támadta a szovjet vezetést, mert – szerinte – a szegénység felszámolására, a testvériség megteremtésére vonatkozó elképzeléseket elárulta, s csupán az éhínséggel és erőszakkal járó uralmának álcájaként használja azokat. Ennek alternatívájaként a nemzetiszocialista forradalom által ígért új európai rendet kínálta.[9]

A német propaganda központi kérdésként kezelte az agrárkérdést. Amiképp a cári Oroszország bukásához nagyban hozzájárult a földkérdés megoldatlansága, ugyanúgy fel kívánták használni a földbirtoklás ügyét a németek a vidéki lakosság megnyerése érdekében. A német propagandában kiemelt hívószóként jelent meg a kollektivizálás alóli „felszabadítás", az új agrárrend (neue Agrarordnung) megteremtésének ígérete.[10]

Nemzetiségi területeken a felszabadulás nem csupán szovjet-, hanem orosz-, esetlegesen lengyelellenes élt is nyert. Ez különösen igaz volt az ukrán területeken, ahol egyrészt létezett egy erős, fegyveres erővel is rendelkező, függetlenségre törekvő szervezet, másrészt az 1930-as évekbeli éhínség megfelelő alapot adott az ellentétek kiélezésére.[11] Amint egy 1941-es ukránoknak szóló felhívás is mutatja, az ukránok sérelmeit széles történelmi kontextusba helyezte a német propaganda:

„Ukránok!

A szabadság órái, amiért apáitok oly sok áldozattal és vérrel harcoltak, eljött! A moszkoviták és a lengyelek elnyomtak, a bolsevik zsidók kínoztak és kizsákmányoltak Titeket. [...] A cárok majdnem kiirtották a nyelveteket, a bolsevik moszkoviták Titeket, parasztokat és kozákokat örökös jobbággyá akartak tenni!"[12]

[9] Lásd például a Korück 532 partizánoknak szóló röpcéduláját. Idézi Fóris Ákos: Harc a lakosságért – Propaganda a megszállt szovjet területeken a második világháborúban. *Napi történelmi forrás blog.* http://napitortenelmiforras.blog.hu/2016/06/20/harc_a_lakossagert_propaganda_a_megszallt_szovjet_teruleteken_a_masodik_vilaghaboruban_1_resz (2016. június 20.)

[10] Babette Quinkert: *Propaganda und Terror in Weißrussland 1941–1944: die deutsche „geistige" Kriegführung gegen Zivilbevölkerung und Partisanen.* Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich 2009, 214–231.

[11] Az éhínség felhasználását lásd például: BA MA RH 22/19 106–107. Bl. – Anlage 1 –Versaustrupp U 3 der Prop. Abt. Ukraine, 3.1.42.

[12] *„Ukrainer! Die Stunde der Freiheit, für die Ihr und Eure Väter mit soviel Opfern an Blut gekämpft habt, ist gekommen! Moskowiter und Polen haben Euch unterdrückt, bolschewistische Juden gepeinigt und ausgebeutet.* [...] *Die Zaren hatten Eure Sprache fast ausgerottet und die bolschewistischen Moskowiter wollten Euch Bauern und Kosaken zu ewigen Leibeigenen machen!"* Bundesarchiv Berlin R 6/277 1. Bl. – Aufrufe an die Ukrainer, 1941.

Összegezve megállapítható, hogy a felszabadítás szó alatt a német propaganda egy olyan komplex, sokszor egymást is kizáró ígérethalmazt értett, ami – a zsidókon kívül – szinte a szovjet táradalom minden rétegét meg kívánta szólítani.

Hitler a felszabadító – ukrán nyelvű propagandaplakát
(Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gitler-vizvolitel.jpg)

„Hazai zászló alatt a fényes jövőbe" – a Fehérorosz Fiatalok Uniójának plakátja (Forrás: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/de/СБМ_плакат.jpg)

A felszabadulás eszméjének intézményesülését a megszállt területeken megtartott ünnepségekben figyelhetjük meg. A német csapatok bevonulásakor több városban felszabadulási ünnepségeket (Befreiungsfeiern) tartottak, és üdvözlő táviratokat küldtek a megszállók számára.[13] A felszabadulás ideológiája két, a megszállt területeken kötelező ünnepben öltött testet. A megszállók meghagyták május 1-ét mint a *„bolsevizmus alól felszabadult munka ünnepét"*, illetve kötelező ünneppé tették június 22-t mint *„a bolsevizmus alóli felszabadító harc kezdetét"* vagy *„felszabadulás évfordulóját"*. Ezeken kívül visszaállították az egyházi ünnepeket,[14] amelyek a vallásos lakosság felé tett gesztusokon kívül konkrét propagandaértékkel is rendelkeztek. Így 1942 húsvétját a német propaganda felhasználta arra, hogy Krisztus feltámadásával állítsa párhuzamba a „lakosság újjászületését" a „felszabadított" területeken.[15] Fehérorosz területeken a helyi nacionalisták igényeinek kiszolgálása érdekében március 25-t, a Belorusz Népköztársaság kikiáltásának évfordulóját is ünnepelték.

A júniusi támadási időpont propagandacélokra való felhasználásában valószínűleg az is közrejátszott, hogy a szovjet propaganda igen korán elkezdte felhasználni a német támadás időpontját. A *Pravda* június 23-i vezércikkét követően már Sztálin július 3-i beszéde is Napóleon 1812-es hadjáratával vont párhuzamot,[16] ami megteremtette az alapot annak a máig élő narratívának, amely a szovjet–német háborút az 1812–1813-as háborúhoz hasonlóan „Nagy Honvédő Háborúként" értelmezze. Ebben a helyzetben kézenfekvő párhuzamként szolgált, hogy Napóleon a Nyeman folyót 1812. június 24-én lépte át. Így egy, a már 1941 szeptemberében kinyomtatott és a német katonák között szétszórt szovjet propagandaújság az alábbi módon értelmezte a német támadás időpontját: *„Napóleon is júniusban indult el Oroszország ellen és kezdetben előrenyomult. De a »Grande Arméeból« csupán néhány ezer lerongyolódott alak menekült meg. Akik megmenekültek a merész orosz katonáktól és a rettenthetetlen szabadcsapattagoktól [Freischärler], azokat elragadta a könyörtelen tél. Ne feledd Napóleon katonáinak óva intő arcát!"*[17]

[13] Lásd például a lembergi városvezetés táviratát Adolf Hitlerhez: BA MA RH 26-454/6 – Anlage 101 Telegramm der Stadtverwaltung Lemberg an der Führer und Reichskanzler.

[14] Ezekről lásd: A Sztarij Oszkol-i magyar városparancsnokság rendelete az orosz ünnepek és munkaszüneti napok meghatározásáról. 1942. december 20. Idézi Krausz Tamás – Varga Éva Mária (szerk.): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok (1941–1947).* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013, 481.

[15] Buchbender 278.

[16] Rádióbeszéd 1941. július 3. In Sztálin: *A Szovjetunió nagy honvédő háborújáról.* Szikra Kiadó, Budapest, 1948. 5–13.

[17] *„Auch Napoleon ist im Juni gegen Russland aufgebrochen und auch er hat anfangs Fortschritte gemacht. Aber von der »Großen Armee« haben sich nur ein paar Tausend zerlumpte Gestalten gerettet- Wer den kühnen russischen Soldaten und den unerschrockenen Freischärlern entging, den raffte der unbarmherzige Winter hin. Vergesst nicht das warnende Geschick der Soldaten Napoleons!"* BA MA RW 19/473 82. Bl. – Front-Illustrierte: für den deutschen Soldaten. No. 7. – September 1941.

Június 22. mint a „felszabadulás napja" már 1942-ben megünneplésre került, de ekkor még csak rövid üzemi szólamokban és gyűlésekben öltött testet.[18] A rövid háborúba vetett német remények szertefoszlása után a német hadvezetés egyre nagyobb energiát fektetett a megszállt területek lakosságának megnyerése.

Az ünnepségek lebonyolításának természetesen részesei voltak a helyi német parancsnokok is. Így például a német 2. hadsereg mögöttes területi parancsnoksága az alábbi programmal kívánt megemlékezni a német támadás második évfordulójáról:

„Program
a bolsevizmus elleni harc 2. évfordulójának ünnepére

1. Az ünnepség megnyitása Kovtun rajonpolgármestere által 16:00-kor
2. Ukrán felvonulás, játszik a zenekar
3. A német Véderő [Wehrmacht] üdvözlése Kovtun rajonpolgármestere által
4. Üdvözlés iskolás gyerekek által, a virágok átadása, zene
5. Kovtun rajonpolgármester beszéde a sebesültekhez
6. A virágok átadása a sebesülteknek az iskolás gyerekek által, zene
7. Kovtun rajonpolgármester beszéde a lakossághoz
8. Az elesettek ünneplése, gyászinduló
9. Az ukrán kórus és zenekar előadása
10. Kanjuka ukrán állomásfőnökének beszéde
11. Malukov ukrán államügyész beszéde
12. Felhívás a nőkhöz, Butajko asszony
13. Felhívás az ifjúsághoz
14. A helyettes Ortskommandant,[19] Fehrmann százados úr köszönő szavai
15. A hivatalos rész vége
16. Az ukrán kórus és zenekar bemutatói, néptánc, mulatságok stb."[20]

[18] Buchbender 280.

[19] Magyarul: helyi parancsnok. A helyi parancsnokságok (Ortskommandantur) a német katonai igazgatás alapjai voltak.

[20] *„Programm der Feier des 2. Jahrestages des Befreiungskampfes gegen den Bolschewismus. 1. Eröffnung der Feier durch den Rayonbürgermeister Kowtun um 16.00 Uhr. 2. Ukrainischer Marsch, gespielt von der Kapelle. 3. Begrüßung der deutschen Wehrmacht durch den Rayonbürgermeister Kowtun. 4. Begrüßung durch Schulkinder, Überreichung von Blumen, Musik. 5. Ansprache des Rayonbürgermeisters Kowtun an die Verwundeten. 6. Überreichung von Blumen durch Schulkinder an die Verwundeten, Musik. 7. Ansprache des Rayonbürgermeister Kowtun an die Bevölkerung. 8. Ehrung der Gefallen, Trauermarsch. 9. Vorträge des ukrainischen Chors und der Kapelle. 10. Rede des ukrainischen Bahnhofsvorstehers Kanjuka. 11. Ansprache des ukrainischen Staatsanwaltes Malukow. 1. Ruf an die Frauen, Frau Butaiko. 13. Appell an die Jugend. 14. Dankesorte des stellv. Ortskommandanten Herrn Hptm. Fehrmann. 15. Ende des offiziellen Teiles. 16. Vorführungen des ukrainischen Chors und der Kapelle,*

1943. június 22-én a német 2. páncéloshadsereg mögöttes területein is ünnepségeket rendeztek: *„»Június 22« mint a bolsevizmus alóli felszabadulás évfordulóját mindenhol megünnepelték és a nagyszabású tüntetéseken propagandisztikus, felvilágosító hatást tett a lakosságra és az üzemi alkalmazottakra. Brjanszkban, O'gradban és Karacsevben üzemi ünnepségek történtek, aminél a munkások a városi színházban, társalgókban és más alkalmas helyeken összejöttek és hozzájuk az Ortskommandantok, polgármesterek és más közéleti emberek beszédet intéztek. Karacsevben – Fieguth százados ünnepség megnyitója után – az Ortskommandant orosz nyelven tartott beszédet, amit a munkások különös helyesléssel fogadtak."*[21]

További kutatást igényelne az a kérdés, hogy a német jelentésekben említett ünneplő lakosság és munkásság milyen arányban vett részt önként, és milyen arányban kényszerből ezeken a rendezvényeken. A „felszabadulás évfordulója" ünneplésének talán legnagyobb ambivalenciája abban a tényben érhető tetten, hogy a gettókban élő zsidóság számára is kötelező ünneppé tették június 22-ét. Ennek lelkiállapotát, ellentmondását világítja meg Herman Kruk lengyel zsidó könyvtáros, akinek naplója a vilniusi gettó történetének egyik legfontosabb forrása: *„Ma egy nagy ünnepnapot hirdettek meg, a felszabadulás évfordulóját. Az utcák zászlókkal vannak kicsinosítva, minden litván intézmény be van zárva. Egy sor német egység sem dolgozik. Díszszemléket tartanak, Burakas, a zsidó ügyek referense az elöljáróságnál, még szükségesnek tartotta, hogy a zsidótanácsnak meghagyja, hogy a gettóban az intézmények celebráljanak az ünnepnapot.*

Nos ünnepeljük a felszabadulásunk napját!...

Ma éjszaka 12 órakor az összes vilnai templom harangja az új kezdődő év óráit hirdette – egy év Vilna felszabadulása óta!

Zsidók tízezreit lőtték agyon Ponarban.[22] *Lengyelek ezrei sem szenvedtek el jobb sorsot. Ezreket küldenek naponta kényszermunkára. Forr valami. Fiatal emberek futnak az erdőbe, partizáncsoportok alakulnak. Jönnek az összeütközések, merényletek,*

Volkstänze, Belustigungen u.s.w." BA MA RH 23/188 266. Bl. – Programm der Feier des Jahrestags den Befreiungskämpfen gegen den Bolschewismus. Konotop, 22. Juni 1943.

[21] *„Der »22. Juni« wurde als Jahrestag der Befreiung vom Bolschewismus allerorts festlich begangen und in Großkundgebungen propagandistisch, aufklärend auf die Bevölkerung und Betriebsangehörigen eingewirkt. In Brjansk, O'grad und Karatschew eingewirkt. In Brjansk, O'grad und Karatschew fanden Betriebsfeiern statt, wobei die Arbeiter im Stadttheater, in Gemeinschaftsräumen und anderen geeigneten Plätzen zusammengeführt und durch Ortskommandanten, Bürgermeister und andere Personen des öffentlichen Lebens, Ansprache gehalten wurden. In Karaschew hielt, – nach Eröffnung der Feier durch Hauptmann Fieguth, – der Ortskommandant in russischer Sprache eine Rede, die mit besonderem Beifall von den Arbeitern aufgenommen wurde."* BA MA RW 31/763 Anlage II/54 – Kriegstagebuch, 22. Juni 1943.

[22] Ponar (lengyelül Ponary, litvánul Paneriai) környéke tekinthető a legjelentősebb litvániai kivégzőhelynek számított a német megszállás időszakában. Ponar közelében egy félig elkészült olajraktározónál 1941 és 1944 között megközelítőleg 100 ezer főt lőttek agyon, többségében zsidókat, de az áldozatok között találhatunk lengyeleket, oroszokat, litvánokat és cigányokat is. 1941 végéig több mint 47 ezer embert gyilkoltak meg ezen a területen. Bővebben lásd Eckert, Christina: Die Mordstätte Pa-

és bosszútettek. Ez az atmoszféra, Vilnában a felszabadulás és az elnyomatás elrendelt évfordulóját ünneplik. Vilna és Lita teljes zsidó lakosságát megsemmisítették, és eltaposva fekszik. De azok, akik még megmaradtak, remélik és biztosak abban, hogy jobb idők jönnek, egy jobb és nagyobb évforduló ideje, mint a mostani. Eközben ezt ünnepeljük Burakas diktátuma alatt."[23]

A megszállt területeken még 1944-ben is jelentős rendezvényeket szerveztek a németek március 25-ére, május 1-ére és június 22-ére. Június 22-én a minszk városában már nem csupán a horogkeresztes, hanem már fehérorosz zászlók[24] is lobogtak a középületeken. Kiállítás nyílt az elmúlt évek teljesítményeiről, és a város új villamosvonalát is felavatták. Délután 3 órától, felépítményeiken különböző szovjetellenes feliratokkal, autók vonultak fel a Győzelem és a Színház utca között. Emellett a városvezetésnek a nagyszabású ünnepléssel más célja is volt, minthogy egyszerűen a német megszállás legitimációját növeljék. Az ünnepségsorozattal akarták demonstrálni a német hatalom szilárdságát és eloszlatni azokat a híreket, amelyek a város kiürítésére vonatkoztak.

A lakosság körében keringő híreknek komoly alapja volt, hiszen amíg a kollaboráns fehérorosz ifjúsági szervezet tagjai felvonultak a városban,[25] Minszktől keletre sorsdöntő események színterévé vált Fehéroroszország. Június 22-ére virradó éjszaka szovjet mélységi légitámadások érték a Közép Hadseregcsoport védelmét, szovjet ezredek és zászlóaljak harcfelderítés céljából megtámadták a német harc-

neriai (Ponary) bei Vilnius. In Bartusevicius, Vinas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (Hrsg.): *Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941.* Böhlau, Köln, 2003, 132–142.

[23] *„Heute ist ein großer Feiertag proklamiert worden, ein Jahrestag der Befreiung. Die Gassen sind herausgeputzt mit Fahnen, alle litauischen Institutionen sind geschlossen. Auch eine Reihe deutschen Einheiten arbeiten nicht. Es werden Paraden abgehalten und Burakas, der Referent für jüdische Angelegenheiten beim Magistrat hat es sogar für nötig gehalten, dem Judenrat zu befehlen, dass die Institutionen im Ghetto den Feiertag zelebrieren.*

Wir feiern also unseren Tag der Befreiung!...

Heute Nacht um 12 Uhr werden die Glocken aller Wilnaer Kirchen der Stadt die Stunde des beginnenden neuen Jahrs ankündigen – ein Jahr seit Wilnas Befreiung!

Zehntausende Juden sind in Ponar erschossen worden. Tausende von Polen haben kein besseres Schicksal erlitten. Tausende werden tagtäglich zur Zwangsarbeit geschickt. Er gärt. Junge Leute laufen in den Wald, es bilden sich Partisanengruppen. Es kommt zu Zusammenstößen, Attentaten und Racheakten. Das ist die Atmosphäre, in der Wilna seinen diktierten Feiertag der »Befreiung« und Unterjochung feiert. Die ganze jüdische Bevölkerung von Wilna und von Lite ist vernichtet und liegt zertreten. Die aber, die noch geblieben sind, hoffen und sind sicher, dass bessere Zeiten kommen, die Zeit eines besseren und größeren Jahrestags als des heutigen. Inzwischen feiern wir ihn unter Burakas Diktat." Herman Kruk 1942. június 22-i naplóbejegyzése. Idézi Schroter, Gudrun: *Worte aus einer zerstörten Welt. Das Ghetto in Wilna.* Röhrig Universitätsverlag, St. Ingbert, 2008. 210–211.

[24] A német megszállás alatt nem a ma hivatalos, 1951-es zászlót, hanem az 1918-as Fehérorosz Népköztársaság fehér-vörös-fehér sávos zászlaját használták.

[25] Quinkert 362–364.

A Fehérorosz Véderő (Weißruthenische Heimwehr) felvonulása Minszkben 1944 júniusában (Forrás: Bundesarchiv, Bild 183-1991-0206-506)

előőrsöket.[26] Ezzel megkezdődött a háború legjelentősebb szovjet offenzívája, a Bagratyion-hadművelet, amely révén a Vörös Hadsereg Fehéroroszország és Kelet-Lengyelország jelentős hányadát felszabadította a német uralom alól, a német Közép Hadseregcsoport pedig a megsemmisülés szélére jutott. Kevesebb mint két héttel a „felszabadulás napjának" megünneplése után, július 3-án bevonultak a szovjet csapatok Minszkbe.

Amiképp Hitler a saját mozgalma által megkonstruált Führer-képpel is azonosult, úgy hasonló viszonyt találhatunk június 22. kapcsán is. Habár nem kimutatható, hogy a szovjet vezetést befolyásolta volna a Barbarossa-hadművelet dátuma, Goebbels naplója szerint Hitler így vélekedett erről: *„Ami a keletet illeti, a Führer a leghatározottabban számol egy támadás kezdetével a holnapi csütörtökön* [június 22-én – F. Á.], *éspedig azért, mert a június 22-i dátum ingerel."*[27]

[26] Szabó Péter – Számvéber Norbert: *Keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945.* Puedlo Kiadó, Nagykovácsi, 2002. 31.

[27] *„Was den Osten anlangt, so rechnet der Führer hier auf das bestimmteste mit dem Ausbruch der Offensive am morgigen Donnerstag, und zwar deshalb, weil das Datum des 22. Juni reizt."* Ruth, Ralf Georg (Hrsg.): *Joseph Goebbels Tagebücher. 5. Band – 1943–1945, Anhang.* Piper Verlag, München–Zürich, 2003. 2067.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Elsődleges irodalom

Buchbender, Ortwin: *Das tönende Erz: deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg.* Seewald, Stuttgart, 1978.

Ruth, Ralf Georg (Hrsg.): *Joseph Goebbels Tagebücher. 5. Band – 1943–1945, Anhang.* Piper Verlag, München–Zürich, 2003.

Schroter, Gudrun: *Worte aus einer zerstörten Welt. Das Ghetto in Wilna.* Röhrig Universitätsverlag, St. Ingbert, 2008.

Másodlagos irodalom

Eckert, Christina: Die Mordstätte Paneriai (Ponary) bei Vilnius. In Bartusevicius, Vinas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (Hrsg.): *Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941.* Böhlau, Köln, 2003.

Fóris Ákos: Harc a lakosságért – Propaganda a megszállt szovjet területeken a második világháborúban. *Napi történelmi forrás blog.* 2016. június. 20. http://napitortenelmiforras.blog.hu/2016/06/20/harc_a_lakossagert_propaganda_a_megszallt_szovjet_teruleteken_a_masodik_vilaghaboruban_1_resz (2017. március 14.)

Götz, Aly – Susanne, Heim: *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung.* Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2013.

Grelka, Frank: »Jüdischer Bolschewismus«. Zur Tradition eines Feindbildes in der Ukraine unter deutscher Militärverwaltung 1918 und 1941. In Kronenbitter, Günther – Pöhlmann, Markus – Walter, Dierk (Hrsg.): *Besatzung. Funktion und Gestalt militärischer Fremdherrschaft von der Antike bis zum, 20. Jahrhundert.* Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2006.

Herbeck, Ulrich: *Das Feindbild vom „jüdischen Bolschewiken": zur Geschichte des russischen Antisemitismus vor und während der Russischen Revolution.* Metropol-Verlag, Berlin, 2009.

Krausz Tamás – Varga Éva Mária (szerk.): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok (1941–1947).* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013.

Quinkert, Babette: *Propaganda und Terror in Weißrussland 1941–1944: die deutsche „geistige" Kriegführung gegen Zivilbevölkerung und Partisanen.* Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2009.

Szabó Péter – Számvéber Norbert: *Keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945.* Puedlo Kiadó, Nagykovácsi, 2002.

Sztálin, Joszif Visszarionovics: *A Szovjetunió nagy honvédő háborújáról.* Szikra Kiadó, Budapest, 1948.

Wette, Wolfram: Die propagandistische Begleitmusik zum deutschen Überfall auf die Sowjetunion am 22. Juni 1941. In Ueberschär, Gerd R. – Wette, Wolfram (Hrsg.): *Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion »Unternehmen Barbarossa« 1941.* Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1999.

MŰVÉSZET LÖVÉSZÁROKBAN ÉS FLASZTEREN

Kloska Tamás

AZ EZRED HADIFESTŐJE

Kövér Gyula és a Nagy Háború

A m. kir. miskolci 10. honvéd gyalogezred első világháborús szerepvállalásáról, katonáinak megpróbáltatásairól és harcairól igen gazdag anyag maradt az utókorra. Az érdem többek között Sassy Csabáé,[1] aki naplót vezetve dokumentálta, és a háború után egy emlékalbumban adta közre a miskolci bakákkal történteket. Az ezred soraiban több művészi ambíciókkal bíró tiszt is szolgált: Sassy költeményei mellett Kövér Gyula és Meilinger Dezső[2] rajzait képes levelezőlapokon adták ki. Kövér Gyula azonban más módon is hozzájárult ahhoz, hogy a miskolci 10-esek világháborús útja dokumentálva legyen.

Elöljáróban tekintsük át, hogyan alakult az ifjú festő élete az 1914-es évig. Kövér Gyula 1883. március 14-én született a Heves megyei Verpeléten. 1902 és 1906 között a budapesti Képzőművészeti Főiskolán tanult, olyan híres mesterei voltak, mint Székely Bertalan vagy Révész Imre. Itthon megkezdett tanulmányait a müncheni Képzőművészeti Akadémián folytatta a neves grafikus, Peter Halm[3] rézkarcoló osztályában, és műveivel is itt lépett először nagyközönség elé. Kiállításai voltak még Párizsban, Rómában, Madridban és több más európai nagyvárosban is.[4]

Kövér Gyula 1907-ben Münchenben ismerkedett meg későbbi finn feleségével, Alice Stünkellel. A románcból egészen különös szerelmi történet kerekedett. Helena Kangas finn újságírónő – aki Leena Ilmari írói néven vált ismertté Finnországban – 1943 áprilisától újságíró-ösztöndíjat kapott a magyar államtól, és egy teljes évet Magyarországon tölthetett. 1943–1944 közötti riportjairól 2001-ben je-

[1] Sassy Csaba (1884–1960) költő, újságíró. Az első világháború alatt a miskolci 10. honvéd gyalogezredben szolgált, a tábori lapot szerkesztette. A 10-es honvéd hagyományok legnagyobb éltetője volt.

[2] Meilinger Dezső (1892–1960) festőművész. A budapesti Képzőművészeti Főiskolán tanult, majd a világháború kitörésekor a miskolci 10. honvéd gyalogezredbe sorozták be. 1917-ben Kövér Gyulával tartott közös hadikiállítást Egerben. Leszerelése után Miskolcon maradt, és rajztanárként helyezkedett el.

[3] Peter Halm (1854–1923) német grafikus. 1901 és 1923 között a müncheni Képzőművészeti Akadémián rézkarcot oktatott.

[4] Éber László (szerk.): *Művészeti Lexikon I. A–K.* Győző Andor Kiadása, Budapest, 1935. 595.

lent meg magyar nyelven könyv,[5] amelyből tájékozódhatunk Gyula és Alice szerelméről. Kangasnak személyesen volt lehetősége kikérdeznie a magyar festőt és finn kedvesét románcuk történetéről. 1907-ben mindketten festőművészetet tanultak Münchenben, Kövér Gyula a már említett Peter Halm, Alice pedig Angelo Jank és Knirr professzor tanítványaként. Érdekes módon mégsem az Akadémián, hanem egy müncheni kávéházban találkoztak először:

„(...) *harmincfős finn csoport ült körül egy hosszú asztalt. Egyszer csak a pincér odalép hozzá* [Alice-hoz], *s átad neki egy csoport ibolyát. (...) bíztatják Alicét, hogy fogadja el a virágokat. Egy pillanat múlva vörös szegfűt küldenek neki, kis idő múlva egy másikat, amelyhez névjegyet mellékeltek a következő szöveggel: »Nézzen balra, legyen szíves!« Az egész társaság balra fordítja a fejét. Ott ült Kövér Gyula egy művész barátjával, s poharát a szép Alicéra emelte, aki mosolyogva válaszolt az üdvözletre.*"[6]

Az esetet további légyottok követték, a fiatal magyar festő sokszor gitározott a finn lánynak, és előszeretettel tettek hosszabb sétákat Münchenben. Házasságkötésükig azonban még sok időnek kellett eltelnie, mivel Stünkel apja nem nézte jó szemmel a két fiatal románcát. A férfi Viborgban (akkor a Finn Nagyhercegség része volt) dolgozott konzulként, innen utazott személyesen lánya után, hogy hazahozza Finnországba. A fiatalok között a kapcsolat mégsem szakadt meg, a szerelmesek között sűrű levélváltás kezdődött. Alice Helsinkiben időközben feleségül ment egy finn mérnökhöz, Leonard Stenberghez, akitől egy fia született, Harry.[7] Érdekesség, hogy a frigyhez mind Alice, mind a lány édesanyja Kövér beleegyezését kérte, sőt, Alice teljes nyíltsággal beszélt leendő férjének magyar szerelméről, és feltételként kötötte ki, hogy levélben továbbra is kapcsolatban maradhassanak Kövér Gyulával, továbbá azt is, hogy a festő fényképét kitehesse a szobájában.[8]

Kövér a hazai közönség előtt 1909-ben mutatkozott be Budapesten. A *Népszava* korabeli száma még ismeretlen festőként aposztrofálta, sőt, a cikk írója meglehetősen kritikusan állt az ifjú tehetséghez, és nem jósolt nagy jövőt számára:

„Kövér Gyula képei. *Ismeretlen nevű festő talán igen fiatal ember, Kövér Gyula rendezett munkáiból kiállítást (...). München még pontosan cirkalmazott karcokkal szerepel, de azután jön a magyar Felvidék, jön Nizza, Páris és főleg Spanyolország, mind nyálkás képeken, melyeken erősebb művészi cél nélkül elernyedten kerülnek egymás mellé kiterítve meglehetős polgári udvariassággal Kövér Gyula színei. (...) A forrongó, a haladó új művészet problémáitól távol áll a kis kiállítás. Üzletnek jó lesz*

[5] Kangas, Helena: *Az én Magyarországom. Cikkek, riportok, 1943–1944.* Argumentum, Budapest, 2001.
[6] Kangas 112.
[7] Harry Stenberg (Alice Stünkel első házasságából származó fia) első feleségének visszaemlékezései Kövér Gyuláról és Alice Stünkelről. Forrás a szerző birtokában. Szíves köszönet Rédey Ágnesnek az adatközlésért.
[8] Kangas 113.

– talán, mert Magyarországon ma már mindenfajta munkáról sikerül kideríteni, hogy művészet, sőt egy kis megerőltetéssel, hogy modern művészet is. (Bgy.)"[9]

A következő években azonban sorra érkeztek a kisebb-nagyobb sikerek; 1911-ben a Művészházban volt kollektív tárlata, 1914-ben pedig elnyerte a Ferenc József koronázási jubileumi-díjat, mellé pedig 4000 koronát.[10] Erről a *Budapesti Hírlap* így tudósított:

„A Ferenc József festészeti díj. *A Ferenc József jubileumi alapítvány négyezer koronás festészeti díjának zsűrije Bárczy István dr. polgármester elnöklésével ma döntött a díj odaítélése ügyében. A bizottság a díjat Kövér Gyula festőművésznek ítélte oda. Kövér Gyula a fiatalabb gárda egyik tehetséges tagja. Két kollektív kiállítását, a melyet tavaly és tavaly előtt rendezett műveiből, a közönség és kritika elismeréssel fogadta.*"[11]

Az első világháború kitörése után Kövér elvégezte a tartalékos tiszti iskolát, ahonnan 1915-ben a Kriegspressequartier Kunstgruppe[12] nevű részlegének tagjaként a m. kir. miskolci 10. honvéd gyalogezredhez került a keleti frontra, az orosz harctérre.

„Október elsején menetzászlóaljat kaptunk. Köztük volt Kövér Gyula hadapród, az országos nevű festőművész, akit 1914. nyarán Belgiumban és Hollandiában talált a mozgósítás. Ott festette az ősrégi, szép belga városokat. (...) Az ezred hadifestője lett."[13]

Az alakulat kötelékében 35 hónapon át teljesített szolgálatot, és végül századosi rendfokozatban fejezte be a háborút. Az 1939-ben megjelent 10-es honvéd emlékalbum a következő életrajzot közli a festőről (zárójelben a rövidítések feloldása):

„Kövér Gyula t. [tartalékos] *százados, festőművész, Budapest.*

1915. január 15-én vonult be ezredünkhöz háborús katonai szolgálatra mint e. é. [egyévi] *önkéntes. A t.* [tartalékos] *tisztiiskola elvégzése után az orosz harctérre ment és 35 hónapon át küzdött az ezred harcaiban mint szakasz- és századparancsnok az orosz és román frontokon. Mint kiváló festőművész, az ezred festője volt. Kitüntetései: Ezüst és Bronz Signum Laudis,*[14] *II. o. E. V. É.* [II. osztályú Ezüst Vitézségi Érem], *K. cs. k.*[Királyi császári és királyi], *Magyar, Osztrák és Német háborús emlékérmek.*"[15]

[9] *Népszava* 37. évfolyam, 218. szám, 1909. szeptember 15., 4.
[10] 1892-ben alapított díj, amely a kortárs fiatalművészek támogatását tartotta legfőbb céljának.
[11] *Budapesti Hírlap* 34. évfolyam, 19. szám, 1914. január 22., 8.
[12] Sajtófőhadiszállás, az osztrák–magyar Hadsereg-főparancsnokság (Armeeoberkommando) egyik osztálya, amelynek kötelékében számos újságíró, fényképész és festő teljesített szolgálatot.
[13] Sassy Csaba: *Hét ország frontján. Sassy Csaba háborús naplója 1915–18.* Miskolc, 1930. 1. kötet. 166. (A továbbiakban Sassy 1930.)
[14] A (bronz) Signum Laudist 1917 márciusában érdemelte ki. Sassy Csaba: *Hét ország frontján. Sassy Csaba háborús naplója 1915–18.* Miskolc, 1931. 2. kötet. 44. (A továbbiakban Sassy 1931.)
[15] Sassy Csaba: *A volt. m. kir. miskolci 10. honvéd gyalogezred világháborús emlékalbuma.* Ludvig Nyomda, Miskolc, 1939. 291. (A továbbiakban: *Emlékalbum* 1939).

„– *Kinevezések a 10 es honvédeknél. A Rendeleti Közlöny legutóbbi száma szerint a 10-ik honvéd gyalogezrednél (...) Kövér Gyulát tart*[alékos] *hadnaggyá (...) nevezték ki*"[16] – írta a festő hadnagyi kinevezéséről az *Egri Újság* 1916. augusztus 20-án.

Az Osztrák–Magyar Monarchia katonatársadalmának megvolt a saját maga jellegzetes sajtója. 1914-ben, a világégés kitörésekor kilenc katonai lap létezett, ezek közül egy-egy a honvédség és a csendőrség *Rendeleti Közlönye* volt, azonban igazi katonairodalmi élet csupán három-négy lapban folyt.[17] A nagy háború nemcsak a harctereken hozott jelentős változásokat, hanem ezen a területen is, ugyanis kialakított egy sajátos katonai újságtípust, a tábori lapot. Csak 1917-ben 23 új tábori újságot indítottak, de számuk még a háború utolsó évében is néggyel gyarapodott.[18] A tábori lapok túlnyomó része az egyes gyalogezredek saját lapja volt, amelyek igen fontos forrásai az adott alakulatnak, mivel szerkesztői és írói első kézből élték át az eseményeket. Az újságok illusztrációit sok esetben a ceruzával jobban bánó katonák készítették.

A miskolci honvédek sem maradtak ki a saját lappal rendelkező ezredek sorából, újságjukat, a *10-es Honvéd*et először 1917. július 15-én jelentették meg, a lap „hivatalos" illusztrátora Kövér Gyula lett. A *10-es Honvéd* ötlete a már említett Sassy Csaba érdeme volt, aki így emlékezett vissza az újság megalapítására: „*Volt hát az ezrednek két festőművésze – Kövér Gyula és Meilinger Dezső –, volt költője, volt írója, zeneszerzője... Csak még egy tábori újságja hiányzott. Erre nézve is tettem egy előterjesztést Sáfrán alezredes úrnak 1917 júniusában. Tetszett az ötlet. Megírtam, hogy milyen rovatokat képzelek el. Kövér Gyula megrajzolta a rovatfejeket. Az is tetszett. – Forrt, ért a tábori újság gondolata, míg végre 1917 júniusában Sáfrán alezredes úr elhatározta, hogy a tábori újságot megcsináljuk!*"[19]

Az ezredújság minden hónap 1-jén és 17-én jelentkezett: a heti tárca szerepét betöltő rovatban a szerkesztő számolt be a miskolci katonákkal történt eseményekről, de további rovatok is színesítették a lapot.[20] Az ezred küzdelmei során Kövér számos grafikát és festményt készített, illetve ceruzával rajzolt karikatúrákon örökítette meg a miskolci bakák jellegzetes alakjait. Sőt, a román fronton egyszer arra is akadt példa, hogy a szomszédos német ezredparancsnokság tisztjeiről készített rajzokat. A m. kir. kassai 39. honvéd gyaloghadosztály – amelybe a miskolci 10-esek is tartoztak – sapkajelvényeinek tervét is Kövér készítette.[21] Összegyűjtött képeiből *Kacagó lapok a komoly időkből 1915–16* címmel 1916-ban jelentetett meg albumot, amihez előszót is írt:

[16] *Egri Újság* 22. évfolyam, 230. szám, 1915. augusztus 21., 3.
[17] Lukács József: Katonai hírlapok az 1914–18. évi világháborúban. *Magyar Könyvszemle* 67. évfolyam, 1943/1. szám. 45–54, 45.
[18] Lukács 47.
[19] Sassy 1931. 90–91.
[20] Benedek Katalin: Kövér Gyula frontrajzai. *Pannon Tükör* 14. évfolyam, 2014/4. szám. 93–95, 94.
[21] Sassy 1930. 217.

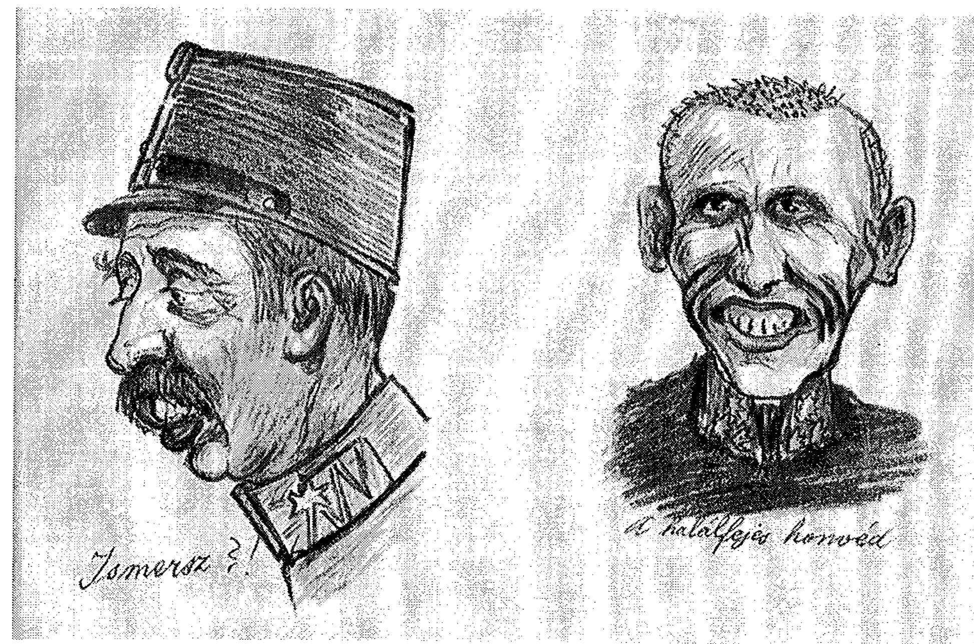
„*Súlyos emlékű »kiképzés«-ek pihenői alatt, majd rövidesen a harctéren, a födözékekben, sátrak alatt, néha vidám, sokszor komoly és szomorú órák idején készültek e karikatúrák pár percnyi vidámság, hangos kacajok előidézésére. Így szaporodott szép lassacskán gyűjteményem, míg végre teljessé vált az. Végül pedig most bajtársaim határozott óhajára adom ki ezeket a számozott füzeteket. Most, midőn végleg leveszem szememről az én rosszakaratú, sárga szemüvegemet, magam is megrettenek »műveim«" láttára, – miket követtem el bajtársaim ártatlan fejeivel. Teljes lelkiismeretfurdalások közepette érezvén szörnyű bűneimet, – iparkodom magam valahogyan kimagyarázni abban a reményben, hogy illetékes helyeken bűnbocsánatban lesz részem, asszonykák nem adnak be válókeresetet elrajzolt fejű férjeik ellen, menyasszonyok nem küldik vissza a jegygyűrűiket és legfőképen* (sic!) – *nem kaparják ki szemeimet rózsás körmeikkel valamelyik elhagyatott utcán.*

Bocsánat, bocsánat!

Román harctér, 1916 nov. 1-én,

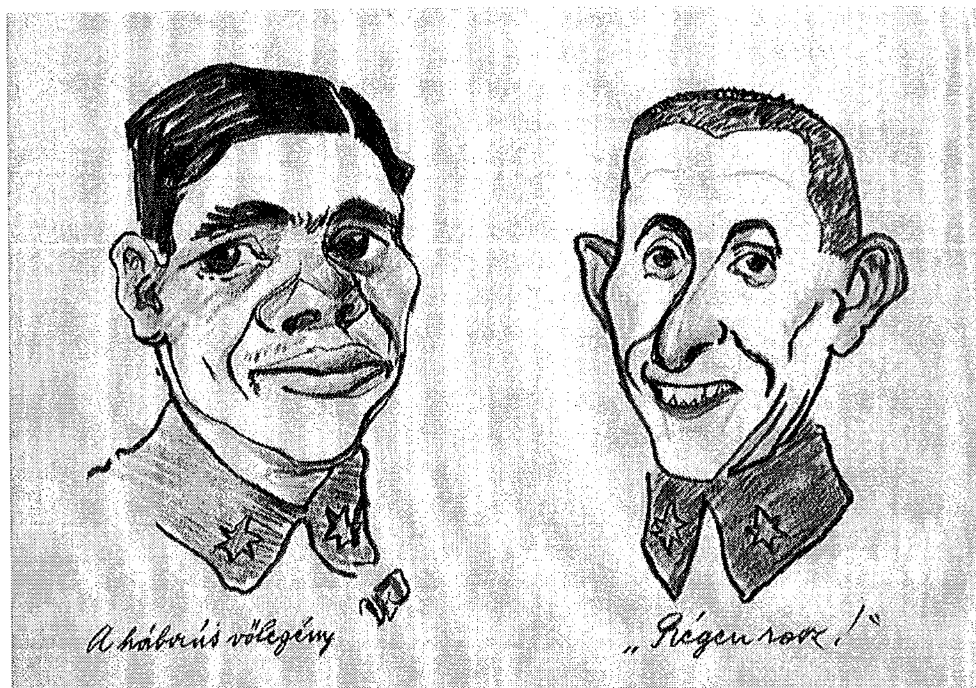
Kövér Gyuszi"[22]

Az albumban 151 tiszttársáról készített rajzot, az alábbiakban négyet szemléltetünk:

„Ismersz?!" – „A halálfejes honvéd"

[22] *Kacagó Lapok a komoly időkből 1915–16.* M. kir. miskolczi 10. honvédgyalogezred, Miskolc, 1916.

„A háborús vőlegény" – „Régen rossz!"

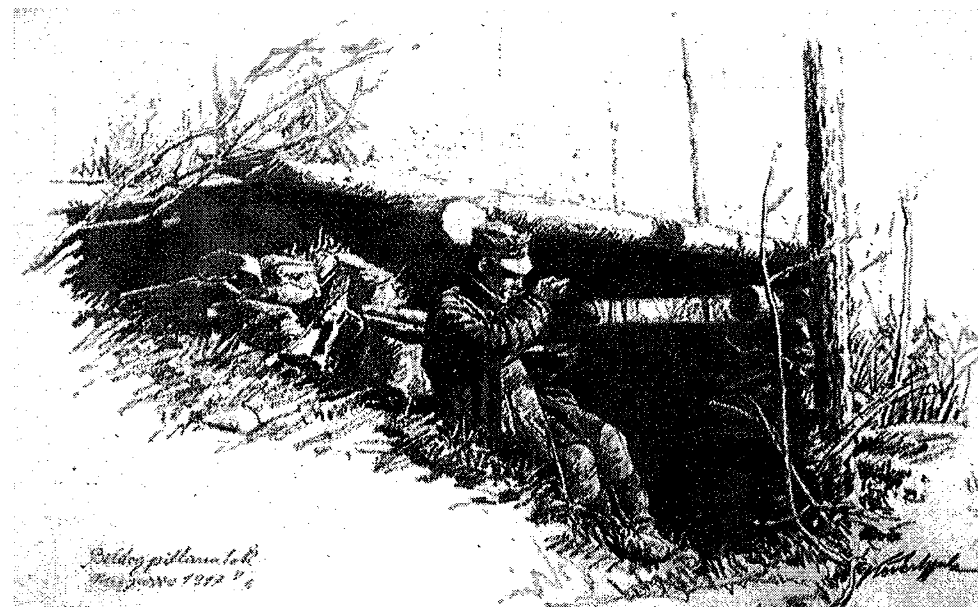
Kövér Gyula a karikatúrák mellett az ezred harcait, mindennapjait és a háborús évek során érintett tájakat, csatatereket is megörökítette. A világégés saját bevallása szerint is hatással volt addigi művészetére: *„Most vázlatfüzet és grafitceruza volt a kenyerestáskámban. Ezekkel az egyszerű munkaeszközeimmel mindent újból kezdtem. Elmaradtak a harsogó színek, a dekorativitás és a »merészség«. De azt hiszem ez az »eltévelyedés« is a javamra szolgált. (...) Mindaddig, amíg az emberek a lábukon sétálnak s a kalapot a fejükön tartják – nem fordítva –, a művészetnek is természetesnek és egészségesnek kell lennie. Az őrültködés nem művészet."*[23]

A 10-es honvédek egyik legnagyobb sikere az 1917. március 8-i Magyaros-tető elleni rohamtámadás volt. A 39. honvéd gyaloghadosztály kijelölt és rohamkiképzésen átesett részeként a 10. honvéd gyalogezred rendkívül alacsony veszteségi mutatók mellett volt képes visszafoglalni az oroszoktól a magaslatsort: a támadás során a központi hatalmak részéről összesen 45 fő esett el, és 215 fő szenvedett sebesülést. Orosz részről 408 ember vesztette életét, és további tizenhárom tiszt és 991 legénységi állományú katona esett fogságba.[24] Kövér az Úz völgyéről, az ezred

[23] Kövér Gyula első világháború alatti stílusáról. Idézi: Kangas 115.

[24] József főherceg: *A világháború, amilyennek én láttam.* MTA kiadása, Budapest, 1930. 450.

Magyarosnál vívott harcairól és rohamista[25] bajtársairól különösen részletgazdag (és a tájképek tekintetében topográfiailag is hiteles) rajzokat készített. Munkái remekül idézik meg a katonák körében tapasztalt fáradtság és fásultság érzéseit, de a miskolci bakák olyan apró örömforrásairól sem feledkezik meg, mint például a néhány nyugodt pillanat közben elfogyasztott jóízű ebédről vagy kávéról.[26]

„Boldog pillanatok, 1917. május 6." (Béky Zoltán gyűjteménye)

1917. augusztus 10-én József főherceg[27] is meglátogatta a Magyarost sikerrel elfoglaló 10-es honvédeket. A vizit során Kövér karikatúraalbumát is megszemlélte, és jót derült a képeken: „[József főherceg] *Sokszor elmosolyodott a karrikatúrák* (sic!) *találó aláírásain és kérdezte, hogy azok milyen vonatkozásban kerültek a kép alá. Különösen megnyerte tetszését a »háborús vőlegény« (Zachár hadnagy) karikatúrája és alig akarta elhinni, hogy a kikarrikírozott* (sic!) *hadnagy különben egész csinos ember."*[28]

[25] Rohamharcászati kiképzésen átesett katona a korabeli szóhasználatban.

[26] Benedek 94–95.

[27] Habsburg József (1872–1962) osztrák főherceg, magyar királyi herceg, osztrák–magyar tábornagy. 1916. november 22. és 1918. január 9. között a róla elnevezett, több hadsereget magában foglaló Heeresfront (seregarcvonal, körülbelül hadseregcsoport) parancsnoka Erdélyben és Bukovinában.

[28] Sassy 1931. 130.

„Lőállások a Magyaroson. Háttérben a Károly kúp és az 1340-es magaslat." (Béky Zoltán gyűjteménye. Alatta összehasonlításképp a Magyaros-tető egy fényképen.)

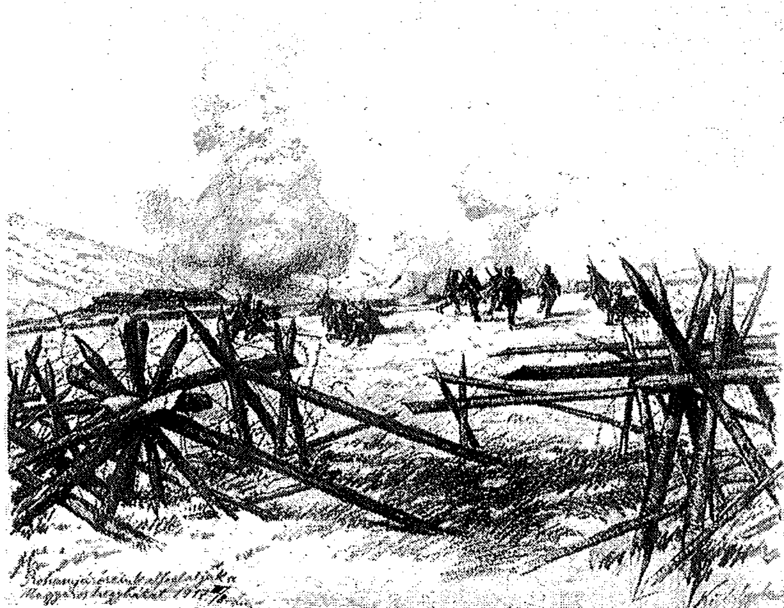

A Magyaros-tető, 1917 márciusában (Balogh-Ebner Márton gyűjteménye)

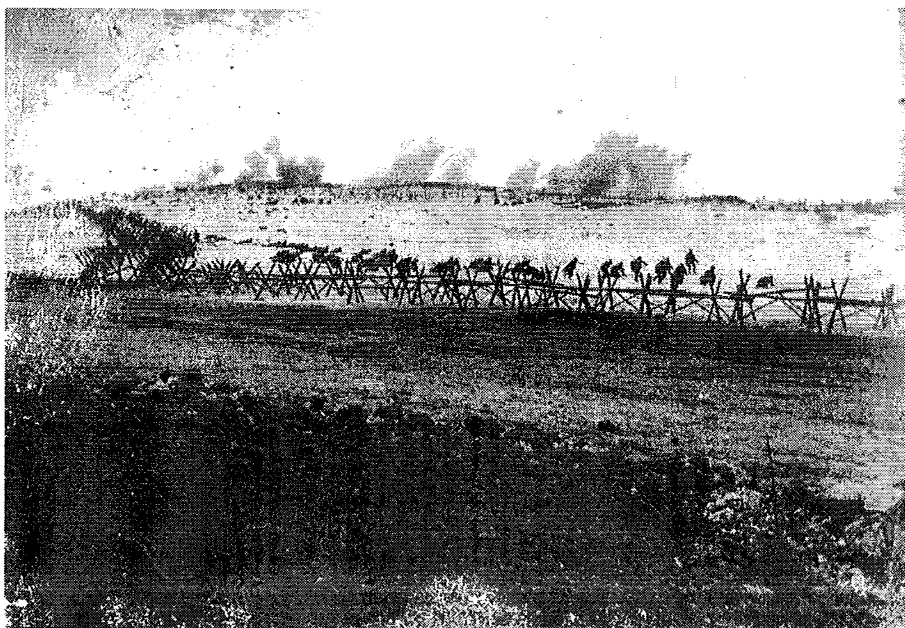

„Rohamjárőr Tanulmány VIII., 1917. május 5." Érdemes megfigyelni a tipikus „rohamista" felszerelést: acélsisak (a katona fordítva viseli!), gránát, ismétlőpuska, két gránátzsák a vállon átvetve, benne további nyeles kézigránátok. (Béky Zoltán gyűjteménye)

Szintén 1917-ben Egerben ezredbeli baj- és festőtársával, Meilinger Dezsővel közösen szerveztek hadikiállítást: „*Két tizes honvéd járt ma Egerben. Régi kedves ismerős mind a kettő, nagyrahivatott fiai Egernek. Két jeles; fiatal egri festőművész: Kövér Gyula és Meilinger Dezső, akik a 10. honvéd gyalogezred hadi kiállatásait rendezik most annak a három megyének székvárosában, amely megyékből a 10-ik honvéd gyalogezred legénysége kiegészítését kapja. A hadi kiállításokat a 10-es honvédek az ezred hadiözvegy és árva alapja javára rendezik Miskolczon, Egerben és Sátoraljaújhelyen. A kiállításon bemutatásra kerülnek az ezred összes harctéri emléktárgyai és trofeumai a gorlicei áttörést követő diadalmas harcoknak, a román harctér hősi tetteinek, a Magyaroson aratott babéroknak tanúi. Több mint 400 kép is lesz a kiállítás gazdag anyagában. Az ezred két festőművészének Kövér Gyulának és Meilinger Dezsőnek*

„Rohamjáróreink elfoglalják a Magyaros hegyhátat, 1917. március 8."
Alatta Kövér precízségének illusztrálására egy eredeti fénykép a támadásról.
(Béky Zoltán gyűjteménye)

Magyaros. Rohamjárőrök támadása az ellenséges orosz drótakadály előtt,
1917. március 8. (Béky Zoltán gyűjteménye)

a harctéren készített szebbnél szebb festményei és rajzai.(...) A kiállításnak Egerben előre láthatóan igen nagy sikere lesz."[29]

A világégés után Kövér stílusa visszakanyarodott a háború előtti vonalhoz: női aktokat, arcképeket, mezőkövesdi jeleneteket festett. A kérdésre, hogy miért kedvelt annyira nőkről képeket készíteni, így felelt: *„Talán a vérem űzött hozzájuk. Fiatal koromban nagy csodálója voltam a nőknek (...). Véleményem szerint az emberi test a legszebb a világon, s a legnehezebb is a festő szempontjából. (...) Szívesen festek fiatal nőket, mivel szép művészetet akarok alkotni."*[30] *„Kövér szerint a női testben kell, hogy legyen puhaság és kerekség"*[31] – idézi Helena Kangas.

A háború után is egyre-másra érték a sikerek: 1919-ben kollektív kiállítása volt a Nemzeti Szalonban, 1922-ben pedig az Erzsébetvárosi Kaszinó díját, majd 1923-ban a Műcsarnok akt-díját nyerte el. 1927-ben újabb kiállítása volt a Nemzeti Szalonban, erről tudósít a *Protestáns Szemle*: *„Értékesebb volt a Nemzeti Szalon harmadik csoportkiállítása, hol a magyar festőművészet három érdemes munkása: Kövér Gyula, Borszéky Frigyes, és Senyei József mutatták be legújabb művészi termésüket. Kövér Gyula, ki eddig par excellence akt-festőként volt ismeretes, ilynemű munkái mellett meglepően jól látott és finoman színezett táj- és városképekkel is felvonult a kiállításon, melyekben egészséges természetszemlélete jól érvényesül."*[32]

A Nemzeti Szalon ezüstérmét 1931-ben, a Balló Ede-díjat[33] 1933-ban és 1935-ben nyerte el.[34] Néhány jelesebb alkotásával külföldön is hírnevet szerzett magának, ilyen volt például a *Rajongók*, *A sztár* vagy az *Ártatlanság*. 1936-ban munkáival részt vett az Egri Kaszinóban rendezett gyűjteményes kiállításon, amelyen a közönség tetszését különösen elnyerte *Öreg búcsús* című alkotásával, a korabeli sajtó szerint ez volt a tárlat legszebb képe (Eger érseke vásárolta meg). Az eseményről az egri újság is beszámolt:

„Kövér Gyula, a magyar piktúra nagy egri értéke hosszú hallgatás után most kiállítást rendez Egerben újabb műveiből. Kövér Gyula a klasszikus festői hagyományok képviselője, aki éppen megtisztult szemlélete és kiegyensúlyozott előadásmódja miatt marad mindig új. Képeinek tárlata a város maradandó értékű kulturális (sic!) *eseménye lesz. A művész már rendezi is kiállítását a Kaszinó nagytermében s a tárlat gazdag anyagából a táj és figurális témák bősége árad. –* (...) [a] *város kultúrközönsége* (sic!) *komoly érdeklődéssel várja a kiváló egri művész újabb megnyilatkozását."*[35]

[29] *Egri Ujság* 24. évfolyam, 279. szám, 1917.november 18., 2.
[30] Kangas 115–116.
[31] Kangas 111.
[32] *Protestáns Szemle* 36. évfolyam, 9. szám, 1927. november. 605. Kritikai Szemle – Kiállítások. Összeállította Oroszlán Zoltán.
[33] Balló Ede festő 1923-ban vagyonának egy jelentős részéből alapítványt hozott létre, amellyel fiatal művészeket támogatott.
[34] Benedek 94.
[35] *Eger Gyöngyösi Újság* XLVII. évfolyam,176. szám, 1936.november 7., 3.

Az előzőekben láthattuk, hogy Kövér Gyula a világháború után is igen aktív és sikeres festő maradt. De hogyan alakult ezzel párhuzamosan magánélete? A levelezés hajdani finn kedvesével egészen az első világháború kezdetéig kitartott, ám mivel Kövér a frontra került, a képeslapok már csak nehezen, majd egyáltalán nem érkeztek meg. Alice-t nem hagyta nyugodni, hogy semmi hír nem érkezett magyar szerelméről, ezért a Svéd Vöröskereszt segítségével kutatni kezdett Kövér után. A szervezettől azt az információt kapta, hogy a magyar festő elesett Oroszországban. Húsz évig abban a tudatban élt, hogy elvesztette ifjúkori szerelmét. Végül egészen hihetetlen módon jutott Alice tudomására, hogy Kövér Gyula mégis életben van. A finn hölgy időközben megözvegyült, azonban első férjétől született Harry fia az 1930-as évek közepén Berlinben tanult állatorvosnak. Harrynek a kollégiumban volt egy magyar szobatársa, akinek mesélt édesanyja ifjúkori festőművész szerelméről, aki életét vesztette az 1914–1918-as világháborúban. A magyar mérnökhallgató megkérdezte finn diáktársától, hogy ki a szóban forgó művész. Mikor meghallotta a Kövér Gyula nevet, közölte Harryvel, hogy Kövér él, és nagyon híres festő Magyarországon, Budapesten lakik.[36]

Alice fia légipostával küldött levelet édesanyjának felfedezéséről. Még ugyanazon a nyáron, harminc év után Budapesten újra találkozott Alice Stünkel és Kövér Gyula. Alice így emlékezett vissza a meghívólevélre:

„– *Hiszem, hogy az a legszebb levél, amit valaha is írtak a világon. Goethe sem tudott volna annál szebben írni.*

A férje mosolyog.

– Szép levelet akartam neked írni neked. Meg is tettem. Aztán megjöttél. Harminc évig nem találkoztunk, mégis azonnal megismertük egymást. (…)

Ha valaki egy fél évvel ezelőtt azt jósolta volna nekem, hogy megnősülök, bolondnak tartottam volna. Igazán nem vettem volna el senki mást, csak Alicét"[37] – mesélte Kövér Helena Kangasnak.

Az 1940-es évek elején házasodtak össze, és néhány évig igen jómódban éltek Budapesten. 1944-ben, a második világháború alatt az oroszok elől Németországba menekültek, ahol a háború után az amerikai megszállási zónában Kövér amerikai katonák portréit festette meg. A festőművész és felesége 1948 őszén költözött Helsinkibe, ahol a városközponthoz közel vásároltak saját lakást. A finn fővárosban Kövér többek között a helyi nőgyógyászok feleségeiről készített képeket.[38]

A festő halála több helyen is pontatlanul jelenik meg (1972). Az általam feldolgozott visszaemlékezésből azonban kiderült, hogy a helytálló adat 1950. július 12. Ezt az alábbi újságkivágás is megerősíti.[39] Kövér Gyula 67 éves korában hunyt el,

[36] Lásd a 7. sz. jegyzetet.
[37] Kangas 113–114.
[38] Lásd a 7. sz. jegyzetet.
[39] Lásd a 7. sz. jegyzetet.

szerény körülmények között, evangélikus szertartás szerint temették el, mivel nem találtak katolikus papot Helsinkiben. Urnája a finnországi hietaniemi temetőben található.

Rakkaamme
professori
Gyula von Kövér-de-Réthát
synt. 14/3 1883, kuoli 12/7 1950.
Alic,, Hillevi, Harry,
lapset.

Hautaus tapahtuu hiljaisuudessa.

„Szerettünk, Kövér Gyula professzor, szül. 14/3 1883, meghalt 12/7 1950.
Alice, Hillevi [Harry felesége], Harry."
Kövér Gyula gyászközleménye egy finn újságban. A szerző birtokában.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Benedek Katalin: Kövér Gyula frontrajzai. *Pannon Tükör* 14. évfolyam, 2014/4. szám. 93–95.
Budapesti Hírlap 34. évfolyam, 19. szám, 1914. január 22.
Éber László (szerk.): *Művészeti Lexikon I. A–K.* Győző Andor Kiadása, Budapest, 1935.
Egri Újság 22. évfolyam, 230. szám, 1915. augusztus 21.
Egri Újság 24. évfolyam, 279. szám, 1917. november 18.
Eger Gyöngyösi Újság 47. évfolyam,176. szám, 1936. november 7.
Hillevi Stenberg visszaemlékezései Kövér Gyuláról és Alice Stünkelről. Forrás a szerző birtokában. Szíves köszönet Rédey Ágnesnek az adatközlésért.
József főherceg: *A világháború, amilyennek én láttam.* MTA kiadása, Budapest, 1930.
Kacagó Lapok a komoly időkből 1915–16. M. kir. miskolczi 10. honvédgyalogezred, Miskolc, 1916.
Kangas, Helena: *Az én Magyarországom. Cikkek, riportok, 1943–1944.* Argumentum, Budapest, 2001.
Lukács József: Katonai hírlapok az 1914–18. évi világháborúban. *Magyar Könyvszemle* 67. évfolyam, 1943/1. szám. 45–54.
Népszava 37. évfolyam, 218. szám, 1909. szeptember 15.
Protestáns Szemle 36. évfolyam 9. szám, 1927. november.
Sassy Csaba: *A volt. m. kir. miskolci 10. honvéd gyalogezred világháborús emlékalbuma.* Ludvig Ny., Miskolc, 1939.
Sassy Csaba: *Hét ország frontján. Sassy Csaba háborús naplója 1915–18.* 1–2. kötet, Miskolci Könyvnyomda Rt., Miskolc, 1930–1931.

György Sándor

„CSAK A KURVA HIDEG TÉL JÖN"

VERSEK A DON-KANYARBÓL

A világtörténelemben számos példa akadt és akad arra, hogy valaki egy személyben legyen költő/író és katona. Elég csak az egyik legismertebb ókori görög történetíróra, a perzsa belháborúkban katonáskodó Xenophónra vagy a hadvezér és filozófus Marcus Aurelius császárra gondolni. A hazai pályán is találunk jó példákat; a végvári vitézi élet szépségeit és buktatóit egyszerre megélő és megíró Balassi Bálint, valamint a pár évtizeddel később alkotó ifjabbik Zrínyi Miklós óta tudjuk milyen, ha kard és toll tökéletes egységet alkot. Zrínyi abból a szempontból is különleges, hogy hadvezéri és szépirodalmi munkássága mellett őt tekinthetjük az első „igazi" magyar hadtudományi írónak is; művei semmiben sem maradtak le a korszak mértékadó szakirodalmától.[1] A helyzet a későbbiekben sem változott, számos költőnk és írónk öltött „angyalbőrt", ahogy több katonánk is foglalkozott írással, költészettel. Köztudott, hogy Petőfi Sándor az 1848/49-es forradalom és szabadságharc alatt honvéd századosként, majd őrnagyként szolgált, és a segesvári csatát követő visszavonulás alatt vesztette életét, és hogy Jókai Mór, bár sosem volt katona, egy komáromi védőknek járó menlevéllel tudta elkerülni a rá váró retorziókat. Az azonban kevésbé ismert, hogy a berlini portyájával híressé vált Hadik András táborszernagy szabad idejében hadtörténeti értekezések mellett egyházi énekeket is írt,[2] és hogy a dolgozat szempontjából némiképp „kakukktojás" Egressy Béni, a *Szózat* megzenésítője, több opera szövegírója is részt vett a kápolnai csatában (súlyosan meg is sebesült), majd a Klapka György tábornok vezette komáromi védősereghez került főhadnagyi rendfokozatban.

A 20. század két világháborújában is rengeteg író/költő – legyen szó profikról (értsd: akiknek legalább egy kötete megjelent) vagy amatőrökről – vett részt, és na-

[1] A *Szigeti veszedelem* (Obsidio Szigetiana, 1651) című eposz mellett érdemes megemlíteni a hadseregszervezéssel és tisztképzéssel foglalkozó *Tábori kis tracta* (1646–1651) és *Vitéz hadnagy* (1650–1653) című írásait, és a hadtörténeti vonatkozású *Mátyás király életéről való elmélkedések* (1656–1657) című munkáját.

[2] Bővebben lásd Szendrei János: Hadik András altábornagy, mint egyházi író. *Hadtörténelmi Közlemények* 1918/19. kötet 121–122. és Gyalókay Jenő: Gróf Hadik András tábornagy, mint hadtörténetíró. *Hadtörténelmi Közlemények* 1931/32. kötet 71–87.

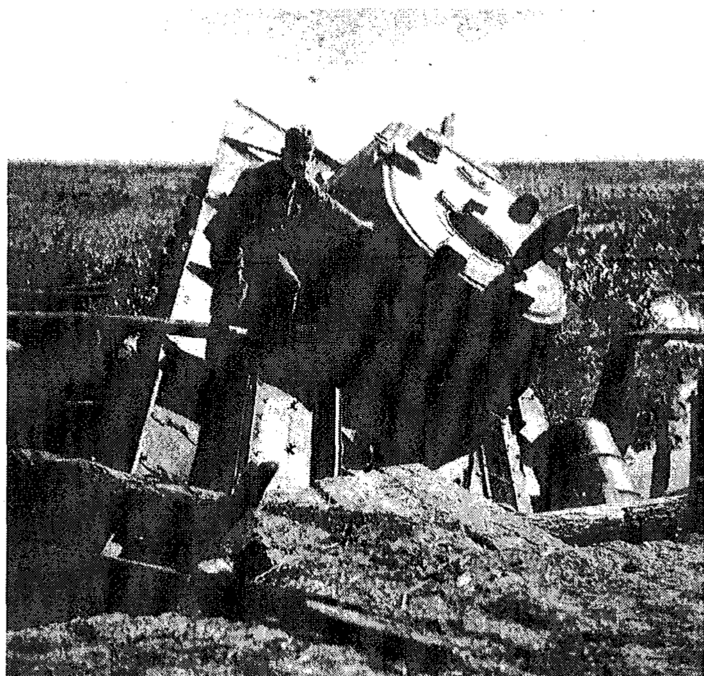
gyon sok olyan katona is volt, aki a harcok közepette kapott rá az írásra, saját maga és bajtársai szórakoztatására és/vagy valamiféle terápiaként. Molnár Ferenc, egyebek mellett a *Pál utcai fiúk* és a *Liliom* szerzője Galíciában volt haditudósító, 1916-ban jelentette meg *Egy haditudósító naplója* című könyvét, Tersánszky Józsi Jenő pedig *Viszontlátásra drága* című regényét írta meg a háborúban szerzett élményei alapján. A később „Gyula diák" néven publikáló Somogyváry Gyula összesen 36 hónapot szolgált zászlósként, hadnagyként, majd főhadnagyként, és ez idő alatt megfordult az olasz és az orosz fronton is. Ő versei mellett több regényben is – mint például a *Ne sárgulj, Fűzfa*, vagy a *Virágzik a mandula* – emléket állított bajtársainak.[3] De megemlíthetjük Csáth Gézát is, aki rövid ideig – amíg morfiumfüggősége túlzottan el nem hatalmasodott rajta – katonaorvosként tevékenykedett.[4]

A második világégésben sem történt másként; sok profi és amatőr költő öltött egyenruhát, és többen akadtak ekkor is, akik „menet közben" kaptak rá a vers- vagy dalszövegírásra. Amíg a nagy elődök verseikben – gáláns kalandjaik mellett – elsősorban vitézségről, harcokról és főleg a katonaélet szebbik oldaláról írtak, az első és második világháborús frontversek (és regények) többségét nem igazán mutogathatnák egy toborzóirodában reklámanyagként. Magyarország 1941. június 28-án, a két nappal korábban lezajlott, máig tisztázatlan hátterű kassai bombatámadás után lépett be a második világháborúba. Az 1941-es korlátozott részvételt a következő év tavaszán – a német kérések ellenére – sem követte a teljes haderő bevetése, de a korábbinál jóval nagyobb létszámú magyar erők kerültek a frontra és a mögöttes területekre. Az 1942. április 12-től a keleti hadszíntérre szállított magyar 2. hadsereg működésével és alkalmazásával terjedelmi korlátok miatt most csak érintőlegesen foglalkozunk, a fő szerep jelen esetben a hadsereg kötelékében szolgált néhány amatőr és „hivatásos" költő háborús verseié. A három magyar hadtest (III., IV. és VII., egyenként három kétezredes könnyűhadosztállyal), egy tábori páncéloshadosztály, egy repülődandár és több hadseregközvetlen műszaki, tüzér- és ellátóalakulat (összesen kb. 207 000 fő) május elejétől vett részt a hadműveletekben. Az elsőként kiszállított alakulatok szerepet kaptak a június végén indított offenzívában (amibe „felmenő rendszerben" kapcsolódtak be a később érkezők), az első magyar csapatok július 10-re értek a Don partjára. Miután további előrenyomulásra nem volt lehetőség, a magyarok egy körülbelül 200 kilométeres arcvonalszakaszon – mintegy 90 000 fős harcos létszámmal – védőállásokat építettek ki.

A május végétől július második hetéig tartó előrenyomulás után a szeptember 16-ig elhúzódó, többségében eredménytelen hídfőcsatákat leszámítva a magyar hadsereg arcvonalán komolyabb harccselekmény nem történt; a szembenálló felek beásták magukat, kiépültek az első világháborús lövészárokrendszerekhez ha-

[3] Somogyváry Gyula: *Virágzik a mandula.* Lazi, Szeged, 2013. (Eredeti megjelenés 1933.) és Somogyváry Gyula: *Ne sárgulj fűzfa!* Auktor, Budapest, 2010. (Eredeti megjelenés 1939.)

[4] Csáth Géza: *Emlékirataim a nagy évről.* Lazi, Szeged, 2005.

Harcképtelenné tett szovjet KV-1-es harckocsi magyar katonával, 1942 nyarán. Talán ő is írt verseket? (Szimedli József felvétele, ifj. Szimedli József gyűjteménye)

sonló állások, bár általában silányabb minőségben. Uriv, Scsucsje és Korotojak térségében megmaradt három szovjet hídfő, az ezek felszámolására bevetett alakulatok súlyos harcokat vívtak (a 7. könnyűhadosztály, amelyhez írásunk több szereplője is tartozott, Uriv környékén), ám sikerrel csak utóbbi településnél jártak; a másik két hídfő képezte 1943 januárjában a szovjet támadás kiindulópontjait. Ember- és anyaghiány miatt sem többszörös védelmi vonal kiépítésére, sem komolyabb tartalékképzésre nem volt lehetőség. A katonák egyhangú életét csak időnként kavarták fel kisebb ellenséges támadások, azonban a hullámzó színvonalú ellátás és a hamar hidegre forduló időjárás (ami ellen megfelelő óvócikkekkel nem rendelkeztek, vagy azokat nem volt mód az első vonalba szállítani) nagyon megviselte a honvédeket. 1943. január 12-én az urivi hídfőből indult meg a 7. könnyűhadosztály ellen egy nagyobb (az első napokban kb. két hadosztály erejű) szovjet támadás, amelynek sikere a szovjeteket is meglepte; a 4. gyalogezred még aznap felmorzsolódott, a 35. gyalogezred másnapig kitartott, és szervezetten tört ki a bekerítésből. 14-én Scsucsjénál is megindult a támadás, ami hamar teret nyert a VII. hadtest arcvonalán. Megindult a legtöbbször szervezetlen, katasztrofális eredménnyel járó visszavonulás; a hadsereget hivatalosan január 24-én vonták ki az arcvonalból, de a III. hadtest német alárendeltségben február elejéig, feloszlatásáig harcolt, egyes alakulatai pedig még később is az első vonalban voltak, általában a németek utóvédjeként. A hadsereg újjászervezése azonnal megindult, egyes alakulatok március–április folyamán biztosító feladatokat láttak el. Hazaszállításukra végül április végén, május elején került sor.

A magyar 2. hadsereg 1942-es hadműveletei során mintegy 33 700 katona esett el, sebesült meg vagy tűnt el, pótlásukra körülbelül 35 000 tisztet és katonát vezényeltek a frontra. Az 1943. január–februári harcok és visszavonulás során elszenvedett veszteséget pontosan a mai napig nem sikerült megállapítani. A január elején 204 334 fős hadseregből Zachar József kutatásai szerint 45 000 fő esett el, ugyanennyi sebesült meg, hadifogságba 28 000 katona esett, az eltűntek száma pedig 19 000 fő volt. Ungváry Krisztián 42 000 főre teszi az elesett és megfagyott katonák számát, a hadifogságba esettekét pedig 26 000 főre. Szabó Péter Don-kanyar című könyvében közölt hivatalos dokumentumok ez utóbbi számadatokat erősítik meg. A hadsereg hadszíntéri tevékenysége során összesen mintegy 120 000-130 000 fő esett el, került hadifogságba, vagy sebesült/betegedett meg.[5]

Természetesen nincs lehetőség a versírással foglalkozó több száz (alkalmasint több ezer) katona írásait bemutatni, így most csak egy rövid válogatást adunk közre. A szerzők között akad orvos (kettő is), gyalogostiszt, tiszthelyettes és egy ismeretlen rendfokozatú és beosztású honvéd is. Közülük dr. Papp Pál orvos századosnak[6] kötete is jelent meg – *Versek a Don partjáról* címmel – még a háború alatt, pont az 1943. januári nagy visszavonulás idején.[7] Érdekesség, hogy ebből a szabadságáról visszatérő doktor – akárcsak Troppauer Hümér Rejtő Jenő *Az előretolt helyőrség* című klasszikusában – több példányt magával is vitt a frontra, bár ő valószínűleg nem részesítette regénybeli költőtársához hasonlóan drasztikus „rendreutasításban" esetleges kritikusait. „*Dr. Papp orvos századostól kaptam egy verses könyvet dedikálva, amelyik az Ő költeményeit tartalmazza, vettem még tőle kettőt (...) amiket szintén dedikált*"[8] – írta naplójába 1943. január 29-én Vécsey Béla alezredes, a 35. gyalogezred parancsnoka, akinek minden bizonnyal elnyerték tetszését a költemények. Bár hadseregek visszavonulásai során rengeteg akciófilmbe illő, csodálatos vagy éppen komikus jelenet játszódott le, minden bizonnyal kevés példa akad arra, hogy tisztek

[5] Zachar József: *„Egy ezred évi szenvedés" – Fejezetek a magyarság hadi történelméből.* Heraldika Kiadó, Budapest, 2003. 384–385; Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 196; Szabó Péter: *Don-kanyar.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 1994. 244, 308.

[6] Dr. Papp Pál (1913–1972) orvos (1937), fogorvos (1947) sportorvos (1952). A doni hadműveletek idején a 35. gyalogezred vezető orvosa volt, 1946-tól pedig Tapolcán élt, ahol rengeteget tett a város atlétikai életének fellendítéséért is. Ő fedezte fel Csermák József olimpiai bajnok (1952, Helsinki) kalapácsvetőt is. *Veszprém Megyei Életrajzi Lexikon.* http://www.ekmk.hu/lexikon/talalatok3.php?beture=PAPP%20P%C3%A11 (2016. október 1.)

[7] Papp Pál: *Versek a Don partjáról.* Rábavidéki Nyomda, 1943. Károly Ferencnek is jelent meg verseskötete, de csak 1985-ben.

[8] Vécsey Béla: *Doni Frontnapló.* Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény TGy/2622. 1943. január 29. (A továbbiakban Vécsey-napló.)

frissen megjelent, dedikált verseskötetet vásároljanak egyenesen a szerzőtől, aki egyben bajtársuk is.

A versekben érthető módon több kapcsolódási pont fedezhető fel; a veszélyek mellett ilyen az otthon hiánya és a hatalmas, beláthatatlan távolság – a Donhoz vezényelt katonáknál néhány „kalandozó" egységet leszámítva addig csak II. András keresztesei és az Osztrák–Magyar Monarchia néhány száz magyar tengerésze és katonája harcolt messzebbre hazájától – egyaránt gyötört tisztet és közkatonát is. Ezt csak fokozták az 1942. nyár végétől egyre gyakrabban megjelenő, a felváltással kapcsolatos „latrinahírek" és „szakácspletykák", amelyeknek semmi alapjuk nem volt, ugyanakkor kiválóan alkalmasak voltak a honvédek amúgy sem túl magas harci kedvének rombolására. Az *„ellenőrizhetetlen hírek a legénységben a felváltás és hazamenés gondolatát állandóan ébren tartják"* – írta a már idézett Vécsey alezredes 1942. október 15-én kelt Hangulat helyzet jelentésében (sic!) hozzátéve, hogy *„néhány ilyen fecsegőt és rémhírterjesztőt rendfokozatra való tekintet nélkül hazaárulás és rémhírterjesztés címén agyonlövés általi halállal"* büntessenek. Ebből következtethetünk arra, hogy az ekkor már fél éve harcoló katonák milyen lelkiállapotban voltak, bár azt is fontos hozzátenni, hogy a 35. gyalogezrednél emiatt ilyen büntetés kiszabására végül nem került sor.[9] A „rémhírek" keltette remény, majd a csalódás a frontköltészetben is megjelent, amire jó példa a Kadosa Árpád tartalékos zászlós (IV. hadtest híradózászlóalj) által erős cinizmussal *„zöldellő remények idején született költemény"*-ként lejegyzett *Váltás (változatok egy témára)* című vers, amelynek fő témája a fáradt harcosok leváltása.

„Budapesttől a Don partig
Közismert már ez a mondás:
Ne félj pajtás, ne félj semmit,
Hazamegyünk, itt a váltás!
Gyalogságunk körletében
Szilárdan áll minden állás
»Nem engedjük be a muszkát,
Éppen mikor itt a váltás.«
Tüzér mondja komájának:
»Nem jó fiú, ez az állás!«
De az felel, megnyugtatja:
»Újat épít majd a váltás!«
Légfúróst sem zavarja már

[9] Vécsey Béla: *Hangulathelyzet jelentés.* 35/I. zászlóalj, 1942. október 15. HL II/1515 3. A fennmaradt források szerint az ezred egy katonáját végezték csak ki, Báger Imre őrvezetőt 1943. január 13-án lőtték agyon parancsmegtagadás miatt. Halotti lapja megtekinthető: http://www.hadisir.hu/hadisir/?bejegyzesek=adatlap&id=4625904685817664408&p*=10&*=0 (2017. január 5.)

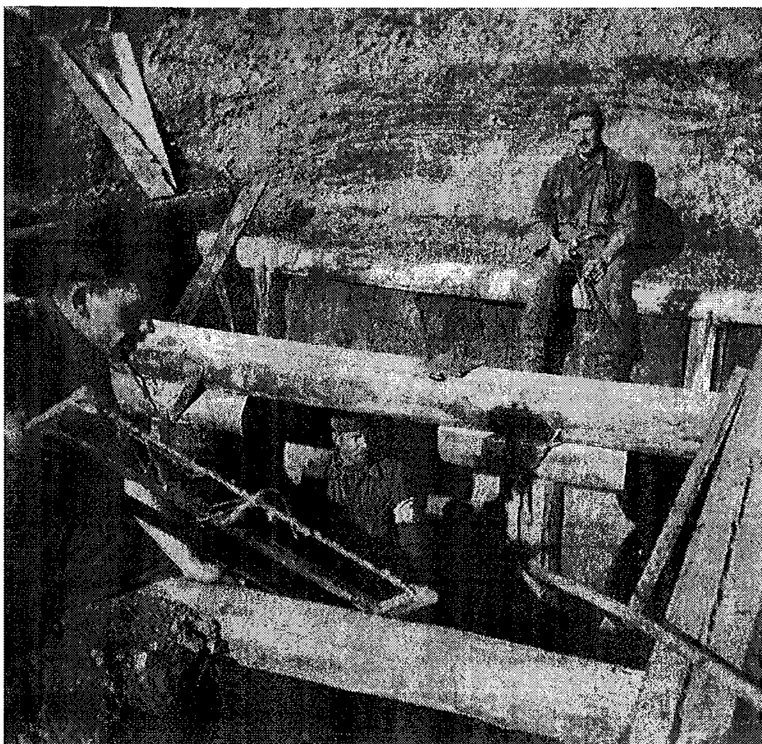

Csak az a bizonyos tél jött...(Vécsey Béla felvétele, Vécsey László gyűjteménye)

Orosz Rata és bombázás
Mert ha lelő minden gépet,
Mit fog lőni majd a váltás?
A híradó berkeiben
Szintén nagy a sürgés-forgás
Hírül adják mindenkinek:
»Hazamegyünk! Jön a váltás!«
Fogolytábor, hadtápszázad,
Nem lesz őrség hadtáp-hálás
Szegény ruszkik itt maradnak
De mi megyünk, jön a váltás!
A választott népeknél is
Vígan megy a gödörásás:
»No! Adonáj megsegített,
Majd szed aknát a leváltás!«
De hiába minden óhaj,
Mennyekig ható kiáltás,
Csak a kurva hideg tél jön,
..."[10]

[10] Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 182–183.

A Vécsey alezredes jelentésével közel egy időben keletkezett műből tökéletesen kivehető, hogy a honvédek – érthető módon – másra sem vágytak jobban, mint hogy hazatérhessenek. Ugyanakkor egyedül a súlyos veszteségeket szenvedett 7. könnyűhadosztály felváltása merült fel hivatalos körökben, de mert nem lett volna mivel pótolni, ez is elmaradt. Külön érdekesség, hogy a versben felbukkannak a különféle fegyvernemek, a légfúrósok, vagyis a légvédelmi tüzérek, a hadtáposok, de a védőállások kiépítése mellett sokszor (eszköz nélkül) aknatelepítésre és -felszedésre vezényelt munkaszolgálatosok is, akiket a szerző finoman csak *„választott népek"*-nek nevez, ráadásul még az ellenségnek is jut néhány sor. A versben szereplő „Rata" eredetileg a szovjet Polikarpov I-16-os vadászgép spanyol gúnyneve (patkány) volt, és annak ellenére, hogy a típus ekkorra már szinte eltűnt a szovjet légierőből, a honvédek gyakorlatilag minden vadászgépet így emlegettek. Az utolsó, keserű és kellően „frontos hangvételű" sor ugyanakkor a kőkemény valóságot tükrözi, jelezve, hogy írója nem szakad el attól. És hogy mennyire nem volt messze az a bizonyos tél: november 6-án leesett az első hó, két nappal később pedig Gyevicán, a frontszakasz középső szakaszán −16°C-ot mértek.[11]

Épül a bunker (Szimedli József felvétele, ifj. Szimedli József gyűjteménye)

[11] Vécsey Béla: *„Hadtörténelmi összefoglaló-harctudósítások" 35. gyalogezred, 1942. november 8.* Hadtörténelmi Levéltár HL II/1515.

Ahogy írtuk, az első vonalban szolgáló katonák napjai viszonylagos nyugalombanunalomban teltek, amelyet csak néha zavartak meg kisebb ellenséges rajtaütések vagy éppen saját vállalkozások, amelyekre majd még visszatérünk. Az első vonalban szolgáló katonák, az ellenséges mesterlövészek és a mindennapos tüzérségi támadások miatt legtöbb idejüket a föld alá ásott szilánkmentes fedezékekben és árkokban töltötték, annak minden előnyével és hátrányával együtt. A bunkerek ugyan védtek a gyalogsági és kisebb tüzérségi lövedékek ellen, de a sötétség, az állandó levegőtlenség, nyirkosság rossz hatással volt a honvédek fizikai és lelkiállapotára is.

Dr. Vámossy József, akit eredetileg néhány napra neveztek ki a 34/III. zászlóalj orvosának, de végül hónapokra a veszprémi csapattestnél ragadt, üres óráiban maga is írt verseket, amelyek közül az egyik pont a lövészárokélet szó szerint sötét oldaláról szól.

„Mélyen a föld alatt
Tán igényeim nagyok
Hogy arra is gondolok
Hogy a föld felett vagyok
Hogy egész nap járhatok
Hogy egész nap kint vagyok
Hogy ismét a magyar ég
Fölöttem rám ragyog."[12]

A bunkerélettel együtt jártak a rossz higiéniai körülmények, amelyek élősködők és rágcsálók megjelenéséhez vezettek. Vécsey alezredes is írta naplójában, hogy azért szereti a lovaglónadrágot, mert abba nehezebben megy bele a bolha, *„igaz, nehezebben jön is ki"*.[13] Dr. Papp Pál – aki a kellemetlenségek mellett pontosan tisztában volt az élősdiek okozta veszélyekkel is – külön verset szentelt az állatvilág nem kívánatos képviselőinek, méghozzá olyat, ami a címe – *Féregország* – alapján egy punkrock együttes számaként is megállná a helyét, hangvétele pedig az elsőként idézettével vetekszik.

„A két körmöm bolhát bökdös
minden este tizenhármat.
Akkorák, hogy egy tücsökhöz
illenének hitespárnak.

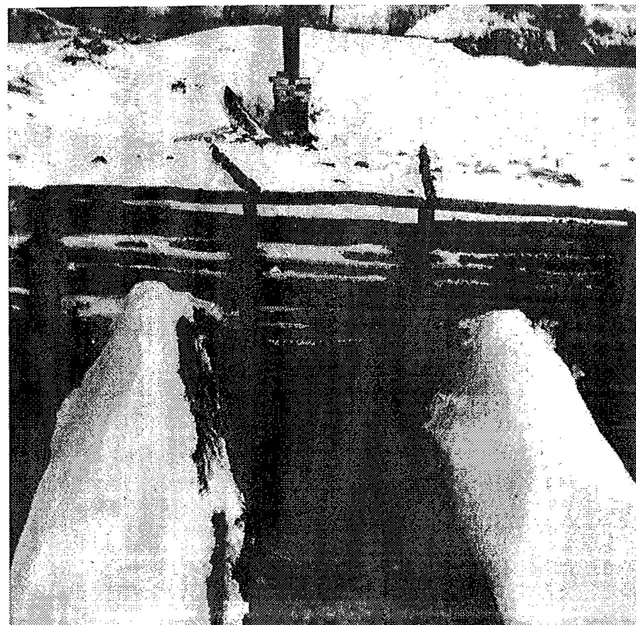
[12] Vámossy József: *Emlékeim a 2. magyar hadseregről.* Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény TGy/2809. 57.
[13] Vécsey-napló, 1942. szeptember 7.

Egércsapda a földpadlón,
nyomtatéka tégla, jó sok,
ez az esti egértaglóm,
mert ezek is félkilósok.

Üldögélek a fapadon,
Isten tudja, mire várok,
a legyeket aprítgatom,
míg jönnek a proletárok.

Boli erre, boli arra,
tetves emberformák kérnek
medicinát hetven bajra,
fene látott ennyi férget...!"[14]

A bolhák és a tetvek (utóbbiak a tífusz terjesztése miatt különösen veszélyesek voltak), valamint a legyek, egerek és patkányok olyan mértékben elszaporodtak, hogy jelenlétük akadályozta a legénység pihenését is. Bár nagyobb tífuszjárvány nem tört ki, 1942 májusában és az 1943-as visszavonulás alatt sokan vesztették életüket a betegség következtében.

Kész fedezék: hónapokat nem szívesen töltene benne az ember (Vécsey Béla felvétele, Vécsey László gyűjteménye)

[14] Papp 92.

Az egyhangúságot (jó értelemben) csak a vasár- és ünnepnapok törték meg valamennyire – ha másért nem, a kiosztott extra élelem és némi bor vagy pálinka okán – ugyanakkor ilyen alkalmakkor sokkal komolyabban megülte a katonákat a távollét, szeretteik, családjuk hiánya. Amíg lehetett, rendszeresen tartottak tábori istentiszteleteket (római katolikus, református és evangélikus lelkészek szolgáltak a honvédségben), ahol az ökumenikus mozgalom előképeként sokszor keveredtek az eltérő vallású katonák, illetve nem egy felekezeten kívüli is látogatta a szertartásokat – és nem feltétlenül csak azért, hogy néhány órára kikerüljenek a „mókuskerékből". Ez utóbbi a fentebb idézett Vámossy-vers fényében talán még inkább érthető.

Egy tábori miséről és a közben hazaszálló gondolatokról szól dr. Papp Pál orvos százados egyik verse, amelyet bajtársa és kollégája, a fentebb is idézett dr. Vámossy is lejegyzett visszaemlékezésében.

„Már csak szitál, az eső elül
Mise lesz, most nincsenek parancsok
Csoszognak is már esetlenül
A sáros magyar bakabakancsok
Itt nem templomba járunk misére
Asztal, terítő ott is volt már
A gyönyörű ünnep vasárnap reggelére
Ajtómnál a tábori oltár...
És egyszerre valami idelengett
A sanktusra,[15] *a csengő neszre*
Ahova most egy fél órára
Elküldjük a szemünkből a lángot
És köszönjük a pad támlára
Sírdogált asszonymiatyánkot..."[16]

Papp doktor a frontélet kevés igazán nyugodt pillanatainak egyikéről írta versét, amelyben megjelennek az otthon aggódó hozzátartozók, rokonok is, akikkel a nemegyszer akadozva, vagy éppen sehogy sem működő tábori posta mellett a „hazagondolás" jelentette az egyetlen kapcsolatot.

Az ezredorvos verseiben sajátságosan elegyedik a katona, a költő és az orvos; ezt jól mutatja az *Ezredsegélyhelyen* című vers, amely minden valószínűség szerint egy nyugodtabb szolgálat alatt született.

[15] Sanctus: ószövetségi eredetű liturgikus ének a római katolikus szertartás állandó része. Magyarul „Szent vagy...".

[16] Vámossy 76. A vers címe *Pünkösd 1942* és Papp százados kötetének 5. oldalán található.

„Vágyom a fekete éjszakára.
Ilyenkor csak emlék jár ide.
Gondolok asszonyszagú szobákra
és asszonyára. Vajjon alszik-e?

Arra, csak arra a babos ruhában,
amiben mindig menyasszony maradt
és kis élete ritka, nagy bújában
siratott egy halott madarat.

És félek a fekete éjszakától.
Ilyenkor véres baka jár ide.
Már tudom az első két szavából:
élet felé tart, vagy a semmibe...

Arra, csak arra, tépett ruhában,
bízva utolsó lehelletig,
amíg vagy asszonya keze puhábban
óvja, mint én, vagy eltemetik."[17]

Papp doktor versében szerepel a legtöbb téma, ami a katonákat foglalkoztatta: élet és halál, az otthon és a szerettek hiánya, a jövő bizonytalansága. Bár a mű keletkezési idejét nem ismerjük, az jó eséllyel az első nagyobb összecsapások után készült, amikor már a (többnyire fiatal) katonaorvosok is hatalmas rutinra tettek szert.

A nemzeti és egyházi ünnepek sorában különleges helyet foglalt el a karácsony, amelyet a családjuktól távol levő katonák (és persze nem csak katonák) nagyon nehezen viseltek és viselnek ma is. Szenteste előtt a legtöbb fedezéket feldíszítették, voltak, akik kilométereket gyalogoltak térdig érő hóban fenyőfáért, a konyhákon valami különlegesebb menázsi készült, és ilyenkor a legtöbb helyen az ellenség is megértőbben viselkedett. Mivel a hadsereg végig létszámgondokkal küzdött, szabadságra csak nagyon kevesen mehettek, így a legtöbben bajtársaik körében ünnepeltek. Bár többnyire néhány órára el lehetett felejteni a háborút és a veszélyeket, az alábbi, *Karácsony a Don partján* című vers, amelyet dr. Magass Miklós tábori lelkész főhadnagy jegyzett le, jól mutatja, hogy karácsony este sem lehetett teljesen ellazulni.

„Este van és éppen szent Karácsony este,
A sok reflektor most nem kutat keresve
Nem süt se csillag, se északi fény,
És Péter virraszt az árok közepén.

[17] Papp 7.

Bátor katona, orosz közvitéz, lám most fülel, a sötétbe néz,
Mert most ő őr, vigyáz a többire és körülötte
Már nincsen senki fent.
Hallgatnak az ágyúk pihen most a halál,
Péter lelke messze falujába száll...
Egy bátor előőrs, ki idáig téved, na te szegény Péter, neked
Mindjárt véged.
De nem dördül pisztoly, a kést is eltették
Ki ott szemben áll, az barát, nem ellenség.
Kezük remegve a másikat kereste, két katona egymást
Átölelte, mert Karácsony volt, és az emberek szívébe,
Kacagva, dalolva lesuhant a béke."[18]

Az ismeretlen honvéd műve egyúttal jól szemlélteti az álláharc sajátosságait; mindkét fél igyekezett kisebb vállalkozásokkal felderíteni az ellenség védműveit, aknazárait, és lehetőség szerint foglyul ejteni a szolgálatos őrszemet. Ahogy már említettük, karácsonykor általában szünetelt a harctevékenység, de hogy mennyire nem légből kapott „Péter honvéd" története, az is mutatja, hogy a 4. gyalogezred Hegymeghy László százados vezette csoportja december 24-én is végrehajtott egy vállalkozást, amely során 10 foglyot ejtettek.[19] Az ünnepről, amely a viszonylagos békesség ellenére többnyire nyomott hangulatban telt el, egy másik profi – igaz, író, és nem költő –, a később politikai karriert is befutott Boldizsár Iván így írt: „(...) *a karácsony képei elmosódtak. Tudom, hogy ha nem is könnyen, de állítottunk karácsonyfát. Fenyő nem volt a falu körül, de a fiúk messziről hoztak vagy csencseltek a fiúk valahogy a németektől. Hazulról külön csomagot lehetett küldeni, bejgli volt bőven. (...) szakácsunk pesti cukrász volt, talán a legidősebb és biztosan a legkövérebb ember az oszlopban. Pompás linzert sütött. Még arra emlékszem, hogy a karácsonyfa alatt elkezdtem bőgni, és ezt nagyon szégyelltem, amíg meg nem láttam, hogy mindenki sír. Ott álltunk felnőtt férfiak, énekeltük a Mennyből az angyalt. Valami német katonai adó a Stille Nacht, Heilige Nacht-ot is.*[20] *Nagyon-nagyon rossz volt. Tudtuk, hogy ugyanebben az órában otthon a feleségek, anyák, menyasszonyok, gyerekeik is ránk gondolnak, és bizonyára ők is sírnak. Férfikönnyet nem nagyon láttam ebben a háborúban, még akkor se, amikor sebesültek között voltam. Karácsonykor nem csak a távollét miatt vett rajtunk erőt a sírás, hanem az iszonyú kiszolgáltatottság miatt is.*"[21]

[18] Sára Sándor: *Pergőtűz – A 2. magyar hadsereg pusztulása a Donnál.* RTV–Minerva, Budapest, 1983. 269.

[19] Varga Jenő tizedes: *Doni napló 1942. április 27. – 1943. szeptember 15.* Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény TGy/3737. 1942. december 24. és 25.

[20] A *Csendes éj* című karácsonyi ének német változata.

[21] Boldizsár Iván: *Don–Buda–Párizs.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982. 66–67.

Nem csak az ünnepek alatt, hanem az idegőrlő mindennapok során is hatalmas szerep jutott a tábori lelkészeknek; a katonák rajtársaik és közvetlen elöljáróik (általában századparancsnokig bezárólag) mellett hozzájuk fordulhattak ügyes-bajos dolgaikkal, ráadásul úgy, hogy azok a lelkész és a panaszos között maradtak. A 13 hónap, amit a hadsereg a fronton töltött (természetesen nem mindenki, de rengetegen voltak, akik a teljes időtartamot végigszolgálták) sokszor katasztrofális állapotokat eredményezett a honvédek otthonában és családjában is. Nem volt, aki learassa a termést, vagy a tapasztalatlan feleséget ejtették át a férj üzletfelei, késett vagy elmaradt a harcoló családfő után járó a segély, vagy ami a legrosszabb, az otthon hagyott asszony mással kezdett új életet. Az ilyen hírek általában levélben, esetleg otthon járt földik útján érkeztek, és el lehet képzelni, hogy milyen hatással voltak a címzettre. A „szerelmi bánat" békeidőben is a leggyakoribb öngyilkossági ok volt (a háború után a Néphadseregben és a Határőrségnél is), a hadszíntéri stresszhatások és az éles fegyverek állandó közelsége itt tovább súlyosbították a helyzetet. Ilyen esetekben – vagy ha közeli bajtársát, barátját, rokonát vesztette el a honvéd – egy megértő, korrekt elöljáró vagy tábori lelkész életet menthetett. És egy jól időzített „lelki fröccs" vagy éppen lemarás nem csak az öngyilkossággal foglalkozó katonákon segített. A Magass főhadnagy által leírt vers jó példája annak, amikor a honvéd bizalommal fordulhatott alakulata lelkészéhez – hiszen versét is megosztotta vele.

A családtagok – ideértve a barátnőket, menyasszonyokat is – hiánya a szomorú, melankolikus versek és dalok mellett időnként vidámabb hangvételű írásokat is eredményezett, amelyeknek néha külön történetük is lett. Vécsey alezredes frontnaplójának feldolgozása közben akadtam rá a 35. gyalogezredben szolgált Prin Ferenc őrmester dalára, amelyet az ezredparancsnok is rögzített naplójában. A dalban, amelynek címzettje egy bizonyos Kató – az őrmester felesége vagy barátnője –, sajátosan keveredik a hiányzó kedves utáni vágyakozás a korszak revíziós és háborús propagandájának sokat hangoztatott szólamaival.

„Orosz földön, kinn a vártán olvastam a leveled,
A levélben elolvastam a te édes nevedet,
Kató, Kató édes szívem, mikor látlak újra én
Ha legyőzzük itt a muszkát, a hazánk az visszatér
Könnybe borult a szemem az örömtől a nevedre
De ha látnám a két szemed, boldogságtól az én szívem repedne,
Lobogósan, pántlikásan a karomba zárlak én.
S újra nagy lesz Magyarország, büszke lesz ránk a nagyvilág,
Úgy, mint rég."[22]

[22] Vécsey-napló, 1942. november 4.

Ahogy láthatjuk, az őrmester (legalábbis dalszerzőként) meglehetősen optimista volt a háború végkimenetelét illetően, és bízott a további revíziós sikerekben, illetve Magyarország korábbi dicsőségének helyreállításában is. Ez a két dolog – bár lehet, hogy a szerző csak saját kételyeit akarta leplezni, illetve dalának a lelkesítő szólamok révén jobb megjelenési esélyt biztosítani – önmagában is érdekes. A nóta 1942 októberében vagy november elején íródott; a németek (és szövetségeseik) ekkor már a második sikertelen offenzívájukat intézték a Szovjetunió ellen, az 1941-es „egészpályás letámadással" szemben ráadásul ekkor már csak néhány száz kilométeres arcvonalszakaszon. A világháború többi frontján is látszott, fordulóban a háború menete, bár erről a kozmetikázott sajtóhírekből nem feltétlenül értesülhettek az átlagemberek.

Miután Magyarország 1918 és 1920 között elvesztette területének kétharmadát, az ország vezetésének elsődleges célja ezek visszaszerzése lett, sőt nem maradt – nem is maradhatott – fent olyan párt vagy csoport, amely ne képviselte volna a revízió valamilyen formáját (teljes vagy részleges, etnikai alapú, békés vagy fegyveres stb.). Ennek szellemében nevelték a fiatalságot (nem csak a katonai iskolákban), az 1938 és 1941 közötti területrevíziókat pedig (a Délvidék kivételével) országos eufória fogadta, így érthető, hogy az őrmester gondolkodásában is központi helyet foglal el az ország területiegységének helyreállítása.

Minden lelkesedés és optimizmus mellett Prin őrmester soraiból jól érezhető a bánat, amelyet csak alig enyhítettek a Kató által küldött levelek. Az is figyelemreméltó, hogy az ezredparancsnok rengeteg teendője mellett az őrmester által írt kis

Prin őrmester dalának kottája (Vécsey-napló, 1942. november 4.)

dal lejegyzésére is időt szakított. *„Hamar leírtam ezt a dalt, ami itt született a Don mellett, nehogy az enyészeté legyen. Beküldtem a rádiónak egy pár ajánló sorral, de hát a mai protekciós világban, ki tudja mi lesz vele? Ha egy kis becsület van bennük, csak hozzák.”*[23] A dal további sorsáról sajnos nincsenek információink, lehet, azóta is a rádió irattárának egy eldugott zugában porosodik, de lehet, el sem jutott a címzetthez, vagy éppen kellő protekció híján valamelyik iroda „alsó iktatójában” végezte. Arról is csak sejtéseink lehetnek, hogy mit jelenthetett az őrmesternek Vécsey alezredes ajánlása; egyrészt minden szerző örül, ha felfigyelnek írásaira (igen, e sorok írója is), másrészt reménykedhetett abban, hogy Katója egy nap meghallja az ő dalát a rádióban, ami azért ismerjük el, nem kis dolog. Sajnos az őrmesterről sem az ezred irataiban, sem a *Honvédségi Közlöny*ben nem találtam adatokat, de mivel a veszteségi kimutatásokban sem szerepel, feltételezhetjük, hogy végül hazatért kedveséhez.

A bajtársak elvesztése, különösen az első időszakban, nagyon komolyan érintette a katonákat, így nem meglepő, hogy sokan – feltehetőleg több százan is – versekkel, dalokkal állítottak emléket elesett társaiknak, tisztjeiknek. Bár az itt ismertetett alkotások a harccselekmények idején születtek, a következő vers kivételt képez, és nem véletlenül. Károly Ferenc *És nekem integet* című verse, amelyet évfolyamtársa, Kelemen István hadnagy[24] emlékére írt, először 1985-ben jelent meg; ez is jól mutatja, hogy a veteránokat (ahogy minden háború túlélőit) még évtizedekkel később is kísértette a múlt, még akkor is „volt mit kiírniuk magukból”.

„Én ott temettelek,
Én ott sirattalak,
Hol eltűnt a sereg

S a nagy folyó alatt
Te mindig visszatérsz,
Mikor a virradat

Mosolyod ragyogó,
S ébred gyermek-arcod
Aranyszemű holdja

Korotojak felett,
Voronyezsi harcban
Ott ragyog, ott lebeg,

[23] Vécsey-napló, 1942. november 4.
[24] Minden bizonnyal Kelemen István százados (Pécs, 1911. március 11.), a 18/III. zászlóalj tisztje emlékére íródott a vers, aki 1942. augusztus 10-én fejlövés következtében halt hősi halált Korotojaknál. Elképzelhető, hogy a szerző még „hadnagy korából” emlékezett rá, halotti lapján viszont századosi rendfokozat szerepel. Egy Kelemen István hadnagy (1919, Budapest, Kőnig Magdolna) is elesett a Don menti harcokban. Ő a III. híradózászlóaljban szolgált, és 1943. február 23-án tűnt el Rogowoje térségében. Hadtörténelmi Levéltár, Név szerinti veszteségi kimutatás.

Szól hozzám, integet
A rongyos zubbonyod,
A tépett köpenyed!”[25]

Papp doktor, a 35. gyalogezred orvosa és „házi költője” is írt gyászverset. Neki tisztilegénye esett el – sajnos kilétét még nem sikerült megállapítani –, emlékét viszont *A legényem halálára* című vers örökké őrzi.

„Ma a bánatom láncába
berakattak egy új szemet:
messze-mesze Cserjankába
temetik a Ferencemet.

Ennyi csak egy emberélet,
fiúk, álljunk meg egy percre!
egy bajtársunk semmivé lett,
gondoljunk most mind Ferencre!

Az életünk egy darabja,
amit az a sír eltemet,
frissen hullott hó takarja
az én szegény Ferencemet…

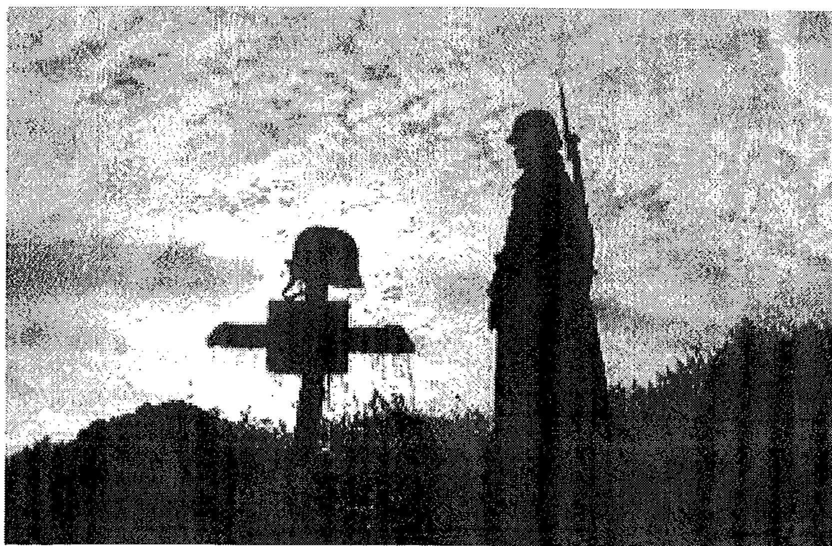
Téli mese, nem madárdal
a nyers nyírfakeresztjére…
Igyunk fiúk, egy pohárral
a Ferencünk emlékére…!”[26]

Annyi biztos, hogy Ferenc november vagy december folyamán halt hősi halált – erre a friss hóból következtethetünk. Addigra a honvédek már „megszokták” bajtársaik elvesztését, olyan értelemben, hogy egy haláleset nem érintette őket olyan mélyen (kivéve ha közeli barátról vagy rokonról volt szó), mint az első időszakban, hanem valamiféle fásultsággal fogadták az újabb rossz híreket. Emiatt is érthető a költő enyhe felháborodása, bár az is kiderül a versből, hogy nem legénye volt az első, hozzá közelebb álló bajtárs, akit elvesztett.

A Don-kanyarban szolgált katonák, illetve a második világháborúban harcolt honvédek esete annyiban különleges is volt, hogy a legtöbben évtizedekig nem vagy

[25] Károly Ferenc: *Szállj te haza, szép Somogyba! Versek.* Debrecen, 1985. 20. A költemény olvasható Papp Árpád – Szili Ferenc: *Kapostól a Donig.* Kráter Kiadó, Budapest, 1990. 54. oldalán.
[26] Papp 67.

csak szűk családi körben merték elmesélni élményeiket, hiszen a kommunista-szocialista rendszerben nem igazán volt üdvös ilyenekről beszélni. *„Titkon sirattam el az elesett fiúkat, akikkel együtt meneteltem a végtelen hómezőkön"* – írta Károly Ferenc verseskötetének előszavában. Az 1943 tavaszán hazatérő katonákat már a háború alatt sem kezelték teljesítményüknek megfelelően; sokan sérelmezték, hogy megfeledkeztek róluk, igyekeztek a „szőnyeg alá söpörni" őket; *„Tény az, hogy egy háborút vesztett hadseregnek nincsenek hősei és egy háborút nyert hadseregnek minden katonája hős"* – emlékezett vissza Polgár János számvivő őrmester 1987-ben.[27]

„Én ott temettelek, én ott sirattalak, ahol eltűnt a sereg..."[28]

Bár Vécsey alezredes is írt, nem is keveset, az ő „műfajai" a napló mellett az igen cinikus, kemény hangvételű jelentések voltak, amelyek miatt nemegyszer lett kellemetlensége feletteseivel. Ha ő nem is írt verset, neki írtak egyet katonái – a 35. gyalogezred törzse – névnapja alkalmából. A kis köszöntő emléklap minden bizonnyal az 1943. január 2-i Béla napra[29] készült:

„Ünnepelni jöttünk, névünnepet ülni,
Jó parancsnokunkkal közösen örülni,
Ha bár ez idő nem való ünnepre...
Azonban álljunk meg mégis egy pár percre.

[27] Polgár János: *Katonai szolgálatom.* Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény TGy/3233 1.
[28] A kép forrása: http://www.szatmar.ro/files/news/mn_1420985941don1.jpg (2016. november 16.)
[29] A Bélák fő névnapja április 23-án van, azonban 1942. április 23-án még nem, 1943. április 23-án már nem Vécsey Béla állt a 35. gyalogezred élén. Ebből megállapítható, hogy az üdvözlőlap a január 2-i „mellék-névnapra" készülhetett.

Mi boldogok vagyunk, hogy ünnepelhetünk,
Áldott vezetőnkkel együtt örülhetünk.
Gazdánkat szeretjük. Ragaszkodunk hozzá
Gondolkozás nélkül követjük bárhová.

Az Úr óvja minden bajtól, szenvedéstől,
Hogy épségbe' jusson ki e világégésből.
Háború végével családja körében,
Az Isten tartsa meg szép hosszú életben!"[30]

Az ehhez hasonló verses üdvözletek akkoriban megszokottak voltak, bár tény, hogy nem minden tiszt kapott hasonlót beosztottjaitól. A néhol esetlen kis vers több fordulata is szokatlan lehet mai szemmel; manapság például kevés helyen emlegetik gazdának a főnököt, de ez a megnevezés – ezred- vagy hadosztályparancsnokokra vonatkoztatva – több korabeli visszaemlékezésben felbukkan; frontnaplójában például Nádasi Alfonz bencés atya, tábori lelkész is „Gazdaként" vagy „Nagygazdaként" utalt hadosztályparancsnokára, Németh Béla vezérőrnagyra.[31] Vécsey alezredes ugyan a keményebb tisztek közé tartozott, de általában szerették katonái, mert bár sokat követelt, és nem habozott „letolni" embereit, a lehető legtöbbet tett is értük, legyen szó kitüntetési beadványokról, jobb élelmezés kibrusztolásáról vagy legénységi fürdőről.

A fronton keletkezett verseknek (és daloknak) a „terápiás felhasználás" mellett (vagyis a katona írja ki magából, ami nyomja a lelkét) volt még egy sokkal kézzelfoghatóbb és nem kevésbé fontos szerepe is, méghozzá a raj- és szakasztársak szórakoztatása. Ennek eszköze lehetett egy olyan gúnyvers, mint a felváltásról szóló, vagy egy jól megírt dal is, amelyet énekelve/hallgatva nevethettek, vagy pár pillanatra legalább lélekben hazatérhettek, akik hallgatták. A versek kidolgozottságát, stílusát persze érheti kritika, az viszont tény, hogy maga az írás is nagyon jó hatással volt az ezzel foglalkozókra, nem beszélve a raj vagy szakasz-szinten tartott „felolvasóestekről", amelyek a szórakoz(tat)ás mellett a közösségépítés feladatát is ellátták. A doni versek emellett kiváló forrásként is szolgálnak a katonák hangulatára vonatkozóan; mivel ezeket nem cenzúrázták (az ominózus télre vonatkozó jelzőt például még a legvajszívűbb tiszt is kihúzta volna, az utolsó sort még a verset lejegyző sem merte leírni, ha volt egyáltalán), sokkal jobban megismerhető a költeményeken keresztül hogy mi foglalkoztatta, mi bántotta a katonákat, és hogy ezekkel milyen módon próbáltak megbirkózni. A Don-kanyarban harcoltakról a mai napig születnek versek; ahogy egykor a bajtársak, most az utókor állít ezekkel emléket az ott elesetteknek.

[30] Pihurik 63.
[31] Bővebben lásd Nádasi Alfonz: *Hadinapló.* Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2009. Közreadja Lukácsi Zoltán.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Boldizsár Iván: *Don–Buda–Párizs.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982.
Hadtörténelmi Levéltár Névszerinti veszteségi kimutatás.
Papp Árpád – Szili Ferenc: *Kapostól a Donig.* Kráter Kiadó, Budapest, 1990. 54.
Papp Pál: *Versek a Don partjáról.* Rábavidék Nyomda, h. n. 1943.
Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.
Polgár János: *Katonai szolgálatom.* Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény TGy/3233.
Sára Sándor: *Pergőtűz – A 2. magyar hadsereg pusztulása a Donnál.* RTV–Minerva, Budapest, 1983.
Szabó Péter: *Don-kanyar.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 1994. (Második, bővített kiadás 1999.)
Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
Vámossy József: *Emlékeim a 2. magyar hadseregről.* Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény TGy/2809.
Varga Jenő: *Doni napló 1942. április 27. – 1943. szeptember 15.* Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény TGy/3737. 1942. december 24. és 25.
Vécsey Béla: *„Hadtörténelmi összefoglaló – harctudósítások" – 35. gyalogezred.* Hadtörténelmi Levéltár HL II/1515.
Vécsey Béla: *Doni Frontnapló.* Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény TGy/2622.
Vécsey Béla: *Hangulat helyzet jelentés 35/I. zászlóalj, 1942. október 15.* HL II/1515.
Zachar József: *„Egy ezred évi szenvedés" – Fejezetek a magyarság hadi történelméből.* Heraldika Kiadó, Budapest, 2003.

Zrufkó Réka

„VIRÁGOK KÖZT VELED LENNI..."

IFJÚSÁGI ELLENKULTÚRA A HATVANAS ÉVEKBEN MAGYARORSZÁGON

KULTÚRPOLITIKA AZ ÖTVENES–HATVANAS ÉVEK FORDULÓJÁN

1946-tól a Rákosi-korszak hivatalos kultúrpolitikájának fő célja volt, hogy minden lehetséges eszközzel felszámolja Magyarországon *„a »szocializmustól idegen« művészet és szellemiség maradványait"*.[1] Mindezt azzal indokolták, hogy *„az öntudatos dolgozót többé nem érdekli »a nagyvilág szemétdombjáról összehordott ordenáréság«, inkább a munka frontján áll helyt, hogy ezáltal is »csapást mérhessen az imperialistákra«"*.[2] Így az ötvenes évek alatt is tulajdonképpen három alapelv érvényesült a kulturális kérdésekkel kapcsolatban: az első a népies elvek és gondolatok, a második a kommunista elv és magatartás, a harmadik pedig a szovjet művészet és művelődés mintájának követése.[3] A legnagyobb kifogásuk a modern tánczene, a jazz és az ezekkel járó táncstílus ellen volt, mint amerikai eredetű zene és szórakozási forma, ezért ennek ellenében – az előbb említett művelődési elveknek megfelelően – a magyar népzenét és szovjet tánczenét népszerűsítették, hogy *„az amerikanizmus rothadó bűzét terjesztő és a lejtő felé indult magyar tánczenét meg lehessen menteni az elposványosodástól"*.[4]

Ahogy az ötvenes évek második felében a politikában, úgy a kultúrpolitikában is változás következett be. 1958-ban a jazzt még *„kóros, rendellenes, »nyugatmajmoló«, imperialistáknak szállást csináló"*[5] műfajnak tartották, azonban a pártvezetés az ötvenes–hatvanas évek fordulóján már elfogadhatónak minősítette,[6] a hatvanas

[1] Jávorszky Béla Szilárd – Sebők János: *A magyarock története 1.* Népszabadság Könyvek, Budapest, 2005. 13.
[2] Jávorszky–Sebők 13.
[3] Losonczi Ágnes: *Zene – Ifjúság – Mozgalom.* Zeneműkiadó, Budapest, 1974. 221.
[4] Jávorszky–Sebők 13; Losonczi 221.
[5] Csatári Bence: A KISZ könnyűzenei politikája. *Múltunk* 2007/3. 67–103. 74.
[6] Általánossá váló magyarázat szerint a jazz *„proletár eredetű zene, amely a rabszolgából bérrabszolgává váló négerek és a fehér munkások közös sorsából, a keserves munka kollektív, közös érzéséből fakad"*. Losonczi 253.

évek folyamán pedig éppen a jazz lett a könnyűzene (értsd: a táncdal) mellett az a zenei műfaj, amivel a fiatalokat próbálták „átteríteni" a beatzenétől.[7]

A párt részéről az Agitációs és Propaganda Bizottság foglalkozott többek között az ideológiai, kulturális, művészeti, irodalmi és közoktatási kérdésekkel. A tárgyalt korszakban Szirmai István, illetve Aczél György álltak a bizottság élén, utóbbi szinte teljhatalmat szerzett a kultúrpolitika irányításában. Ő alkotta meg a „3 T" néven ismert művészeti-kulturális besorolás rendszerét. Az alkotókat és műveiket három kategória szerint csoportosították, ezek voltak a „tiltott", „tűrt" és „támogatott".[8]

A szigorú elvárások ellenére azonban a hatvanas évektől már sokkal szélesebb körben bontakozhatott ki az alkotói szabadság. Fiatal írók, rendezők, színészek és képzőművészek kísérletet tettek arra, hogy elfogadtassák a modern művészeti törekvéseket, és hogy átalakítsák a megkövült és konzervatív ízléskultúrát. Ennek szellemében új folyóiratokat indítottak, például a *Valóság* és a *Kortárs*, illetve alkotóműhelyeket hoztak létre, ilyenek voltak például az Universitas vagy a Balázs Béla Filmstúdió. Mindezek mellett a Pesti Barnabás utcában található Egyetemi Színpad vált az új művésznemzedék, az egyetemi és értelmiségi ifjúság legfőbb fórumává. A hely *„a főváros kulturális életének színfoltja lett"*.[9] Tartottak irodalmi esteket, filmbemutatókat, különböző témájú előadásokat, és népszerű zenekarok is gyakran felléptek. A programokat élénk viták követték, ezek általában a közelben található Kárpátia vagy Apostolok éttermekben zajlottak.[10]

A MAGYAR IFJÚSÁG

Az új ifjúsági kultúra megjelenése

Magyarországon a negyvenes években zajló szovjetizálás idején a hatalom szemében a fiatalok testesítettek meg minden utópisztikus reményt és elképzelést, ők voltak a *„szocialista jövő letéteményesei"*.[11] Olyannyira abszolutizálták a fiatalok jövőbeni szerepét, hogy ami eltért ettől az elvárástól – legyen az magatartás- vagy ízlésbeli változás –, azért egyből a felforgató „imperialistákat" hibáztatták. Kiderült azonban, hogy a fiatalok viselkedése és nézetei együtt formálódnak azzal a társadalommal, amiben élnek, tehát nem lehet külső ellenséget okolni megváltozott viselkedésükért. Ettől kezdve átalakult a felnőtt társadalom ifjúságról alkotott képe, és a

[7] Szőnyei Tamás: Rohan az idő. A magyar beat hőskora. *Rubicon* 2004/8-9. 109–118. 113.
[8] Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 496–497.
[9] Jávorszky–Sebők 33.
[10] Jávorszky–Sebők 33–36.
[11] Losonczi 272.

felmerült magatartási problémákért magukat a fiatalokat okolták, mert éretlenek, természetükből fakadóan romlottak, szemtelenek és hálátlanok.[12]

Igazság szerint a fiatalok tagadása és különbözni akarása egyszerűen csak életkorukból következett. Elutasító viselkedésük elsősorban a felnőttek egyhangú, unalmas és hétköznapi világa ellen irányult, *„elutasítása annak a kisszerű nyűgnek, amelyet az egyszerű létfenntartásért vállalni kell, és mindannak, ami ezért osztályrészük lesz. Az egész létforma aránytalansága taszítja őket"*.[13] Így ez a tagadás közvetlenül azokra vonatkozott, akik megtestesítették a „társadalom hatalmi rendszerét", azaz a szülők, a tanárok és az iskola ellen. A fiatalok egyre inkább saját elképzeléseiket, érdekeiket és igényeiket akarták érvényesíteni velük szemben. Ez a fajta nézetkülönbség egy, a felnőttek világától különbözni akaró ifjúságot hozott létre és ez az ifjúság *„a saját ideáljait keresve alakította ki a szórakozási formáit, s teremtett ezáltal új ifjúsági kultúrát"*.[14] Ehhez hozzájárult még a korra jellemző viszonylagos jólét, ami által a fiatalok többsége anyagilag is függetlenedni tudott a szülőktől. Ráadásul a megnövekedett szabadidő és az elektronikai forradalom következtében *„az ifjúság létszámban és vásárlóerőben is (...) jelentős létszámú, mindinkább önállósodó réteggé vált"*.[15]

Az ötvenes évek végétől egyre több fiatal követte a Nyugatról beszivárgó új magatartási és szórakozási formákat. Viszont őket az angol vagy az amerikai ifjúsággal ellentétben nem egy új ideológia vagy világmegváltó szándék vezérelte, *„hanem »csak« egy nyugtalan, a világot felfedező, a világra rácsodálkozó, önmagára eszmélő és ösztönösen lázadó nemzedék tudatosította érzéseit, talált rá a vágyait kifejező új zenére"*.[16] Az új zene, azaz a beat, valamiféle közösségi érzést, az összetartozás tudatát biztosította a fiataloknak. Ezáltal, mint különálló csoport, kialakították saját értékrendjüket és magatartási formáikat is. Viselkedésükkel elsősorban arra törekedtek, hogy önállóságukat hangsúlyozva *„az ellenkezőjét tegyék, mint a felnőttek"*,[17] ezáltal *„a sajátos beat-konformizmus (...) a felnőtt társadalom konformizmusa elleni tudatos vagy tudattalan lázadással kapcsolódik egybe"*.[18] Vitányi Iván1969-ben írt művében kiállt a beat létjogosultsága mellett, szerinte a fiatalok túlnyomó többségének a zene nem más, mint a kikapcsolódás egyik eszköze. A reális veszélyt abban látja, hogy egy részüknek viszont kizárólag a beat jelenti a szórakozási lehetőséget, mindemellett a társadalmat okolja[19] azért, hogy a fiatalok a beatzene nyújtotta „pót-

[12] Losonczi 272–273.
[13] Losonczi 274–275.
[14] Jávorszky–Sebők 54.
[15] Jávorszky–Sebők 54., Losonczi 274–275.
[16] Jávorszky–Sebők 17–18.
[17] Vitányi Iván (szerk.): *Beat.* Zeneműkiadó, Budapest, 1969. 121.
[18] Vitányi 118–121.
[19] Szerinte ebben egyetért vele a fiatalság *„politikusabban gondolkodó"* része is. Vitányi 134.

szerhez" fordulnak, hogy szabadulni tudjanak a valóságtól.[20] Mindent összevetve a beatet nem tartja a társadalomra veszélyes ellenálló mozgalomnak, ez csupán egy mérsékeltebb – még csak nem is politikai, hanem inkább magatartásbeli – ellenzékiség megnyilvánulása a fiatalság részéről, akik *„nem szakítani akarnak, csak fittyet hányni"*.[21]

A beat megjelenése Magyarországon nem csak új zenével és magatartásformával járt, hanem a fiatalok számára egy új életstílust és divatot is jelentett. Már az ötvenes évek végén egyre gyakrabban tűntek fel az utcán a „nyugatmajmoló" jampecek, akik csőnadrágjaikkal, színes ingeikkel, szűk szoknyáikkal megbotránkozást váltottak ki abban a korban, amikor nemcsak az *„öncélú divatozás"*,[22] de még a körömlakk és a rúzs használata is elítélendőnek számított.[23] Később a beatzene térhódításával 1963–64-től megjelentek az új divat szerint öltözködő fiatalok. Egyre többen viseltek farmert, a lányok egyre gyakrabban hordtak miniszoknyát, de a felnőtt társadalom valódi felháborodását a fiúk hosszú haja váltotta ki, ugyanis általános vélemény szerint *„a hosszú hajúak dekadensek, társadalomellenesek, és a hajhossz növekedésével egyenes arányban válnak a szocializmus ellenségévé"*.[24] Míg a farmer lassan a hétköznapi viselet elfogadott darabjává vált, a hajhosszal kapcsolatos viták végighúzódtak az egész évtizeden.[25]

Rendkívül gyorsan terjedt az ifjúság igénye az új zene és az ezzel együtt kibontakozó szubkultúra iránt, amire egyáltalán nem volt felkészülve sem a hivatalos kultúrpolitika, sem a felnőttek társadalma. Mivel a fiataloknak a követendő mintát minden téren a nyugat-európai országok szolgáltatták, magától értetődő volt, hogy a hatalom képviselői – mivel eleve elutasítással kezelték a beatzenét – *„a zenei-műfaji kérdésekből azonnal politikai-erkölcsi kérdést csináltak, s ennek megfelelően kezelték azokat"*.[26] A fiataloknál bekövetkezett *„érték- és életformaváltásért, a szokatlan magatartásformákért, a tabukat döntögető viselkedésért, a »botrányos« öltözködésért, a nemek között a korábbi erkölcsöket elvető kapcsolatokért egyaránt a zenét és a zenészeket okolták"*.[27] A felnőttek szintén bizalmatlanok voltak az új zenei stílussal kapcsolatban.[28]

[20] Vitányi 129–134.
[21] Vitányi 147.
[22] Valuch Tibor: *A lódentől a miniszoknyáig – A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete.* Corvina Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 46.
[23] Valuch 46–47.
[24] Jávorszky–Sebők 108.
[25] Jávorszky–Sebők 54–57; Valuch 65.
[26] Jávorszky–Sebők 54.
[27] Jávorszky–Sebők 55.
[28] Jávorszky–Sebők 54–55.

A KISZ

Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1957. március 11-i határozatával hozta létre a Kommunista Ifjúsági Szövetséget (KISZ) *„a magyar ifjúság szocialista egységének megteremtése, a magyar ifjúság kommunista nevelésének elősegítése és a párt utánpótlásának biztosítása érdekében"*.[29] Ennek értelmében a KISZ felelt az ifjúsági kultúráért és a zenéért is, működését azonban nehezítette, hogy a hatalom – általában elutasító – álláspontját úgy kellett érvényesítenie, hogy közben a fiatalok kedvében járjon, és így megtartsa befolyását. Ezért miközben elfogadták egy régóta létező zenei irányzat magyarországi jelenlétét, szigorúan szelektálták is annak megnyilvánulásait, hogy ezzel elejét vegyék az underground zenei törekvéseknek.[30]

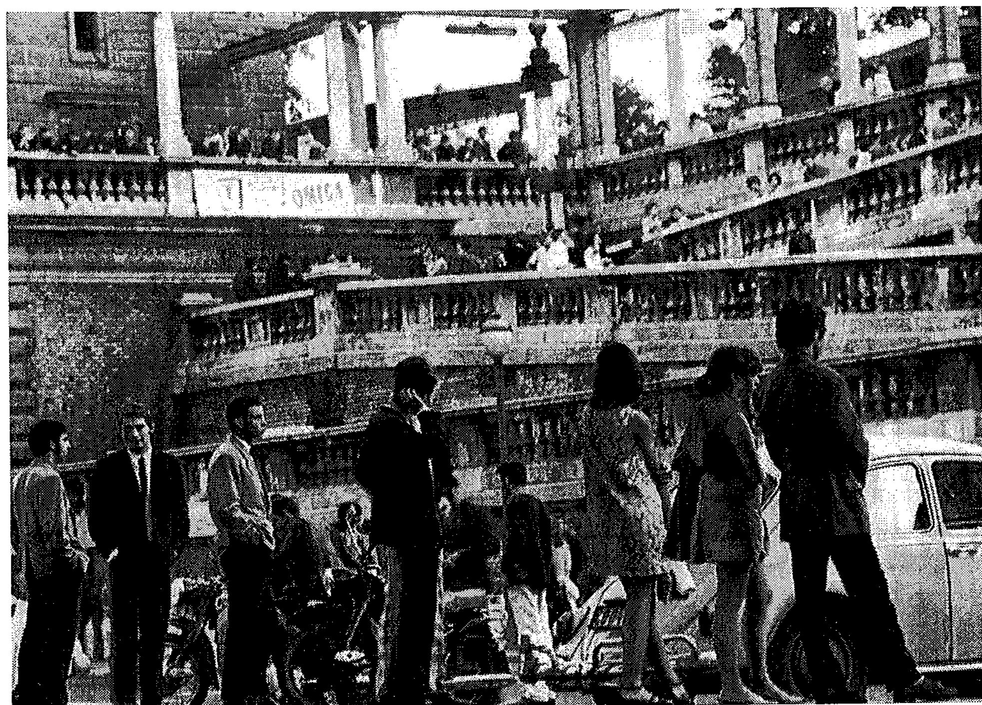
A KISZ KB által 1964-ben készült jelentés az ifjúság szabadidejének felhasználásáról, melyben már foglalkoznak az új zenei irányzat káros hatásaival. Eszerint *„a modern tánczene* [azaz a beat] *térhódítása érthető és természetes, de nem egyértelműen örvendetes jelenség. Halványítja ugyan a »régi jó békeidőket« idéző századeleji érzelgős muzsika hatását, de nem kevésbé árt gazdag zenei kultúránk ápolásának.* (...) *Az amatőr táncdalénekesek nem népszerűsítik a sok esetben bárgyú és igénytelen magyar táncdalszövegeket, de annál több kárt okoznak a nyugati sztárok utánzásával, a hibásan és értelmetlenül előadott idegen szövegekkel.* (...) *már nehéz szétválasztani a kozmopolita, egzisztencialista életjelenségek hordozóit az erkölcsében, világnézetében romlatlan, de ízlésében fejletlen fiataloktól."*[31]

A további erkölcsi romlás elkerülése érdekében a KISZ különböző klubok szervezésével és a jazz népszerűsítésével próbálta a fiatalok ízlését más irányba terelni, nem sok sikerrel.[32] A helyzet megoldatlanságát példázta a KISZ KB Intéző Bizottságának 1966. március 17-i ülése, melyen a kudarcot *„a körülmények bonyolultságával"*[33] indokolták. Azonban abban még mindig egyetértettek, hogy *„a gitáregyüttesek által játszott beatzene divatja kedvezőtlenül befolyásolja a fiatalok zenei ízlését"*.[34]

Az Ifipark

A budapesti KISZ-bizottság szorgalmazására a Budai Vár oldalában található Ifjúsági Művelődési Park 1961. augusztus 20-án nyílt meg. A belépő 5 Ft-ba került (ekkoriban 3 Ft volt egy kiló kenyér, és 3-4 Ft között mozgott egy liter tej ára), és már a kezdetektől kötelező volt fiúknak a rövid haj, fehér ing és nyakkendő, lányoknak

[29] *Az MSZMP ideiglenes Központi Bizottságának határozata az ifjúság nevelésének néhány kérdéséről és a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség megalakításról.* Magyar Nemzeti Levéltár M-KS 288. f. 4/6. ő. e.
[30] Jávorszky–Sebők 57–59.
[31] Szőnyei 112–113.
[32] Szőnyei 113.
[33] Csatári 79.
[34] Uo.

Az Ifipark előtt várakozó fiatalok 1969-ben. FORTEPAN

pedig a szoknya viselése. A Park megnyitójának műsorát *„közkívánatra állították össze".*[35] Hamar népszerű lett a hely. Ezután minden csütörtökön, szombaton és vasárnap tartott nyitva, a szeptemberi zárásig 25 000 vendég kereste fel. Ez a szám jól mutatta, hogy mennyire hiányzott már a fiataloknak egy szabadtéri szórakozóhely, még ha a szervezők részéről *„a cél [...] nem is az igények kielégítése, hanem ezek szabályozása, kordában tartása, leszorítása volt".*[36] 1962-ben az Ifipark már május elejétől szeptember végéig tartott nyitva, hétvégenként 2000-2500 látogatója volt.[37]

A megnyitást követő pár évben alakult ki a park arculata. Kezdetben a szervezők a szalonzenét és a különböző kulturális programokat preferálták, hogy ezzel is *„neveljék, irányítsák, műveljék"* a fiatalokat, *„hogy a szocializáció [...] irányított és kontrollált folyamat maradjon".*[38] Ehhez tevékenyen hozzájárult az Ifipark igazgatója Rajnák László, aki – nemritkán gumibottal – szigorúan betartatta a kulturált viselkedés és szórakozás szabályait, és hírhedt volt kemény fellépéséről.[39]

[35] A műsorban szerepeltek táncdalénekesek (például Bodrogi Gyula, Németh Lehel), színészek és komikusok is. Jávorszky–Sebők 29; Sebők János (szerk.): *Volt egyszer egy Ifipark.* k. n., Budapest, 1984. 8. (A továbbiakban Sebők 1984.)

[36] Balázs Magdolna: Az Ifipark. *Budapesti Negyed* 1994/1. http://bfl.archivportal.hu/id-103-balazs_magdolna_az_ifipark.html (2017. február 19.) (A továbbiakban Balázs 1994.)

[37] Balázs 1994; Horváth Sándor: Huligánok, jampecok, galerik – Fiatalok szubkultúrái a hatvanas években. In Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek" Magyarországon.* 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 408–423. 414. (A továbbiakban Horváth 2004.); Horváth Sándor: *Kádár gyermekei – Ifjúsági lázadás a hatvanas években.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009. 29. (A továbbiakban Horváth 2009.); Jávorszky–Sebők 29; Sebők 1984, 7–10.

Idővel a fiatalok is megtalálták a nekik tetsző előadókat a programban. Eleinte az Ifipark hivatásos zenekara, a Bergendy, később a Scampolo voltak a legnépszerűbb együttesek.A hatvanas évek második felében a beategyüttesek – Illés, Metro, Omega – is egyre gyakrabban koncerteztek itt.[40] A hatvanas–hetvenes évek fordulóján a legnagyobb érdeklődés már rockosabb hangzású Liversing, Kex, Sakk-Matt és Tűzkerék koncertjei[41] iránt volt. A legtöbb látogató – havonta kb. 45-50 000 ember – 1968–69-ben járt a Parkban, 1969. május 27-én köszöntötték az egymilliomodik vendéget.[42] 1969-ben kezdtek Coca-Colát árusítani azzal a céllal, hogy a fiatalokat átszoktassák a sörről, de nem jártak túl sok sikerrel. Kísérletet tettek a dohányzás visszaszorítására is, ez már többé-kevésbé eredményes volt. Népszerű újítás volt a csocsóasztalok és flippergépek üzembe helyezése, a park vezetői szerint *„így sokkal kevesebb volt a csellengő fiatal, mert lett olyan helye a parknak, ahol társaságban is volt és szórakozott is".*[43]

A BEATZENE MEGJELENÉSE ÉS FOGADTATÁSA MAGYARORSZÁGON

Magyarországon a beatzene népszerűvé válásának előzményeként a jazz elterjedését tekinthetjük. Az ötvenes–hatvanas évek fordulóján ennek elfogadottá válásával a fiatalok előtt megnyílt a lehetőség, hogy zenekarokat alapítsanak. Ebben a korai szakaszban három együttes vált meghatározóvá. Az 1957-ben alakult Benkó Dixieland Band,[44] a Bergendy testvérek által 1959-ben alapított Ifjúsági Jazz Együttes és a – talán ekkoriban legnépszerűbb – Scholtz Kvintett, akiknek swinges hangzása állt a legközelebb a beathez.[45]

A jazz hatalom általi támogatásának kézzelfogható bizonyítéka volt a budapesti KISZ-bizottság jóvoltából 1962. október 2-án megalapított Budapesti Ifjúsági Jazz

[38] Balázs 1994.

[39] Horváth 2004. 414.

[40] Az Omega egyik 1968-as és az Illés 1969. augusztus 20-i koncertjére több mint 7000 jegy kelt el. Balázs 1994, Jávorszky–Sebők 166.

[41] Ezeknek az együtteseknek a közönsége már nem nagyon felelt meg az Ifipark által még mindig fenntartott öltözködési és viselkedési követelményeknek, így sokukat kitiltották. Szőnyei 117.

[42] Balázs 1994; Jávorszky–Sebők 166.

[43] Horváth 2009. 31.

[44] Mint nevük is mutatja dixielandet játszottak, ez a jazz tradicionális, ritmusos, az improvizációt is lehetővé tevő populáris irányzata. Jávorszky–Sebők 19.

[45] Jávorszky–Sebők 19–21.

Klub, amely a Dália presszóban[46] kapott helyet. A Dália az Ifjúsági Park téli helyiségeként is funkcionált, és az október 25-i ünnepélyes megnyitót követően óriási népszerűségre tett szert, főként a könnyűzenészek, egyetemisták, képzőművészek és írók körében. Állandó zenekara a Bergendy volt, de mellettük számos más együttes bemutatkozhatott a színpadon. Azonban a beat előretörésével a jazz egyre elavultabbnak tűnt, így végül a Dáliát 1964 tavaszán érdeklődés hiányában bezárták.[47]

A beat a rock and roll[48] és az úgynevezett skiffle[49] stílusból alakult ki 1962–63 körül. A műfaj első képviselői nagyrészt angol zenekarok voltak, a Manfred Man, az Animals vagy a korábban már említett Beatles.[50] A beatzene[51] magyarországi meghatározásának legfontosabb jellemzője a minden eddigitől eltérő új hangzás és hangszerelés, amely *„felfokozott aktivitásával, sőt agresszivitásával szinte inzultálja hallgatóját. Ebben a formában azonban szinte jelképpé vált az ifjúság számára.”*[52] A beat hatása a hangerőben rejlik, egyrészt magában a hangerővel elért hangzásban, másrészt egy közösségi élményt teremt, a hallgatóságot körbevéve elhatárolja őket a külvilágtól.[53]

A hatvanas évek elején megjelenő első amatőrzenekarokat egyetemi, főiskolai hallgatók, illetve középiskolások alakították. Mivel kevés lehetőségük volt arra, hogy komoly, márkás felszerelést szerezzenek maguknak, hétköznapi tárgyakból – dobozok, WC-deszka, seprűnyél, fésű – rakták össze a hangszereiket. Kezdetben a nyugati rádióadásokból, a Luxembourg, az Amerika Hangja vagy a Szabad Európa Rádió műsoraiból ismert külföldi előadókat – elsősorban a Beatles, a Rolling Stones, az Animals és a Kinks számait – másolták, és minél jobban utánozták őket, annál népszerűbbek voltak.[54]

A hatvanas évek közepétől a hatalom képviselői kezdtek elnézőbbek lenni a beatzenével kapcsolatban, bár a fiatalok ezzel járó magatartását még mindig nem nézték jó szemmel. A kezdeti kemény elutasítás után 1964-től forradalminak mondható változásokat kezdeményeztek az új zenei irányzat elfogadásával kapcsolatban,

[46] Korábban egy elhanyagolt állapotban lévő, jelentéktelen hely volt a Bajcsy-Zsilinszky út és az Alkotmány utca sarkán. Jávorszky–Sebők 32.

[47] Balázs 1994; Jávorszky–Sebők 32–33; Sebők 1984. 13–14; Szőnyei 110.

[48] A rock and roll magyarországi megjelenését 1957. március 19-hez szokták kötni, ugyanis ezen a napon vették fel Kovács Andor jazzgitáros közreműködésével Bill Haley 1954-ben megjelent *Rock Around the Clock* című számát, *Rock and roll* címmel. Jávorszky–Sebők 12.

[49] Olyan műfaj, amit elsősorban zeneileg képzetlen fiatalok ösztönösen játszottak, hangszernek pedig bármilyen kezük ügyébe eső tárgyat felhasználtak. Lényege a ritmikus dobolás. Tardos Péter: *Beat – Pop – Rock.* Zeneműkiadó, Budapest, 1972. 9–10.

[50] Losonczi 269; Vitányi 41–42.

[51] A beatzene mint konkrét kategória csak Magyarországon elterjedt kifejezés. A hasonló stílusú zenéket külföldön a hatvanas évek közepétől már inkább pop-musicnak vagy rocknak nevezik. Fonyódi Péter: *Beatkorszak a pártállamban.* XX. Század Intézet, Budapest, 2003. 187; Vitányi 1969. 41.

[52] Vitányi 51.

[53] Losonczi 269; Vitányi 41–42, 51–53.

[54] Jávorszky–Sebők 30; Szőnyei 110–112.

persze csak az „ésszerűség határain belül”. Például a Sanzon- és Táncdalbizottság ettől kezdve engedélyezte a korábban elutasított zenekarok dalait is, sőt, egyes beatzenekarok kislemezeket is kiadhattak. A televízió és a rádió is több olyan zenei műsort sugározott, melytől azt remélték, így kiszolgálják a fiatalok új ízlését.[55] A nyomtatott sajtó is a fiatalok igényeinek kielégítését célozta meg, hogy leszoktassák őket *„a nyugati, hasonló profilú termékekről”*.[56] A *Világ Ifjúsága* a fiatalok körében népszerű zenészekről, színészekről közölt cikkeket, a KISZ lapja, a *Magyar Ifjúság* külön popzenei rovatot indított *Ritmus* címmel. 1965 novemberétől megjelent az *Ifjúsági Magazin*[57] című új havilap.[58] Emellett az Országos Rendező Iroda (ORI) szervezésében Gitárpárbaj néven több rendezvényt is tartottak, melyeken a beatzenekarok léptek fel, illetve Salgótarjánban évente fesztivált rendeztek, amelyeken az amatőr zenekarok kaptak fellépési lehetőséget. Bár jelentősek voltak ezek a változások, a beat hivatalos megítélésén nem sokat változtattak. A beatzenekaroknak és énekeseknek továbbra is tartaniuk kellett magukat az elvárásokhoz. Ha a nyilvánosság elé akartak kerülni, el kellett fogadniuk a szigorú szabályokat, amelyek elsősorban megjelenésükre – öltözködésükre,[59] hajviseletükre, színpadi viselkedésükre – és dalszövegeikre vonatkoztak.[60]

Az új zene megtűrése mellett a hatvanas évek második felében a hatalom képviselői kísérletet tettek arra, hogy *„a beatet a KISZ égisze alatt átpolitizálják, s a szocialista kívánalmaknak megfelelően integrálják a mozgalomba”*.[61] Ezért 1967-ben a KISZ rendezésében megtartották az első Pol-Beat Fesztivált. A zenekarok kategóriájában a Gerilla, az énekesek között pedig Máté Péter nyert. Azonban sem a beatrajongók, sem a zenei szakemberek nem értékelték a próbálkozást. A politikai propaganda következő kísérlete a fiatalok megnyerésére a kor legnépszerűbb előadóinak közreműködésével forgatott *Ezek a fiatalok* című film volt, amely 1967-ben készült. Ez sem nyerte el a közönség tetszését, bár a filmben elhangzott dalok hatalmas slágerek lettek. A legnagyobb kritika amiatt érte, hogy *„nem azt mutatják be, milyenek »ezek a fiatalok«, hanem, hogy milyennek szeretnék látni őket* [...]*: szelídeknek, jól fésülteknek, olyanoknak, akik a pillanatnyi népszerűséget nem tévesztik össze a tartós megalapozottsággal, s akik inkább elmennek gyári munkásnak, mint*

[55] Például a *Halló fiúk, halló lányok!*, a *Vasárnapi koktél* vagy a *Csak fiataloknak!* című műsorok. Jávorszky–Sebők 60.

[56] Csatári 81.

[57] Ennek legelső számában leközölték a Rolling Stones *Satisfaction* című számának kottáját, valamint a szám magyar szövegét is, Tardos Péter fordításában. Jávorszky–Sebők 60.

[58] Azonban az újsággal kapcsolatban még a hatvanas évek végén is találtak kivetnivalót, mert népszerűsítette a beatzenét és *„közli egyes hosszú hajú, szakállas »zenebohócok« képeit anélkül, hogy kifejezné egyet nem értését az ízléstelen külsővel szemben”*. Csatári 81.

[59] Fellépéseken kötelező volt a fehér ing és a nyakkendő. Jávorszky–Sebők 60.

[60] Jávorszky–Sebők 60.

[61] Jávorszky–Sebők 121.

egyetemi hallgatónak".[62] A valósághoz sokkal közelebb állt Kovács András 1969-ben bemutatott filmje, az *Extázis 7-től 10-ig.* A televízió megbízásából készült alkotásban a beatet mint társadalmi jelenséget vizsgálta. Arra a következtetésre jutott, hogy a beatzene teljes mértékben kielégíti a fiatalok szükségleteit, és választ ad azokra az őket érintő kérdésekre, amelyeket a felnőtt társadalomtól nem kapnak meg.[63]

A hatalom képviselőinek próbálkozásai ellenére egy hatvanas évek végén, kb. 200 budapesti középiskolás körében végzett felmérés és Kovács filmjének fogadtatása jól mutatja a fiatalok beatzenéhez való viszonyulását. A megkérdezetteknek tíz zenei műfajt kellett sorrendbe rakniuk, elsőként megnevezve azt, amelyiket a legjobban kedvelik, és így tovább. Az első három helyezett a beatzene 168, a szimfonikus zene 15 és a jazz 8 szavazattal.[64] Emellett az is kiderült, hogy a fiatalok többségének van kedvenc – többnyire magyar – zenekara.[65]

A MAGYAR BEAT ARANYKORA: 1964–1969

1963 végén már a hivatalos adatok szerint is több mint 250 beategyüttes létezett Budapesten.[66] Közülük sok zenekar szervezett koncerteket, de mivel nem számíthattak az állampárt támogatására, leginkább lerobbant épületekben, alkalmi helyiségekben, kultúrtermekben, étkezdékben vagy pinceklubokban játszottak.[67] Idővel – főleg Budapest belvárosában – rengeteg új klub lett szóbeszéd útján népszerűvé, amelyek hamar kultuszhelyekké is váltak. Ezek a szórakozóhelyek egy idő után a zenekarok törzshelyei lettek, néha még párbajokat is rendeztek e cím elnyeréséért. A fiatalok körében a legnépszerűbbek a Műegyetem klubjai, valamint a Bercsényi-kollégium étkezdéje voltak. Felkapott helynek számított a Gerlóczy utcai Tanács klub (Atlasz), az Építők klubja a Petőfi Sándor utcában (Illés) és az ELTE Eötvös klubjának pincehelyisége, a Hordó (az Omega 1964-ben nyerte meg a párbajt). Az Omega Kinizsi utcai klubja is nagy népszerűségnek örvendett. A hatvanas évek elején szintén a Hordó számított a Metro törzshelyének, majd a budapesti metróépítők üzemi ét-

[62] Jávorszky–Sebők 124.

[63] Jávorszky–Sebők 121–124. és 135; Szőnyei 116.

[64] Vitányi 107–108.

[65] Az Illés, a Metro és az Omega külön-külön vagy együtt említve a válaszok 63,6%-ban szerepelt. Ezzel kapcsolatban elég különös a korszakra jellemzően Vitányi megjegyzése, miszerint *„érdekes megfigyelni, milyen ritka a kilépés ebből a hármas varázskörből"*. Hiszen más zenekaroknak – az államhatalom jóvoltából – nem igazán jutott olyan szintű támogatás és szereplési lehetőség, mint ennek a három együttesnek. Vitányi 117.

[66] Jávorszky–Sebők 54.

[67] A koncertek félig illegális jellegére utal, hogy – mivel a sajtó még mindig nem foglalkozott a beatzenével – a fiatalok között szóbeszéd útján terjedt, hogy hol és mikor játszanak a zenekarok. Jávorszky–Sebők 38.

kezdéjébe (Rákóczi út 66.), később pedig a Dohány utca 22.-be helyezték át székhelyüket. Ezek a klubok általában a helyi kerületi KISZ-bizottságok felügyelete alatt álltak.[68]

Budapest külső kerületeiben, a külvárosokban is sok klub szerveződött, többnyire a gyári-munkavállalati kultúrházakban, művelődési házakban. Szórakozóhellyé alakult át például a Gogol utcai Ganz-MÁVAG Művelődési Központja (Atlantisz), az angyalföldi Bosch, az Autóvillamossági Felszerelések Gyárának kultúrotthona (Sankó, Syconor, Illés) vagy a Vigyázó Ferenc utcában található Földgép Vállalat KISZ-klubja (Scampolo). Népszerű volt a Kőbányai út – Könyves Kálmán körút sarkán található Törekvés, a Danuvia, valamint az óbudai Lajos utcában található klub (Liversing) is.[69]

A hatvanas évek közepére alakult ki azoknak az országos népszerűségű és a hatalom által is támogatott előadóknak a köre, akik élhettek a zeneipar nyújtotta lehetőségekkel. Idetartozott az ún. „szentháromság", vagyis az Illés, a Metro és az Omega, illetve a „beatlányok", azaz Koncz Zsuzsa, Kovács Kati és Zalatnay Sarolta.[70]

Illés

Az Illéshez – azaz elsősorban Szörényi Leventéhez és Bródy Jánoshoz – köthető a magyar nyelvű rockzene megteremtése. Eleinte ők is az angol nyelvű slágereket játszották mint a többi együttes. Azonban az elsők között ismerték fel azt a tényt, hogy egy zenekarnak saját, önálló számok kellenek. 1965 nyarán mint szerződéses zenekar, a nógrádverőcei táborban szórakoztatták a fiatalokat. Itt írták meg első magyar nyelvű dalaikat,[71] és 1965 őszén, egyik koncertjükön el is játszották azokat. 1966 tavaszára a Magyar Rádió amatőr-zenekari versenyt hirdetett meg a budapesti Sportcsarnokba, ahol az Illés is fellépett.[72] A vetélkedőt megnyerték, és az ugyanebben az évben rendezett Táncdalfesztivál után már nem volt kérdés, hogy ők az egyik legnépszerűbb zenekar a fiatalok körében.[73]

1967-től saját zenéjüket már ex-musicnak nevezik, ezzel is elkülönítve magukat a hagyományos, nemzetközi trendet követő beatzenekaroktól, az általuk használt közhelyektől. Az Illés elsők között volt abban, hogy a nyugati zenétől kicsit eltávolodva zenéjükben előtérbe helyezték a magyar, majd a kelet-európai népzenei elemeket. Dalszövegeikben sok mindent megfogalmaztak, a nemzedéki életérzéstől

[68] Jávorszky–Sebők 38–39.

[69] Jávorszky–Sebők 41–42.

[70] Jávorszky–Sebők 61.

[71] Ezek voltak az Ó, mondd, a *Légy jó kicsit hozzám*, a *Mindig veled* és *Az utcán*. A négy dal együtt 1966-ban kislemezen is megjelent. Jávorszky–Sebők 66; Szőnyei 116.

[72] A verseny szabályai szerint négy magyar és négy angol nyelvű számmal lehetett nevezni, ők négy Szörényi–Bródy és négy Lennon–McCartney dallal készültek. Jávorszky–Sebők 66.

[73] Jávorszky–Sebők 66; Sebők János: *Magya-rock 1.* Zeneműkiadó, Budapest, 1983. 96–98. (A továbbiakban Sebők 1983); Szőnyei 116; Vitányi 20.

kezdve a rejtett politikai üzeneteken át magyar verseket is megzenésítettek. Az Illést ettől fogva *„a nemzedék hangjaként”*[74] emlegették, ugyanis valóban *„egy nemzedék harcát jelképezte* [...] *a társadalmi beilleszkedésért,* [...] *a másként gondolkodás, a más módon élés, a szabad választás kiváltságáért”*.[75] Emellett a zenekar fontosnak érezte, hogy ezt a fajta zenét szélesebb körben is elfogadtassák, *„mint önálló, társadalmilag is hasznos, művészileg is értékes műfajt”*.[76] Ennek érdekében hozták létre 1968. szeptember 17-én az Illés klubot[77] Bródy János vezetésével, amely a Fővárosi Művelődési Házban kapott helyet. Népszerűségüket csak fokozta 1970 februárjában és márciusában zajló nyugat-európai turnéjuk. Több nagyvárosban is felléptek, köztük Londonban, Cambridge-ben, Münchenben. Az angol zenei szakemberek dicsérték a zenekart, főleg *„sajátos nemzeti stílusukat, »politikus hangvételű dalaikat«”* méltatták.[78]

Azonban a még 1969-ben történt „kukarugdosási ügy”[79] és egy 1970-ben a BBC egyik műsorában tett, itthon rendszerellenesnek minősített nyilatkozat hatására *„a befogadott, díjesővel jutalmazott, imádott »szentek«* (...) *fekete bárányokká változtak”*[80] a hatalom szemében. Egy évre eltiltották őket a budapesti fellépésektől, ekkor váltak a vidék leghíresebb zenekarává. 1971-ben ugyan visszatértek a fővárosba, de az ekkor már egyértelműen politikai hangvételű számok nem nyerték el a fiatalok tetszését. Végül 1973-ban feloszlott a zenekar, és tagjai külön-külön folytatták a zenélést.[81]

Metro

Mint a legtöbb magyar zenekar, a Metro is a külföldi számok szó szerinti lemásolásával kezdte. Később sem nagyon változtattak ezen a gyakorlaton, viszont saját stílusuk szerint átdolgozták a számokat, ebben rejlett népszerűségük. A zenekar sokat tett a klubközösségek népszerűsítéséért is. Koncertjeiken megjelenésüktől kezdve a hangulaton át a zenei hangzásig mindig kielégítették a rajongók, főleg a lányok igényeit. Ugyanakkor szem előtt tartották a zeneipar szabályait és eleget tettek a

74 Sebők 1983. 101.
75 Sebők 1983. 100.
76 Sebők 1983. 101.
77 Amint azt az alapítólevélben is megfogalmazták, céljuk *„az Illés együttes barátainak összefogása, zenei ízlésük fejlesztése, a fiatalok erkölcsi, esztétikai nevelése, emberi magatartásának formálása, a zene társadalmi hatásának tudatos és célszerű felhasználásával”*. Jávorszky–Sebők 210.
78 Sebők 1983. 103.
79 1969. március 31-én a Pécsi Nemzeti Színházban koncertezett a zenekar. Másnap a városban sétálva felrúgtak egy kukát, ami miatt összeszólalkoztak egy járókelővel, ami az együttes egyik tagjának részéről verekedésig fajult. Az esetből bírósági ügy és botrány keveredett. Sebők 1983. 102.
80 Sebők 1983. 104.
81 Jávorszky–Sebők 67; Sebők 1983. 99–108.

hivatalos elvárásoknak is. Konszolidált és visszafogott viselkedésük miatt ők számítottak a leginkább problémamentes együttesnek ebben a korszakban.[82]

1966-ban ugyan nagy sláger lett a *Mi fáj?* című számuk, de ezt is csak a gitárzene különböztette meg a táncdaltól. Később sem játszottak igazi beatzenét, általában – főleg anyagi okokból – a hagyományos tánczenei hangzást preferálták.[83] Ezenkívül az időtálló alkotások hiánya *„a sűrűn változó tagok eltérő zenei szemlélete, felfogása”*, *„szegényes kompozíciós készségük”* és *„halovány hangszeres tudásuk”*[84] rovására is írható. Sikereiket elsősorban inkább hűséges rajongótáboruknak köszönhették. A hatvanas évek végére már nem tudtak lépést tartani az Illéssel és az Omegával, zenéjük kiment a divatból. Hosszas nyűglődés után 1972-ben hivatalosan is feloszlott a zenekar.[85]

Omega

Az Omega együttest 1962-ben műegyetemisták alapították. Kezdetben a hangszeres tudás és a dalszerzői képességek tekintetében még az átlagnál is elmaradottabb zenekarnak számított, hiába rendelkezett jó kapcsolatokkal. Első jelentős sikerüket egy 1964-ben rendezett vetélkedőn érték el, ettől kezdve a Hordó és az Egyetemi Színpad állandó zenekara voltak. Fellépéseiken újdonságnak számított a látványos színpadkép kialakítása, azonban még mindig nem érték el az Illés és a Metro népszerűségi szintjét. A teljes bukástól valószínűleg az 1967-ben egy időre tagnak felvett Presser Gábor mentette meg az együttest, *„akinek a nemzetközi trendekbe pontosan illeszkedő, ám mégis kelet-európai vonzáskörű dalai két év alatt világszínvonalra turbózták a zenekart”*.[86] A hírnév elérésében segítségükre voltak az 1967-ben Magyarországon koncertező Spencer Davis Group menedzserei is, akik lehetőséget láttak az együttesben. Felkérték őket, hogy Omega Red Star néven lépjenek fel Angliában. 1968-tól folyamatosan turnéztak, London mellett számos nagyvárosban is adtak koncertet. Emellett több kis- és nagylemezük jelent meg angol nyelven, de azonkívül, hogy magyar zenekarként *„egzotikus érdekességnek”*[87] számítottak Angliában, nem értek el átütő sikert. Viszont az angol zenei szakembereket lenyűgözték színvonalas zenei hangzásukkal és *„gondolatokkal túlzsúfolt dalszövegeikkel”*.[88] Hazatérésük után jól tudták hasznosítani a külföldön szerzett tapasztalatokat. Rájöttek, hogy ha nagy nemzetközi elismertséget szeretnének elérni, akkor nem elég

82 Jávorszky–Sebők 67–68.
83 Még a beatrajongók is meglepődtek, amikor az 1968-as Táncdalfesztiválon előadták a *Fehér sziklák* című *„émelygős giccset”*. Sebők 1983. 77.
84 Jávorszky–Sebők 67.
85 Jávorszky–Sebők 67–68; Sebők 1983. 74–79.
86 Jávorszky–Sebők 68.
87 Sebők 1983. 84.
88 Uo.

Károlyi (Károlyi Mihály) utca 9., Eötvös klub (Hordó), az Omega együttes tagjai: Benkő László, Kovacsics András, Mihály Tamás, Laux József. A felvétel az Ilyen ez a háború? című film forgatásakor készült, 1966-ban. FORTEPAN/Schiffer Pál

a jó zene, így – a magyarországi zenekarok közül elsőként – az Omega kezdte el az önmenedzselésnek és a zeneipar üzleti részében való jártasságnak olyan szintre fejlesztését, amivel később kiemelkedő sikereket értek el.[89] Ebben nagy segítségükre volt Presser Gábor mint zeneszerző és Adamis Anna mint dalszövegíró. Közreműködésükkel olyan slágerek születtek, mint az *Azt mondta az anyukám*, a *Halott virágok*, a *Gyöngyhajú lány* vagy éppen a *Petróleumlámpa*. 1970-ben Magyarországon és külföldön egyaránt hatalmas sikert arattak, többek között Spanyolországban és Japánban is koncerteztek. Azonban egyre inkább a külsőségekre, a fellépések profi lebonyolítására helyezték a hangsúlyt, ezzel maga a zene háttérbe szorult.[90]

Zalatnay Sarolta, Koncz Zsuzsa, Wittek Mari, Kovács Kati

A magyarországi beatkorszak egyik sajátossága volt, hogy a fiatalok inkább az együttesekért rajongtak, nem a szólóénekesekért. Így a hatvanas évek énekesnői csak egy-egy beatzenekarhoz csatlakozva szerezhettek maguknak népszerűséget.

[89] Utólag a zenekar tagjai is a kísérletezés és saját hangjuk keresésének tartották az 1967 és 1970 közötti időszakot. Jávorszky–Sebők 68–69.
[90] Jávorszky–Sebők 68–69.

Legtöbbjük pedig nem is akkori szereplésével, hanem inkább a hetvenes években alapozta meg máig tartó hírnevét.[91]

Zalatnay Sarolta, a Scampolo zenekar felfedezettje, a hatvanas évek talán legnagyobb sikereket elérő énekesnője. 1963-ban csatlakozott az együtteshez. Egy zenei vetélkedő egyik zsűritagja, Bergendy István felfigyelt rá, lemezszerződést és fellépési lehetőségeket kínált neki. Ettől kezdve többször koncertezett az Ifjúsági Parkban a Scampolóval és a Bergendyvel. 1966-tól a Metróval énekelt. Az első Táncdalfesztiválon második helyezést ért el a *Hol jár az eszem* című dallal. A következő alkalommal viszont már az első díjat vihette haza *Nem várok holnapig* című számáért. Zalatnay *„hangszínével, temperamentumával, fru-frujával, miniszoknyájával a korabeli beatlány, a szexi, vadóc csitri mintaképe, aki színpadi megjelenésében, viselkedésében nem ment túl a jólneveltség határain, de mégis izgatóan új és merész volt az, amit csinált."*[92] Talán ezért is figyeltek fel rá a Spencer Davis Group menedzserei, akik az Omega mellett őt is felkérték egy angliai vendégszereplésre.[93] A három évre kötött szerződés ideje alatt viszont hiába adott tévéinterjúkat, hiába szerepelt a legkülönbözőbb magazinokban, egyik száma sem hozta meg a várvavárt sikert Angliában. Zenei stílusának azonban jót tett a kint töltött idő, a legnagyobb hatást a blues és Janis Joplin tette rá. Hazatérése után azonban nem sokkal elvesztette ezt a temperamentumot, ami pedig igazán jól illett hangjához, előadásmódjához, megjelenéséhez. Belesüppedt a felejthető, semmitmondó fesztiválslágerek világába, ettől kezdve semmi maradandót nem alkotott.[94]

Koncz Zsuzsa az 1962-es Ki Mit Tud?-on tűnt fel, ahol Gergely Ágival közösen adták elő *A kis gézengúz* című dalt, amivel azonnal elnyerték a közönség szimpátiáját. A beattel csak később került közelebbi kapcsolatba, elsőként az Omega hívta meg magához, hogy énekeljen velük. Az 1963-as Sportcsarnokban rendezett vetélkedőn már mint az Illés énekesnője vett részt, ezután többször is fellépett velük a Bercsényi klubban, angol nyelvű dalai a zenekar 1964-es kislemezére is felkerültek. Együttműködésük rövid ideig tartott, 1964 végétől egy kis időre a Metróhoz csatlakozott. Az átütő sikert végül Szörényi Levente dalával, a *Rohan az idő*vel érte el, amelyet 1965 decemberében a Magyar Televízió szilveszteri műsorában adott elő. 1967-ben főszerepet kapott az *Ezek a fiatalok* című filmben, ahol elénekelte két újabb sikerdalát, a *Mr. Alkoholt* és a *Szőke Anni balladáját*. Ezektől eltekintve nem

[91] Sebők 1983. 109.
[92] Sebők 1983. 110.
[93] Szereplése nagy hír volt Angliában, és szenzációnak számított Magyarországon, ugyanis ő volt az első énekes a vasfüggönyön túlról, akit megpróbáltak népszerűsíteni az angol nyelvű beat-pop zenében. Sebők 1983. 112–113.
[94] Jávorszky–Sebők 71–72; Sebők 1983. 109–115.

voltak igazán maradandó slágerei,[95] népszerűségét inkább természetes színpadi viselkedésének és közvetlen előadásmódjának köszönhette.[96]

Wittek Mari, a korszak harmadik legnépszerűbb beaténekesnője, 1964-ben kezdte zenei pályafutását az Omegával; Somló Tamással egy időben került a zenekarhoz. Különleges tehetsége volt az idegen nyelvű számok tökéletes utánzásához. A Hordóban és az Egyetemi Színpadon tartott fellépéseken a közönség rajongott érte, és az 1965-ös Gitárpárbajon kiemelkedően jól szerepelt. Azonban népszerűsége hanyatlani kezdett, mert nem voltak slágerei, nem szerepelt a tévében, ráadásul a magyar nyelvű beatzenével sem boldogult. 1967-ben a Táncdalfesztiválon is fellépett, kevés sikerrel. Ettől kezdve néha csatlakozott a Bergendyhez, a Metróhoz vagy a Sakk-Matthoz egy-egy koncert erejéig, végül észrevétlenül eltűnt a beatzenéből.[97]

Kovács Kati az az énekesnő Koncz és Zalatnay mellett, aki beaténekesnőként maradt fenn a köztudatban, holott igazából nem számított annak. Éppen csak jól találta el a magyar tánczene és a beat közötti egyensúlyt. Már az 1965-ös Ki Mit Tud?-on felfigyeltek előadására, *„rekedt, de mégis hajlékony, tiszta, »smirglis« hangja egy fekete blues és dzsessz énekest"*[98] idézett. Az első Táncdalfesztivált megnyerte *Nem leszek a játékszered* című számával. A Rádió Tánczenei Stúdiójának növendékeként azonban „kénytelen volt" jellegtelen slágereket énekelni, és bár sorra nyerte a különböző zenei díjakat, és országos népszerűségre tett szert, de ezekkel a táncdalokkal inkább csak elvesztegette a blues, jazz és gospel éneklésére való hangját. A hatvanas évekből mára nem is maradtak fenn tőle igényes beatszámok.[99]

RENDEZVÉNYEK, VETÉLKEDŐK

1963–64-ben a beatzenekarok csak a különböző klubokban engedhették meg maguknak az ezzel a stílussal járó előadásmódot, a nyilvánosság előtt azonban igen konszolidáltan és visszafogottan kellett megjelenniük. Az új zene képviselői először az 1962-es Ki Mit Tud?-dal kaptak lehetőséget, hogy a nyilvánosság előtt is megmutathassák magukat, azonban a műsorba csak az *„előzetesen megrostált, a felnőttek ízlésének megfelelő"*,[100] színpadképes együttesek és énekesek kerülhettek be. Ugyanez volt a helyzet a hivatalos, KISZ által szervezett zenei programokkal is.[101]

95 Saját bevallása szerint is „igazi" zenei pályafutása csak az 1970-ben megjelent *Szerelem* című lemezével indult, és csak ettől kezdve alakult ki az a szakmai együttműködés az Illéssel, ami révén igazán kiemelkedett az énekesnők közül. Sebők 1983. 118.

96 Jávorszky–Sebők 72–73, 392; Sebők 1983. 115–118.

97 Sebők 1983. 119–120.

98 Sebők 1983. 120.

99 Jávorszky–Sebők 78; Sebők 1983. 120–122.

100 Jávorszky–Sebők 42.

101 Uo.

Az első beatfesztivál: Sportcsarnok, 1963

1963-ban az addigi keményen elutasító magatartás helyett az új ifjúsági zene átkerült lassan a tűrt kategóriába. Ennek első nyilvános jele az a 1963. május 3-i vetélkedő volt,[102] amit amatőr zenekaroknak rendeztek a budapesti Sportcsarnokban.[103] Ez előtt a különböző zenekarok kizárólag önállóan koncerteztek, legfeljebb ellátogattak riválisaik egy-egy fellépésére. Most azonban egyszerre léptek fel a korszak népszerű előadói, többek között az Illés Koncz Zsuzsával, a Metro, az Omega, a Benkó Dixieland Band, a Scampolo és az Atlantis. Kb. 2000 fiatal gyűlt össze, ajtókat törtek be, és összezsúfolódva tomboltak a nézőtéren. A botrány nem váratott sokáig magára. A közönség a korábban népszerű, de időközben már régimódinak számító Benkó Dixieland Band fellépését füttykoncerttel díjazta, majd tojással és paradicsommal dobálták meg a zenekar tagjait. A Sportcsarnokon kívül a rendbontás folytatódott. Egy újságcikk beszámolója szerint a Thököly úton *„visszataszító jelenetekre került sor. A fiatal közönség egy elenyésző, hangos csoportja fütty és almacsutka-hajítási produkcióval tüntetett az Illés mellett, a többi zenekar ellen."*[104] A rendőrség keményen fellépett ellenük, később botrányokozás vádjával 20-30 napi elzárásra ítélt néhány „huligánt". Emellett felsőbb utasításra alapos vizsgálat is folyt a botrányba fulladt rendezvény ügyében, melynek eredményeként az együtteseket – elsősorban az Illést[105] – tették meg bűnbaknak.[106]

Táncdalfesztiválok

A Magyar Televízió első Táncdalfesztiválját 1966 augusztusában rendezték. A hagyományos magyar táncdalénekesek produkciói mellett ez volt az első alkalom, hogy a magyar beatzenekarok nyilvánosság előtt, országosan is bemutathatták az általuk képviselt műfajt. Szereplésükkel felemás sikert arattak. Négy beatzenekar ugyan továbbjutott az elődöntők során, de a rajongók nagy sajnálatára – és a szervezők elvárásainak megfelelően – mindegyikük konszolidáltan és visszafogottan jelent meg a tévéképernyőn. Az igazán jellegzetes beathangzást csak az Illés produkciójában lehetett felfedezni, viszont – éppen ezért vagy talán ennek ellenére – a

102 A zsűriben Nagy Richárd, a budapesti KISZ-bizottság Agit.-Prop. titkára, Bolba Lajos rádiós könnyűzenei szerkesztő, a zsűri zenei szakértője és Vértessy Sándor riporter foglalt helyet. Jávorszky–Sebők 45.

103 A rendezvény folyamán azonban az is kiderült, hogy – az előrelátó szervezés ellenére – elsősorban mégsem mint zenei vetélkedő maradt meg a köztudatban, hanem *„ez volt az első nyilvános, politikai felhangoktól sem mentes demonstráció az 1956 utáni Magyarországon"*. Jávorszky–Sebők 45.

104 Jávorszky–Sebők 45.

105 Az V. kerületi KISZ-bizottság egy évre eltiltotta a zenekart a KISZ-rendezvényeken való fellépéstől, emellett javasolták Illés Lajosnak, *„hogy változtassa meg a kompromittálódott Illés nevet"*. Jávorszky–Sebők 45.

106 Jávorszky–Sebők 45; Szőnyei 111.

második helyezést érték el *Még fáj minden csók* című számukkal. Szintén második lett a *Hol jár az eszem* című szám Zalatnay Sarolta előadásában, a versenyt Kovács Kati nyerte a *Nem leszek a játékszered* című dallal.[107]

A következő évi, 1967-ben rendezett Táncdalfesztiválon a szervezőbizottság határozata miatt[108] a beat lekerült a műsorról. Emiatt az Illés bojkottálta a rendezvényt, az Omega viszont fellépett Zalatnay Sarolta kísérőzenekaraként, aki nyert is a *Nem várok holnapig* című számmal.[109] A beatzene kimaradására a várható módon reagáltak a rajongók. 1967. augusztus 16-án a *Magyar Ifjúság* Ízlések és pofonok című cikkében a következőket írta: *„Sokféle ízlést szolgálnak ezek a táncdalok, csak éppen egyet mellőztek, előttünk érthetetlenül. A beat zenéért lelkesedő fiatalokét. A tizenöt elbírált szám közül hatot gitáregyüttesek szólaltattak meg, de ezek közül egy sem volt beat szám... Ezért a mostani fesztivál egész műsorának nagy része akár harminc évvel ezelőtt is megszülethetett volna.”*[110]

1968-ban a zenei életben *„a »Nyugat-majmolás« ellensúlyozására a népieskedés és a magyarkodás”*[111] vált meghatározóvá, az az évi Táncdalfesztivált is ebben a szellemben rendezték. A többi beatzenekar mellett újra szerepelt az Illés,[112] és mint a magyar beatzene legjelesebb képviselőjét öt kategóriában is díjazták. A győztes, *Amikor én még kissrác voltam* című számukért pedig megkapták a Magyar Állami Népi Beategyüttes elnevezést, mintha a szervezők ezzel akarták volna kiengesztelni a fiatalokat, és jóvátenni az együttes 1967-es távolmaradását. Ezzel a győzelemmel *„a beat számára 1968 a legalitás és az elismerés éve lett”*.[113] Ekkortól már szélesebb körben is „körülrajongott” műfajnak számított, kinek anyagi, kinek érzelmi okokból. Viszont a beat éppen sikere csúcsán, teljes elfogadottságával és támogatottságával elvesztette azt a tulajdonságát, amiért annyi fiatal rajongott érte. Nyilvánvalóvá vált, hogy a beat képtelen tisztán önálló műfajként létezni, és a beatelőadók – alternatíva híján – kénytelenek alkalmazkodni a zeneipar és a kultúrpolitika elvárásaihoz ha továbbra is működni szeretnének.[114]

107 Jávorszky–Sebők 79; Losonczi 261–262; Szőnyei 116.

108 Az új szabály szerint a fesztivál előkészítő bizottsága külön-külön határozta meg a versenyben szereplő dalokat hangszerelő zenekarokat és az előadót. Mivel a beategyüttesekben a zene és az előadás egymástól *„elválaszthatatlan, közös alkotás”*, így ez a határozat *„eleve lehetetlenné teszi az egyéni előadásra, hangszerelésre, stílusra törő új zenei stílus jelentkezését”*. Losonczi 263.

109 Jávorszky–Sebők 80; Szőnyei 116.

110 Losonczi 264.

111 Jávorszky–Sebők 83.

112 A *Nők Lapjá*nak adott interjúban ezt azzal indokolták, hogy *„külföldön a modern tánczenének külön fórumai vannak. A giccsparádékat nem ugyanott rendezik. Itthon a mi műfajunknak nincs külön szemléje. Egyetlen fesztiválunk van. Ilyen. Mi elhatároztuk, hogy részt veszünk és lassan a magunk fesztiváljává tesszük.”* Sebők 1983. 138.

113 Losonczi 266.

114 Jávorszky–Sebők 83–86, 396; Losonczi 267.

„A RENDSZER BOMLASZTÓI”

Jampecek, huligánok és a galerik

1945 óta mindig is megvolt Magyarországon az az „embertípus”, ami a hatalom szerint belülről bomlasztotta a társadalmat. A negyvenes–ötvenes években ezt a jampec jelentette, aki szintén a nyugati kultúra „terméke” volt. A *Népi Ifjúság* című lap jellemzése szerint *„a nyugatról behozott táncok, énekek, kabarék és revük hatására”*[115] alakult ki ez az embertípus, akik *„a közösségi életnek és a munkának egyaránt ellenségei”*.[116] A politikai propaganda felerősítette ezt a képet annak érdekében, hogy a szocialista ifjúság számára elrettentő példát nyújtson, ezért gyakran hangoztatták, hogy *„a jampecség a degeneráltság biztos jele, züllöttségre és kozmopolitizmusra utal”*.[117]

Az ötvenes évek végén a jampecek helyét átvették a galerik és a huligánok. A huligán szó 1956 után került be a köztudatba, és a hatalom képviselői előszeretettel használták a kifejezést arra, hogy *„az úgynevezett »szocialista« életmódot követő fiatalokat szembeállítsák az úgynevezett »kapitalista társadalom« fiataljaival, mert míg az előbbiek a jövőt, addig az utóbbiak a múltat és a hanyatlást szimbolizálják”*.[118] Ennek alátámasztására a fiatalok viselkedésével kapcsolatban gyakran hangsúlyozták szexuális szabadosságukat, kulturálatlan kinézetüket és néhány esetben túlzott alkoholfogyasztásukat.[119] A huliganizmus kérdését a KISZ KB Intéző Bizottsága is vizsgálta 1959. június 17-i ülése során. Komócsin Zoltán, a KISZ KB első titkára az egyesült államokbeli hipstereket a magyarországi jampecokkal azonosította, továbbá az ülés résztvevői megállapították, hogy a huliganizmus jelensége összefügg a rock and roll-lal és a galeri-kérdéssel.[120]

A hivatalos szervek már a hatvanas évek legelejétől megfigyelés alatt tartották a fiatalok azon csoportosulásait, amelyeket a jelentésekben galerinek neveztek. Tulajdonképpen nem is maguk a fiatalok, hanem a rendőrség alkotta meg az ifjúság ezen szubkultúráját, melynek tagjai *„teljesen szabadon, minden gátlás nélkül, saját ízlésük és elképzelésük szerint szórakoztak”*.[121] A Kriminalisztikai Intézet felmérései szerint 1961-ben 226 galeri létezett Budapesten, és számuk tovább nőtt a hatvanas évek folyamán. Ezeket nem csak rendszeresen figyelték, hanem tagjaikról külön nyilvántartást is vezettek.[122]

115 Jávorszky–Sebők 13.

116 Uo.

117 Losonczi 230.

118 Horváth 2004. 414–415.

119 Horváth 2004. 415; Horváth 2009. 53.

120 Csatári 73.

121 Horváth 2009. 71.

122 Jávorszky–Sebők 59; Kenyeres István: A Superman hippik és a tanácstalan rendőrök. *A Magyar Országos Levéltár elektronikus folyóirata.* www.archivnet.hu/old/index.phtml (2017. február 19.) (A to-

Általában olyan fiatalok alkották ezeket a csoportokat, akiket valamilyen oknál fogva kitiltottak a szórakozóhelyekről, ezért a klubok és az Ifjúsági Park környékén gyülekeztek, ahonnan azért még hallhatták a koncerteket. Ilyen helyek alakultak ki például a Lánchíd és az Erzsébethíd között vagy a Duna-part lépcsőinél. Az egyik leghíresebb, Nagyfa galerinek nevezett csoportosulást az Ifipark feletti sétánynál, a várfal déli oldalán található egyik nagy fánál gyülekező fiatalok alkották. Őket viselkedésük vagy ruházatuk miatt nem engedték be a Parkba.[123] A fa környékén egyre több olyan *„hosszú hajú, torzonborz külsejű"*, szakadt ruhákat viselő fiatalt lehetett látni, akik *„egész nap csak »lötyögnek«, lelejmolják az arra járókat és orgiákat rendeznek a bandához tartozó csajokkal, idejüket haszontalan dolgokkal töltik"*.[124]

Ennélfogva a galeritagok botrányos viselkedése miatt – a közvélemény éppúgy, mint a hivatalos szervek – az újfajta zenét összekapcsolták az erőszakos megnyilvánulásokkal, ezzel erősítve azt az általánosan elterjedt véleményt, hogy az ifjúsági zene bomlasztó hatású.[125]

A hippik

A hatvanas évek közepe táján Magyarországon is megjelentek a magukat többé-kevésbé hippinek valló fiatalok. A főleg Budapesten felbukkanó hippitársaságok kinézete általában megegyezett nyugati kortársaikéval. Elrongyolódott farmert, virágmintás inget, kifordított birkabőr mellényt, krisztuspapucsot, hosszú hajat és szakállt viseltek, emellett a magyar hippik sajátossága volt a – nagyrészt angol és német, később egyre gyakrabban magyar nyelvű – feliratos jelvények viselése.[126]

A hivatalos szervek természetesen a hippiket is ugyanolyan gyanakvással fogadták, mint minden Nyugatról érkező irányzatot. Reakciójukat jól érzékelteti egy 1968. május elején keletkezett rendőrségi jelentés: *„A fővárosban felbukkant hippie-jelenség elferdült vetülete az amerikai, angliai és franciaországi beat-hippie mozgalomnak. Amennyiben elterjed, veszélye abban áll, hogy a nyugaton jelentkező – néhány vonatkozásban pozitívként is értékelhető (háborúellenesség, behívatási kötelezettség megtagadása, a fennálló társadalommal szembeni sajátos ellenállás) mozgalomból – elsősorban a munkakerülés, a szexualitás felfokozása, ferde hajlamok kifejlesztése, kábítószer-élvezet (LSD) kerülne át hozzánk."*[127]

Több újságcikk is foglalkozott ezzel az új jelenséggel. Az ifjúsági magazinok beszámoltak a nyugat-európai és amerikai ifjúság megmozdulásairól, a fesztiválok-

vábbiakban Kenyeres 2001.)

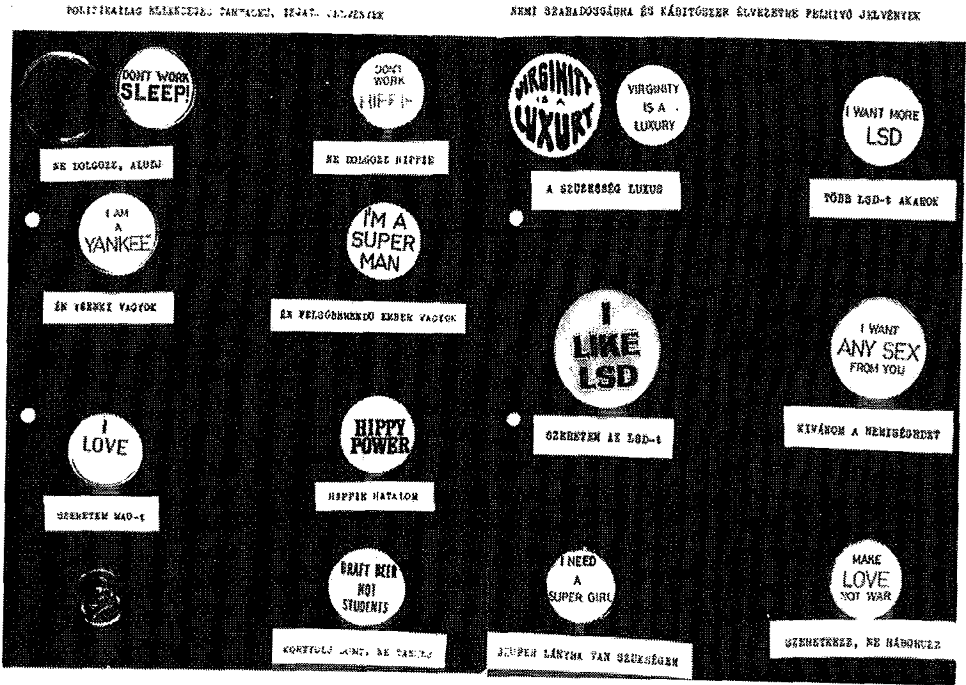
[123] Balázs 1994.

[124] Horváth 2004. 414.

[125] Jávorszky–Sebők 60.

[126] Jávorszky–Sebők 132; Kenyeres 2001.

[127] Kenyeres 2001.

Az említett kitűzők, már mint bűnjelek, Kenyeres István tanulmányának mellékleteként. A képek megtalálhatóak a következő linkeken is: http://img.index.hu/imgfrm/2/1/8/8/BIG_0002942188.jpg és http://img.index.hu/imgfrm/2/1/9/7/BIG_0002942197.jpg (2017. február 25.)

ról, a hippi életformáról. Emellett gyakrabban jelentek meg olyan írások, amelyek inkább a „hippizmus" veszélyeire hívták fel az olvasók figyelmét.[128] A sajtó negatív hangvételére a legjellemzőbb példa Kovács Judit 1968 nyarán megjelent *Magyar hippik* című írása.[129] A cikk tipikus állásfoglalás arra nézve, hogy *„hogyan is kell viszonyulnia az öntudatos szocialista állampolgárnak a hippikhez"*.[130] Kovács elsősorban a hippi fiatalok megjelenésével foglalkozik, illetve azzal, hogy jelvényeikkel mit üzennek a külvilágnak. Szerinte a *„Hippi hatalmat!"* felirat *„meglehetősen rosszízű és provokatív egy olyan országban, ahol munkáshatalom van"*.[131] A *„Kortyolj sört, ne tanulj!"*, *„Ne dolgozz, aludj!"* és a *„Szükségem van a pénzedre!"* jelszavakkal ellátott

[128] Jávorszky–Sebők 133.

[129] Kovács Judit: Magyar hippik. *Magyar Nemzet* 1968. június 11., 5. A cikk bizonyos részeinél nyilvánvaló a BRFK 1968 májusában és júniusában kiadott szigorúan titkos tájékoztatóinak felhasználása, azonban a rendőrségi jelentések ilyen jellegű kiszivárogtatása a belügyi szervek egyik bevett módszere volt. A jelentéseket lásd Kenyeres 2001.

[130] Kenyeres 2001.

[131] Kovács uo.

kitűzők lehet, hogy mélyebb jelentéssel bírnak az Egyesült Államokban, viszont *„pimaszság a semmittevés dicsőségét vallani egy olyan társadalomban, amelyben a munkának van a legnagyobb tisztelete"*. A mélyebb jelentés az első kitűző esetében különösen igaz volt, bár a (hibás) fordításból nem erre következtethetünk. Ahogy azt a fentebbi képen is láthatjuk, az eredeti szöveg *„Draft beer, not students"*; ez egy szójáték, a draft ugyanis jelenthet (sör)csapolást, de így nevezték az amerikai katonai „behívási" rendszert is, vagyis a jelvény megalkotója elsősorban a diákok behívása ellen tiltakozott (ekkoriban zajlott a vietnami háború), a sörivás népszerűsítése csak másodlagos célja lehetett.

Kovács kitér még a hippik által hirdetett szexuális szabadosságra is. Nem a fiatalok őszinteségének bizonyítékát látja a *„Szeretkezz, ne háborúzz!"*, *„A szüzesség luxus!"* és a *„Szexuális partnert keresek"* jelvények viselésében, szerinte ezzel csak ízléstelenségüket fejezik ki.[132]

A rendőrség csak 1968 tavaszától kezdett komolyabban foglalkozni a magyarországi „hippie jelenséggel" és gyakran azonosították őket a régebb óta létező galerikkel. A BRFK illetékesei fontosnak tartották, hogy ne csak megfigyeljék ezeket a társadalomra veszélyes elemeket, hanem ha kell, a rendőrség szigorúan lépjen fel ellenük. Ezt főleg a zenei rendezvényeken néha előforduló zavargások indokolták.[133] Ezenkívül a hippik körében népszerű kirándulások is folyamatos rendőri megfigyelés mellett zajlottak. A fentebb már idézett májusi rendőrségi jelentés szerint több száz fiatal vett részt az 1968. április 4-re szervezett Leányfalura és Visegrádra tartó kiránduláson. Több alkalommal szerveztek ilyen utakat a Dunakanyarba, Szentendrére, de kirándultak a Velencei-tó és a Balaton környékére is. A jelentés azt is megállapítja, hogy ezeken a kirándulásokon *„érdeklődésük mindenekelőtt a közös szórakozásra, túrázásra, sportolásra, játszásra irányult"*.[134] Egy 1968. június elején készült rendőrségi beszámoló szerint új jelenség volt a beatmisék szervezése. Az első „modern zenei áhítatot" április 14-én, a következőt május 5-én tartották a budapesti Mátyás-templomban. Ezeken a templom zene- és énekkara adta elő a Szilas Imre által beat-ütemben átdolgozott egyházi zenét.[135]

Idővel a hivatalos szervek ugyanúgy jártak el a hippikkel, mint a beatnikekkel vagy a galeritagokkal. A hatvanas évek végére a rendőrség és a média[136] hozzáállása

[132] Kovács uo.

[133] Kisebb rendbontások csak a külföldi zenekarok koncertjein fordultak elő. Például az angol Nashville Teens beatzenekar májusi budapesti fellépése rendben lezajlott, de előtte és utána hangoskodó fiatalok egy csoportja miatt szükséges volt a rendőri beavatkozás. Jávorszky–Sebők 132; Kenyeres 2001.

[134] Jávorszky–Sebők 132; Kenyeres 2001.

[135] Horváth 2004. 416–417; Jávorszky–Sebők 132–133; Kenyeres 2001.

[136] A BRFK 1968 nyarának végén kiadott jelentése szerint eredményesek voltak azok az intézkedések, melyeket a hippijelenség felszámolására irányultak. Ebben nagy szerepet tulajdonítottak a sajtónak is, *„az újságírók józan, megfontolt és elvileg helyes cikkeikkel járultak hozzá a közvélemény kialakításhoz és a fiatalok neveléséhez"*. Kenyeres 2001.

Magyar hippik

Már aggódtam, hogy elmaradunk a világtól és csak a huligánságig visszük. Holott külföldet járt hazánkfiai úti beszámolókban oly aprólékosan leírták, hogy milyen is egy igazi hippi és aki szóból nem ért, annak a szemléltetés sietett a segítségére (a tévé és a képeslapok), hogy leminttázhassa a hippi toprongyot és torzonborzot, inget és bizsut, akár a kis varrónő a Dior-modellt.

Fehérnemű

Ezen a száraz tavaszon azonban megnyugodtam. Bár kevés volt az eső, mégis kikelt néhány hippi a magyar ugaron, helyesebben a pesti aszfalton. Hűvöskés napon láttam egy Krisztus-szakállú, hanyagul öltözött ifjút mezítláb a Váci utcán, Váci utcán... aki ékes magyar nyelven szólt egy szokványos öltözetű, kisírt szemű kislányhoz. Imigyen reagált szapora szavaira.

— Unalmas.

Ezzel máris elfordult a lánytól és hosszú ideig nézegetett egy melltartókat, fűzőket és bikiniket kínáló kirakatot. A kislány meg csak beszélt és beszélt. A fiú szótlanul nézett. Stílusos volt. A hippik szemlélődő lények.

Azután az Alsó-Törökvészi úton imbolygott felém egy ifjú gyűrött pizsamában. Neki már nem lesz olyan rémalma, hogy hálóruhában sétál az utcán. Ő már levetkőzte gátlásait. Hogy hippi őkelme, azt a pizsamája hajtókáján díszelgő jelvényről lehetett megtudni. A jelvényen körbefutó szöveget nem tudtam elolvasni, csak a három nagy betűt: LSD. Hát persze, a hippik »utazni« szoktak; a kábulatba, a víziók, a színek és a túlvilági hangok és hangzások birodalmába. LSD-vel, marijuanával, ami éppen kéznél van.

A következő információ is a fehérnemű iparral volt kapcsolatos. [illegible] lerok viseltek. Talán »magyarosabb!« Mert a műtoprongyhoz Rákóczi frizurát és a nyári melegben kifordított szőrmés bekecset hordanak és a falun egykor szokásos rózsás kelméből varrt inget, meg cájgnadrágot. És a falun egykor szokásos mezítlábat. Mindehhez pedig rejtett feliratokat (bugyi), letoválást és jelvényeket. Afölött még vita van, hogy a hippi tisztálkodik-e vagy sem, hogy úgy szép-e a haja, ha ápolt, vagy ha zsíros, ragacsos, valamint hogy csak kopottas legyen a ruhája, vagy koszos is. A fül mögé tűzött virág, a csengettyű a bokán és a köldökig lógó gyöngysor, amiről külföldön a hippi megismerhető, nálunk még nem terjedt el. A feliratos jelvény viszont igen. Sokan kitűzik, hogy meghökkentsék a népeket. S talán a legtöbben nem is gondolnak arra, hogy világnézetet terjesztenek. Mint ahogy a bugyit vásárló szülőknek és a bugyit mutogató lányoknak sem jutott ez az eszébe.

Ideológia

Kezdetben csak angol, német, francia és holland nyelvű jelvényeket lehetett látni. Ma már magyar felírással is kaphatók. Úgy hallottam, valaki — egyébként tisztes dolgozó — fusizta egy kis mellékesért. De ügyesebb ifjak maguk barkácsolják. (Hála a politechnikai oktatásnak!) Mit írtak ezekre a jelvényekre?

»Hippi hatalmat!« Rossz imitáció ez, a valódi, az őseredeti amerikai hippik a *virágok hatalmát* hirdették meg a »fekete hatalom« mintájára, ám mindenfajta politikai aktivitást tagadva. A »Hippi hatalmat!« jelszó meglehetősen rosszízű és provokatív egy olyan országban, ahol munkáshatalom van. Akkor is, ha a kutyaugatás nem hallatszik az égbe.

[illegible]

[illegible]ni. A szülei azt mondják, ez az iskola hibája. Meglehet, de őket sem tudom felmenteni.

Az egyik orvosegyetemen egy hallgató bugyi-feliratos jelvényt tűzött a gomblyukába. *»Szeretkezz, ne háborúzz!«* Amikor évfolyamtársai közölték vele, hogy megbüntetik, ha nem teszi el azonnal, így válaszolt:

— *Nálunk mindenki szabadon hirdetheti a véleményét. Én pártonkívüli vagyok és pacifista.*

Nem büntették meg. De nem is vitatkoztak vele. Hogy miért nem? Feleljen erre egy évfolyamtársa:

— *Próbálkoztam, de ő azt mondta, hogy írt a miniszternek, megvárjuk, mit válaszol. Különben sem érünk rá ilyesmire vizsgaidőszakban.*

Micsoda közöny! *Gegesi Kiss Pál* professzor néhány esztendővel ezelőtt előadást tartott az ötödik éves medikusoknak arról, hogy mi az orvos társadalmi feladata, akkor mondta egyebek között, hogy egészségügyi felvilágosító munkát is kell végeznünk. Fognak is. És meggyőzően ecsetelik majd a szexuális szabadosság, zabolátlanság ártalmait. De »egy kollégának« nem mondják meg a magukét. Gegesi Kiss professzor akkor arról is beszélt, hogy az orvos népe nevelője is. Vajon hogyan fogja elmagyarázni a jelvényhez ragaszkodó ifjú, ha erre sor kerül, hogy mi a különbség az igazságos és az igazságtalan háború között? Az Egyesült Államokban a bátor ifjak tüntetnek a vietnami piszkos háború ellen, szembeszállnak a karhatalommal, eltépik a behívóikat. Az a passzív és szárnyaszegett, romantikus és fellengzős csoport, a hippik, vagy ahogy ott hívják, a virágos gyerekek, akik kakaós uzsonnát rendeznek a rendőrgyerekek számára és a tüntetők ellen felsorakozó rendőröknek virágot nyújtanak át és szájon akarják csó[illegible]

Részlet Kovács Judit cikkéből

is hozzájárult ahhoz, hogy a hippiket potenciális bűnözőkként kezeljék, és ennek megfelelően már az öltözék vagy a hajviselet is elegendő okot szolgáltatott az igazoltatáshoz és őrizetbe vételhez.

Összefoglalásként megállapítható, hogy az Egyesült Államokból és Nyugat-Európából érkező új zene, az új eszmék és egy új életstílus a magyar fiatalokra is hatással voltak. Magyarországon a beat megjelenése egy olyan ifjúsági szubkultúrát hozott létre, ami teljes mértékben ellentmondott a korszak uralkodó nézeteinek és elvárásainak. Az ebből kialakult ellenkultúra – főként a huligánok és a hippik képviseletében – megjelenésével és megnyilvánulásaival már sokkal szembetűnőbben tiltakozott a rendszer ellen. A hatalom képviselőinek elutasító magatartása miatt azonban esélyük sem volt arra, hogy esetleg az amerikaihoz hasonló ellenkultúrát hozzanak létre.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Internet

Az MSZMP ideiglenes Központi Bizottságának határozata az ifjúság nevelésének néhány kérdéséről és a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség megalakításról. MOL M-KS 288. f. 4/6. ő. e. www.digitarchiv.hu (2017. február 19.)

Balázs Magdolna: Az Ifipark. *Budapesti Negyed* 1994/1. http://bfl.archivportal.hu/id-103-balazs_magdolna_az_ifipark.html (2017. február 19.)

Kenyeres István: A Superman hippik és a tanácstalan rendőrök. *A Magyar Országos Levéltár elektronikus folyóirata.* http://archivnet.hu/hetkoznapok/a_superman_hippik_es_a_tanacstalan_rendorok.html (2017. február 19.)

Sajtóforrás

Kovács Judit: Magyar Hippik. *Magyar Nemzet* 1968. június 11., 5. A teljes cikk megtalálható a http://www.szexualisforradalom.hu/uploadFiles/33962/magyar_hippik.jpg linken (2017. február 19.)

Folyóiratcikkek

Csatári Bence: A KISZ könnyűzenei politikája. *Múltunk* 2007/3. 67–103.

Szőnyei Tamás: Rohan az idő. A magyar beat hőskora. *Rubicon* 2004/8–9. 109–118.

Tanulmányok

Horváth Sándor: Huligánok, jampecok, galerik – Fiatalok szubkultúrái a hatvanas években. In Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek" Magyarországon.* 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 408–423.

Monográfiák

Fonyódi Péter: *Beatkorszak a pártállamban.* XX. Század Intézet, Budapest, 2003.

Horváth Sándor: *Kádár gyermekei – Ifjúsági lázadás a hatvanas években.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009.

Jávorszky Béla Szilárd – Sebők János: *A magyarock története 1.* Népszabadság Könyvek, Budapest, 2005.

Losonczi Ágnes: *Zene – Ifjúság – Mozgalom.* Zeneműkiadó, Budapest, 1974.

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Sebők János: *Magya-rock 1.* Zeneműkiadó, Budapest, 1983.

Sebők János (szerk.): *Volt egyszer egy Ifipark.* k. n., Budapest, 1984.

Tardos Péter: *Beat – Pop – Rock.* Zeneműkiadó, Budapest, 1972.

Valuch Tibor: *A lódentől a miniszoknyáig – A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete.* Corvina Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 2004.

an egy brit diplomata hozta az első rögbilabdát Magyar-
ցra? Tényleg összeesküvés áldozata lett a legtöbb Árpád-
ıralkodó? Miként lett „nemzeti ünnep" június 22-e a néme-
tal megszállt keleti területen? Ha szeretné tudni a választ,
:sak érdekli, milyen lett volna az Albert Speer által tervezett
:rlin, és hogy miként élték meg Magyarországon a szov-
ın háborút, jó helyen jár!

lapi Történelmi Forrás műhely első kötetét tartja kezében az
ó. A fiatal történészekből, könyvtárosokból, szociológusok-
nyelvészekből álló szerzőgárda célja, hogy tudományos ala-
ggal, de könnyed, olvasmányos stílusban, sok illusztráció-
nline felületein naponta frissülő tartalommal mutassa be
ȷjában (nem) mindennapi történelmet. E kötet egy sajátos
atás szerzőink már megjelent (de bővített, átdolgozott) írá-
l, és eddig még nem publikált tanulmányaikból.

További részletek, érdekességek:
www.ntf.hu

A kötet megjelenését
a Károli Gáspár Református Egyetem
támogatta.

ISBN 978 963 693 753 9

3000 Ft

NEM MINDENNAPI TÖRTÉNELEM

NEM MINDENNAPI TÖRTÉNELEM

BALOGH-EBNER MÁRTON – GYÖRGY SÁNDOR – HAJNÁCZKY TAMÁS

Gondolat